ฎีกาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

ของเก่า

พิมพ์ที่โรงพิมพ์วิญญาณ

กรุงเทพ ฯ

พ.ศ. ๒๔๓๐

คำนำ

หนังสือ ฎีกาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ เป็น ของเก่า ซึ่งไม่ปรากฏว่าผู้ใดเป็นผู้แต่ง เพราะในหน้าแรกของหนังสือเล่มนี้บอกแต่เพียงว่า "ของเก่า" และพิมพ์ที่ โรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๖๕ ต่อจากหน้านี้ก็ถึงหน้าสารบาญ แต่เขียนว่า "สารบารพ์" และสำนวนหนังสือก็เก่ามาก เข้าใจว่า ครั้งแรกข้อความเหล่านี้คงจะเขียนไว้ในใบลาน หรือไม่ก็สมุดข่อย วิธีเขียนจะสังเกตได้ว่า มีสำนวนโวหารคล้ายหนังสือ พระปฐมสมโพธิกถา ซึ่งในคำนำหน้าแรกของหนังสือพระปฐมสมโพธิกถา ฉบับที่พิมพ์โดยกรมศาสนา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ ได้กล่าวไว้ว่า :—

พระปฐมสมโพธิกถาฉบับนี้ เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งได้ทรงรจนาถวายฉลองพระราชศรัทธา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามที่ได้ทรงอาราธนา เมื่อพุทธศักราช ๒๓๘๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระ

องค์นั้น ทรงเป็นรัตนกวีศรีประเทศ ได้ทรงนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ไว้เป็นอันมาก ซึ่งล้วนแต่เป็นอมตะทั้งนั้น พระนิพนธ์ปฐมสมโพธิกถาก็เป็นอมตะเช่นเดียวกัน

หนังสือพระปฐมสมโพธิกถา ได้รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และสำนวนหนังสือในฎีกาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร กับสำนวนหนังสือในพระปฐมสมโพธิกถานี้คล้ายคลึงกันมาก และจากข้อความในหนังสือทั้งสองเล่มนี้ก็แสดงให้เห็นว่าผู้แต่งมีความรู้แตกฉานในภาษาบาลีมาก ได้ศึกษาค้นคว้าอ่านทั้งคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอย่างชนิดที่เรียกว่า เข้าใจความหมายถูกต้องจริง ๆ ฉะนั้นจึงมีทางที่จะสันนิษฐานได้ว่า หนังสือฎีกาธัมมจักกัปวัตตนสูตรนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงนิพนธ์ขึ้น หรือไม่เช่นนั้นก็จะต้องมีใครคนใดคนหนึ่ง ซึ่งมีความรู้แตกฉานในภาษาบาลี ร่วมสมัยเดียวกันกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้เขียนขึ้นไว้ และเมื่อครั้งโรงพิมพ์ไท จัดพิมพ์ขึ้นนั้นก็คงจะไม่รู้ว่าใครเป็นผู้แต่ง

แต่เห็นว่าเป็นหนังสือที่ดีมาก ก็เลยจัดพิมพ์ขึ้นเพื่อรักษาของเก่าอันมีค่ายิ่งนี้ไว้

เป็นอันว่า หนังสือฎีกาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้เป็นของเก่าจริง และก็สันนิษฐานว่าคงจะแต่งขึ้นในยุคเดียวกับหนังสือพระปฐมสมโพธิกถา ซึ่งใครจะเป็นผู้เขียนขึ้นนั้น ยังค้นหาหลักฐานที่แน่ชัดจริง ๆ ไม่ได้ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม หนังสือเล่มนี้นับว่าเป็นอัญญมณีที่มีค่ายิ่ง สมควรแก่การที่จะอนุรักษ์ไว้ให้เป็นมรดกของพุทธศาสนาสืบต่อไป ที่โรงพิมพ์ไทได้จัดพิมพ์ขึ้นในครั้งนี้คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ นั้น ก็คงจะมีความประสงค์อย่างเดียวกับที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วนั้น

อนึ่ง เมื่อคราวที่ คุณจิต พึ่งประดิษฐ์ ได้นำหนังสือเล่มนี้มาให้ข้าพเจ้าพิมพ์ โดยได้รับคำแนะนำจาก คุณประภาศรี บุณยประสิทธิ นั้น เมื่อข้าพเจ้าเห็นหนังสือครั้งแรกและพลิกดูปกใน เห็นมีชื่อว่า "**ของเก่า**" **พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง กรุงเทพฯ** แต่ยังไม่ทันได้อ่านเนื้อเรื่อง ก็คิดว่าหนังสือเล่มนี้ นาคะ-ประทีป เป็นผู้เขียน เพราะโรงพิมพ์นี้กับนาคะประทีปนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดมาก เมื่อเอ่ยชื่อหนัง-

สือที่เขียนโดย นาคะประทีป ก็จะต้องนึกถึงโรงพิมพ์ไท เมื่อเอ่ยชื่อโรงพิมพ์ไท ก็ต้องนึกถึงนาคะประทีป เพราะเท่าที่ปรากฏ หนังสือที่เขียนโดยนาคะประทีป เช่น ปาลี—สยามอภิธาน ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ก็พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท หนังสือพระไตรปิฎกแปล ซึ่งมีอยู่หลายเล่ม และแปลโดย นาคะประทีปนั้น พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ ก็พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า โรงพิมพ์ไทกับนาคะประทีปนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดมาก แต่โรงพิมพ์ไทนี้ผู้ที่เป็นเจ้าของแท้ ๆ คือ ขุนโสภิตอักษรการ ขอให้สังเกตว่า:—

หนังสือฎีกาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

ปาลี—สยามอภิธาน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

พระไตรปิฎกแปล พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙

หนังสือ ๒ เล่มหลังนี้ บอกไว้ชัดว่า เป็นของนาคะประทีป เป็นผู้แปล เป็นผู้เขียนขึ้น ส่วนฎีกาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร นั้น บอกแต่ว่าเป็น "ของเก่า" แต่ไม่ได้บอกไว้ว่าใครเป็นผู้เขียนหรือผู้แต่งขึ้น บอกแต่เพียงว่า พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท ฉะนั้นจึงเป็นไปได้ว่า

หนังสือธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ ผู้ที่ค้นคว้าหาต้นฉบับมาพิมพ์และตรวจชำระด้วยนั้น จะเป็นคนอื่นไปไม่ได้นอกจากนาคะประทีป แต่เพราะเหตุที่ท่านไม่ใช่เป็นผู้แต่งเป็นผู้เขียน ฉะนั้นจึงไม่ใส่ชื่อท่านไว้

และอีกประการหนึ่ง บุคคลที่มีความรู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลี สันสกฤต และอังกฤษด้วยนั้น ในรุ่นยุคใกล้เคียงกับ พ.ศ. ดังที่กล่าวมานั้นที่เป็นฆราวาสไม่เคยปรากฏว่ามีใคร นอกจากอีกท่านหนึ่งคือ หลวงเทพ-ดรุณานุศิษฎ์ (ทวี ธรมธัช ป. ๙) แต่ท่านผู้นี้มีความสนใจและมีความรู้เชี่ยวชาญแต่ในเชิงนิรุกติศาสตร์ ไม่ปรากฏว่าได้เขียนหนังสือแบบท่านนาคะประทีป ฉะนั้นจึงเข้าใจว่า ผู้ที่รวบรวมหนังสือ ฎีกาธัมมจักกัปปวัตตน-สูตรมาพิมพ์นี้คงเป็นท่านนาคะประทีป ซึ่งมีชื่อเดิมว่า ตรี นาคะประทีป เป็นเปรียญ ๗ ประโยค

คุณจิต พึ่งประดิษฐ์ ได้บอกกับข้าพเจ้าว่า ท่านรักหนังสือเล่มนี้มาก อ่านแล้วอ่านอีกจนเกือบจะจำข้อความไว้ได้ทั้งหมด และต้องการจะให้หนังสือเล่มนี้ได้ยั่งยืนสืบต่อไปอีก ซึ่งก็คงจะเป็นเช่นเดียวกับที่โรงพิมพ์ไทได้จัดการพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้นมา ก็ด้วยความประ-

สงค์จะให้เรื่องนี้ เป็นที่ปรากฏแก่ผู้ที่สนใจใคร่ในธรรมทั้งหลาย และต้องการจะรักษาของเก่าไว้ ซึ่งถ้าไม่ได้จัดพิมพ์ไว้ในครั้งนั้นแล้ว จนบ่านนี้ก็คงไม่มีใครรู้จักหนังสือเล่มนี้แน่นอน และถ้าหากคุณจิต พึ่งประดิษฐ์ มิได้จัดการพิมพ์ขึ้นอีก อย่าว่าแต่คนอื่นเลย แม้แต่ข้าพเจ้าเอง ก็คงไม่มีโอกาสได้เห็นหนังสืออันมีค่าเช่นนี้เช่นเดียวกัน และไม่เคยคิดมาก่อนด้วยว่า ในสมัยโบราณท่านก็ได้อุตสาหะเรียบเรียงเรื่อง ธรรมจักร ขึ้นมาในลักษณะนี้ คือมีพร้อมทั้งคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา และในสมัยปัจจุบัน ข้าพเจ้าก็ยังไม่เคยเห็นใครเขียนหรือเรียบเรียง เรื่องธรรมจักรออกมาในลักษณะที่สมบูรณ์แบบเช่นนี้ ฉะนั้นจึงนับว่าการที่คุณจิต พึ่งประดิษฐ์ ได้จัดให้มีการพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ขึ้นมาใหม่นั้น จึงนับว่าเป็นมหากุศล และข้าพเจ้าก็รู้สึกอนุโมทนาในการกุศลครั้งนี้ด้วยความจริงใจอย่างยิ่ง.

พร รัตนสุวรรณ

๑๘ มีนาคม ๒๕๓๐

สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ (ชั่วคราว)
๔๗/๒ ถนนสามเสน บางลำภู กรุงเทพมหานคร
โทร. ๒๘๒๒๐๒๕ เข้าตรอกข้างร้านตัดเสื้อมิตรชาย

สพฺเพ สตฺตา สทา โหนฺตุ
อเวรา สุขชีวิโน
กตำ ปุญฺญผลำ มยฺหำ
สพฺเพ ภาคี ภวนฺตุ เต

ขอปวงสัตว์ทั้งหลาย
จงเป็นผู้ไม่มีเวรต่อกัน
เป็นผู้ดำรงชีพอยู่เป็นสุขทุกเมื่อเถิด
ขอสัตว์ทั้งสิ้นนั้น
จงเป็นผู้มีส่วนได้เสวยผลบุญ อันข้าพเจ้า
บำเพ็ญแล้วนั้นเถิด

ด้วยความปรารถนา จาก

นายจิต พึ่งประดิษฐ์
๒๔/๔ ซอยคชเสนี ถนนพระราม ๖
สามเสนใน พญาไท กท. ๑๐๔๐๐

สารบาร์

คำพระอานนทเถรปฏิญญา	น่า	๑
นิทานเบื้องต้น	,,	๒
เสด็จป่าอิสิปตนมิคทายวัน	,,	๒๗
ทรงแสดงธรรมจักร	,,	๓๘
ทุกขอริยสัจจ์	,,	๘๗
ทุกขสมุทยอริยสัจจ์	,,	๑๑๘
ทุกขนิโรธอริยสัจจ์	,,	๑๖๕
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์	,,	๒๓๙
สัมมาทิฏฐิ	,,	๒๖๔
สัมมาสังกัปปะ	,,	๒๗๑
สัมมาวาจา	,,	๒๗๕
สัมมากัมมันตะ	,,	๒๒๘
สัมมาอาชีวะ	,,	๒๙๑
สัมมาวายามะ	,,	๒๙๙
สัมมาสติ	,,	๓๑๐
สัมมาสมาธิ	,,	๓๑๒

ฎีกา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

"เอวมฺเม สุตำ เอกำ สมยำ ภควา พาราณสิยำ วิหรติ อิสิปตเน มิคทาเย ตตฺรโข ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู อามนฺเตสิ"

ลำดับนี้ จะได้วิสัชนาในพระธัมมจักกัปปวัตตนะสูตรสืบต่อไป ฯ ใจความในพระสูตรนี้ พระอานนท์ปฏิญาณตนว่า "เอตำ สุตฺตำ" อันว่าพระสูตรนี้ "ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสุตฺตำ" ชื่อว่าธัมมจักกัปปวัตตนะสูตร "เม เมาะ มยา" อันข้าพระพุทธเจ้าผู้ชื่อว่าอานนท์ "สุตำ" หากได้สดับมา "ภควโต สมฺมุขา" แต่ที่เฉพาะพระพักตร์องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค "เอวำ" ด้วยประการดังนี้

สิ้นคำพระอานนท์ปฏิญาณแต่เท่านี้

จึงดำเนินทานวจนะเบื้องต้นในพระสูตรนี้ว่า “เอกำ สมยำ” ครั้งหนึ่ง “ภควา” องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้า พระพุทธองค์ทรงสำเร็จพระอิริยาบถประทับแรม ณ ป่าอิสิปตมิคทายวัน ใกล้กันกับพระนครพาราณสี มีพุทธฎีกาตำรัสเรียกบัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งหลายว่า “ภิกฺขโว” ดังนี้

“ตตฺรายำ อนุปุพฺพิกถา” บัดนี้จะกล่าวให้เป็นลำดับจับเดิมแต่ต้นนั้นมา ในพระสูตรนี้ว่า “อมฺหากำ หิ สตฺถา” แท้จริงองค์สมเด็จพระศาสดาจารย์แห่งเราทั้งหลายนั้น ในที่สุด สี่อสงไขยกำไรแสนมหากัปป์นับถอยหลังตั้งแต่ภัททกัปป์นี้ไปนั้น พระองค์ได้อุบัติบังเกิดเป็นพราหมณกุมาร มีนามชื่อว่าสุเมธมาณพ ถึงซึ่งสำเร็จแก่สรรพศิลปศาสตร์ ครั้นมารดาบิดากระทำกาลกิริยาล่วงไปแล้ว จึงบริจาคทานจำหน่ายทรัพย์นับด้วยโกฏิเป็นอเนกให้เป็นทานเสร็จสิ้นแล้ว ออกบรรพชาเป็นดาบสบำเพ็ญพรตพรหมจรรย์อยู่ ณ ป่าพระหิมพานต์ ยังฌานและอภิญญาให้บังเกิดแล้ว เมื่อเที่ยวไปโดยทางนภาลัยประเทศอากาศ ได้ทัศนาการ

เห็นมหาชนชวนกันชำระมรคา เพื่อจะเชิญสมเด็จพระ-บรมศาสดาผู้ทรงพระนามชื่อว่าทีปังกรสัมมาสัมพุทธเจ้าให้เสด็จบทจรเข้าไปสู่พระนครอมรวดี จับเดิมแต่สุทัศนะวิหารพุทธาทิวาสนั้น “เอกำ ปเทสำ คเหตฺวา” พระสุเมธดาบสก็เข้ารับอาสาถือเอาประเทศอันหนึ่งด้วยลำพังตน ในเมื่อมรคาที่พระสุเมธรับอาสาชำระนั้นยังมิทันที่จะสำเร็จ ก็พอจวนเพลาแห่งสมเด็จพระพุทธ-เจ้าเสด็จ พระสุเมธดาบสก็ทอดพระองค์ลงต่างสพานลาดซึ่งหนังเสือลงเหนือเบื้อกตม ส่วนสมเด็จพระ-ทีปังกรบรมศาสดา กับทั้งพระสาวกสงฆ์ทั้งปวงก็เสด็จไปเหนือสรีรกายแห่งพระดาบส สมเด็จพระสุคตจึงทรงพยากรณ์ภาษิตว่า “พุทฺธงฺกุโร เอโส” พระดาบสผู้นี้เป็นหน่อพุทธังกูรบรมโพธิสัตว จักได้ตรัสเป็นพระ-สัพพัญญูพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามชื่อว่าพระโคดมบรมครู ในที่สุด สื่อสงไขยกำไรแสนมหากัปป์ในอนาคตกาล

“อปรภาเค” ครั้นยืดไปในอปรภาคสมัยเบื้องน่าแต่สมเด็จพระทีปังกรบรมศาสดานั้นมา พระบรมโพธิ-

สัตวก็ได้ลัทยาเทศมาแต่สมเด็จพระพุทธเจ้ายี่สิบสี่พระ-
องค์ มีพระโกณฑัญญะสัมพุทธเจ้าเป็นต้น จนกระทั่ง
ถึงพระพุทธกัสสปเป็นปริโยสาน พระองค์ก็ยังพระสมะ
ติงสะบารมีสามสิบให้บริบูรณ์มิได้บกพร่อง แล้วและ
ทรงดำรงอยู่ในอัตตภาพเป็นพระเวสสันดรบรมโพธิสัตว
ทรงสละพระราชบุตรและพระอัครมเหษี และบำพ็ญซึ่ง
มหาทานบารมีอันใหญ่ ยังแผ่นพสุธาให้กัมปนาการ
หวั่นไหวสิ้นวาระสามครั้ง ในกาลเมื่ออวสานสุดสิ้นพระ-
ชนมายุ จุติจากชาติเป็นพระเวสสันดรแล้ว ก็ไปอุบัติ
บังเกิดเป็นสันตุสิตเทวบุตรในดุสิตพิมาน ดำรงอยู่ครบ
จำนวนถ้วนพระชนมายุกาลกำหนดเพียงไรในดุสิตพิภพ
นั้น แล้วและเทพยดาทั้งหลายในหมื่นจักรวาลมาสันนิ-
บาตประชุมชวนกันวิงวอนอาราธนา เพื่อจะให้ลงมา
ตรัสเป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงพิจารณา
ซึ่งปัญจมหาวิโลกนาทห้าประการ แล้วก็ทรงรับอา-
ราธนาแห่งเทพยดาทั้งปวง “ตโต จุโต” ครั้นจุติจาก
เทวสถานพิมานมาศ ก็มาถือซึ่งปฏิสนธิชาติในมาตุ-
คัพโภทรแห่งพระมารดาในศากยตระกูล สมบูรณ์ด้วย

มไหสุริยสมบัติในกรุงกบิลพัสดุ์ราชธานี ถึงซึ่งเจริญพระชนมพรรษาโดยอนุกรมลำดับแล้ว พระองค์ก็ได้ราชาภิเษกเสวยสวรรยาธิปัติรัชชสิริในปราสาททั้งสามสมควรแก่อุตุสมัยสามฤดู ดุจเทววิมานในอมรแมนสวรรค์ ณ สมัยปางเมื่อเสด็จไปเที่ยวประพาศในราชวโนทยาน ได้ทรงทัศนาการเทวทูตทั้งสี่ คือคนแก่ชราคนโรคาพยาธิ คนตายวายชีวิต โดยลำดับ ๆ ก็สลดสังเวชพระหฤทัย ครั้นได้ทอดพระเนตรเห็นบรรพชิตในวาระคำรบสี่ ก็มีพระหฤทัยน้อมไปในที่จะออกทรงบรรพชาเพศ เห็นอนิจจังสังเวชในพระหฤทัย จึ่งเสด็จไปยังสวนพระราชอุทยาน เสด็จประพาศสำราญราชหฤทัยสิ้นทิวสภาคสมัยส่วนแห่งวันแล้ว เสด็จประทับแทบริมผั่งมงคลโบกขรณี ทรงประดับกายด้วยทิพย-อลังการสรรพาภรณ์วิภูษิต อันพระวิษณุกรรมเทพบุตรหากนิรมิตเพศเป็นนายช่างกัลบก ลงมาประดับพระ-กายถวายแด่พระองค์ ได้ทรงสดับสารว่า พระราหุลราชโอรสประสูติ แล้วทรงทราบซึ่งความที่พระองค์ทรงพระเสนหาอาลัยในพระราชโอรสมีกำลัง จึ่งทรงพระ-

จินตนาว่า "ยาว อิทำ พนฺธนำ" เครื่องผูกเครื่องจำ คือความรักในพระราชบุตรนี้ ยังไม่ทันจะผูกพันจำจองอาตมะได้ตราบใด อาตมะก็จักตัดจักฟันเครื่องผูกพันนั้นเสียให้ขาดตราบนั้น ครั้นทรงพระดำริแล้ว ก็เสด็จกลับคืนเข้าสู่พระนคร ณ เพลาสายัณหสมัย ได้ทรงสดับซึ่งภาษิตคาถาแห่งพระนางกีสาโคตมี ผู้เป็นพระราชธิดาแห่งพระเจ้าอาว์กล่าวว่า "นิพฺพุตา นูน สา มาตา" เป็นอาทิฉะนี้ จึงเปลื้องแก้วมุกดาเครื่องประดับพระศอออกพระราชทาน ด้วยทรงสันนิษฐานว่านางกีสาโคตมีนี้ยังอาตมะให้ได้สดับซึ่งบทว่า ดับแล้ว ดับแล้ว ดังนี้ จึงเสด็จเข้าสู่พระราชนิเวศน์สถานแห่งพระองค์ ทรงสถิตนั่งเหนือพระบวรมหาสิริสยนอาสน์ ทอดพระเนตรเห็นวิปปการแห่งนางสนมนาฏอิตถีทั้งหลาย อันหยั่งลงสู่นิทรารมณ์ไม่เป็นสมฤดี หน่อพระชินสีห์ก็ให้มีพระหฤทัยเหนื่อยหน่ายยิ่งนัก เสด็จอุฏฐาการจากมหาสิริสยนอาสน์ ปลุกนายฉันน์อมาตย์ให้ลุกขึ้นผูกม้ากัณฐกอัศวราช แล้วเสด็จขึ้นสู่หลังม้ากัณฐกมีนายฉันน์เป็นเพื่อนสอง แวดล้อมด้วยฝูงอมร

เทพยดาทั้งหลายในหมื่นจักรวาล เสด็จออกสู่มหาภิเนก
ขัมมะบรรพชาแทบริมฝั่งแม่น้ำอโนมานที ครั้นทรง
บรรพชาแล้วก็เสด็จไปยังกรุงราชคฤห์มหานครโดยอนุ-
กรมลำดับ เสด็จเที่ยวไปทรงบาตรณะภายในพระนคร
ได้จังหันพอเป็นยาปนมัตรแล้วเสด็จออกมาทรงนั่งกระ-
ทำภัตตกิจแทบเงื้อมเขาบัณฑวะบรรพต พระเจ้ากรุง
มคธราชหากเสด็จออกมาเชื้อเชิญด้วยมหาสิริราชสม-
บัติ พระองค์ก็ทรงขัดพระราชโองการ ห้ามเสียซึ่งคำ
เชื้อเชิญนั้นแล้ว และกรุงมคธราชบรมกษัตริย์นั้นก็ทรง
ถือเอาซึ่งคำปฏิญาณเพื่อพระองค์ได้บัลลุพระสัพพัญญุต-
ญาณแล้วและให้เสด็จมาสู่แว่นแคว้นแห่งพระองค์ พระ-
มหาบุรุษราชทรงรับปฏิญาณแล้ว ก็เสด็จเข้าไปยัง
สำนักอาฬารดาบสและอุทกดาบส ครั้นไม่ได้ซึ่งธรรม
วิเศษอันเป็นเหตุจะตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ
ในสำนักแห่งดาบสทั้งสองนั้นแล้ว พระองค์ก็ทรงตั้งไว้
ซึ่งมหาปธานวิริยภาพความเพียรอันใหญ่สิ้นหกพรรษา
"วิสาขปุณณมีทิวเส" ครั้นวันไพศาขปุรณมีเพ็ญเดือน
หกเพลาเช้า พระองค์ก็ทรงเสวยข้าวมธุปายาสอัน

นางสุชาดาถวายเสร็จแล้ว เสด็จไปลอยถาดเสี่ยงพระบารมีที่แม่น้ำเนรัญชรา "วีตินาเมตฺวา" เสด็จประทับยับยั้งอยู่ด้วยนานาสมาบัติทั้งหลาย ใกล้ฝั่งเนรัญชรานทีสิ้นทิวสภาคส่วนแห่งวัน ครั้นเพลาสายัณห์ตวันคล้อยก็ทรงรับเอากำหญ้าคาอันโสตถิยพราหมณ์ นำมาถวายพญากาฬนาคหากขึ้นมาสรรเสริญพระคุณของพระองค์ สมเด็จพระจอมมุนีวงศ์องค์มหาบุรุษราชเจ้าจึงเสด็จขึ้นสู่ควงไม้พระมหาโพธิพฤกษมณฑล ลาดลงซึ่งหญ้าคากระทำสัตยาธิษฐาน หญ้าคาแปดกำก็บันดาลบังเกิดเป็นรัตนบัลลังก์ ตั้งอยู่ ณ ภายใต้ต้นทุมะราชามหาโพธิพฤกษมูล หน่อพระพุทธังกูรก็ทรงกระทำปฏิญาณว่า "จิตฺตำ น วิมุจฺจิสฺสติ" จิตต์ของอาตมะยังมิได้วิมุตติหลุดถอนพ้นพิเศษจากอาสวะทั้งหลาย เหตุเบญจขันธ์อันตัณหาและอุปาทานไม่เข้าไปยึดมั่นตราบใด อาตมะก็จักมิได้ทำลายเสียซึ่งอูรุพัทธบัลลังก์อันนี้เลย ครั้นทรงกระทำปฏิญาณอธิษฐานมั่นในพระทัยฉะนี้แล้ว ก็ทรงนั่งบ่ายพระพักตร์เฉพาะต่อปุริมทิศตวันออก "สุริเย อตฺถงฺคมิเตเยว" ครั้นเมื่อเพลาพระสุริยทิพากรจวน

จะใกล้อัสดงคตลดลับเหลี่ยมเขาพระเมรุมาศ สมเด็จพระมหาบุรุษราชพระองค์ก็ทรงกำจัดเสีย ซึ่งพญามาราธิราชกับทั้งมารเสนาให้ปลาศนาการหนีไป ครั้นล่วงเข้าเวลาปฐมยาม พระองค์ก็ได้บัลลุบุพเพนิวาสญาณระลึกชาติในหนหลังได้ ครั้นล่วงเข้ามัชฌิมยามพระองค์ก็ยังจุตูปปาตญาณ คือปัญญาที่หยั่งรู้ซึ่งจุติปฏิสนธิให้บังเกิด ครั้นยามอันเป็นปัจฉิมที่สุดพระองค์ก็หยั่งปัญญาลงสู่ปัจจยาการสิบสองประการ "อรุณคฺคมนสมเย" ครั้นเพลารุ่งอรุโณทัยพระองค์ก็ได้ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณอันประดับด้วยพระคุณทั้งปวง มีทศพลญาณ และจตุเวสารัชชญาณเป็นอาทิ พระองค์เสด็จยับยั้งอยู่ ณ ควงไม้พระมหาโพธิสิ้นเจ็ดวันเจ็ดหน "อฏฺฐเม สตฺตาเห" ครั้น ณ วันคำรบเจ็ด ที่แปด พระองค์เสด็จไปทรงนั่ง ณ ภายใต้ร่มไม้อชปาลนิโครธ ก็ถึงซึ่งสภาวะเหนื่อยหน่าย มีความขวนขวายอันน้อยด้วยกิริยา ที่ทรงพิจารณาเห็นว่า พระสัทธรรมลึกล้ำคัมภีรภาพ และท้าวสหัมบดีมหาพรหมกับด้วยพรหมบริวารประมาณสิบพัน ลงมากราบทูลอาราธนาเพื่อจะให้ทรงแสดงธรรม พระองค์ทรง

พิจารณาดูสรรพเวไนยสัตวโลกด้วยพุทธจักษุญาณ แล้วก็ทรงรับอาราธนาแห่งท้าวสหัมบดีมหาพรหม เบื้องว่าเมื่อทรงรับอาราธนาแห่งท้าวมหาพรหมแล้ว จึงทรงพระพุทธปริวิตกว่า ควรตถาคตจะตรัสเทศนาโปรดบุคคลผู้ใดก่อน บุคคลผู้ใดหนอจะตรัสรู้พระธรรมนี้ด้วยเร็วพลัน "ตสฺส เอตทโหสิ" สมเด็จพระพุทธองค์จึงทรงพุทธปริวิตกรำพึงต่อไปเล่าว่า อาฬารดาบสผู้เป็นบุตรกาลามโคตรนี้ เห็นบริบูรณ์ด้วยปรีชาเฉลียวฉลาดหลักแหลมนักหนา "อปฺปรชกฺขชาติโย" แล้วก็มีธุลีคือราคะอันน้อยในปัญญาจักษุเป็นสภาวะ ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วจะตรัสรู้มรรคญาณผลญาณเป็นอันเร็วพลัน ควรตถาคตจะตรัสเทศนาโปรดอาฬารดาบสนี้ก่อน ทรงพระรำพึงฉะนี้ด้วยมิทันทรงพิจารณา

"อถโข อญฺญตรา เทวตา" ลำดับนั้นเทพยดาองค์หนึ่งมีนามมิได้ปรากฏ เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระพุทธองค์เจ้าแล้วกราบทูลว่า "ภนฺเต ภควา" ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระภาคย์ อาฬารดาบสนั้นทำลายขันธ์ขาดจากชีวิตินทรีย์ล่วงไปได้เจ็ดวันนี้แล้ว สมเด็จพระพุทธ

องค์จึงทรงพระอาวัชชนาการพิจารณา ก็แจ้งพระญาณว่า อาฬารดาบสกาลามโคตรนั้นถึงแก่มรณาสันสุดสิ้นชีวิตแล้ว ได้ขึ้นไปบังเกิดในอากิญจัญญายตนะพรหม จึงทรงพระปรารมภ์รำพึงว่า เสียดายอาฬารดาบสนักหนา ถ้าว่ายับยั้งคอยท่าตถาคตอยู่อีกสักเจ็ดวัน ได้ฟังธรรมเทศนาแล้ว ก็จะได้พ้นจากสังสารทุกข์เป็นอันแท้ นี่สิมากระทำกาลกิริยาเสียก่อน อาฬารดาบสนี้ฉิบหายจากมรรคผลในครั้งนี้ เมื่ออาฬารดาบสกาลามโคตรนี้หาไม่แล้ว ก็ควรตถาคตจะตรัสเทศนาโปรดอุทกดาบสรามบุตรนั้นเถิด และอุทกดาบสรามบุตรนี้ เห็นควรจะตรัสรู้ธรรมวิเศษโดยเร็วพลันยิ่งนัก เมื่อพระองค์ทรงพระปริวิตกฉะนี้ เพราะว่ายังมิทันที่จะพิจารณา

เทพยดาองค์หนึ่งจึงเข้าไปกราบทูลว่า “ภนฺเต ภควา” ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงสวัสดิภาคย์ บัดนี้อุทกดาบสรามบุตรนั้นถึงอนิจจกรรม ทำลายขันธ์เสียแต่ในปโทสกาลสมัยเพลาพลบค่ำคืนวันนี้แล้ว สมเด็จพระมหากรุณาได้ทรงสดับเทพยดากราบทูลดังนั้น ทรงพระอาวัชชนาการไปก็ทราบเหตุว่า อุทกดาบสรามบุตรนั้น

ทำลายขันธ์สืบไปอุบัติบังเกิดในชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะพรหม จึงทรงพระรำพึงว่า น่าเสียดายหนอดาบส อุทกดาบส ถ้ายับยั้งอยู่สักวันหนึ่งพอได้ฟังธรรมเทศนาก็น่าที่จะได้ตรัสรู้ธรรมวิเศษทีเดียว นี่สิมาด่วนกระทำกาลกิริยาเสียก่อน "มหาช นิโย" อุทกดาบสนี้มาเสื่อมฉิบหายเสีย จากมรรคผลสถาพรมงคลเป็นอันมาก เมื่อสมเด็จพระศาสดาพิจารณาเห็นว่า ดาบสทั้งสองนั้นหาไม่แล้ว จึงทรงพระปริวิตกต่อไปว่า "แท้จริงปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้านั้น มีคุณูปการแก่เราผู้ตถาคตมากยิ่งนัก ครั้งเมื่อตถาคตยังตั้งมหาวิริยภาพ กระทำทุกกรกิริยาอยู่นั้น มาปฏิบัติบำเรอตถาคตอยู่สิ้นกาลช้านาน "ยนฺนูนาหํ" ผิฉนั้นจำตถาคตจะเสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้านี้ก่อนเถิด

มีคำปุจฉาว่า "กสฺมา" เหตุไรสมเด็จพระมหากรุณาเจ้าจึงทรงพระปริวิตกฉะนี้ ทำไมพระพุทธองค์เจ้าจะเลือกโปรดแต่สัตว์ที่มีคุณูปการ สัตว์มิได้มีคุณูปการแก่พระองค์นั้น พระองค์จะไม่ตรัสเทศนาโปรดแล้วหรือประการใด จึงทรงพระปริวิตกฉะนี้

วิสัชนาว่า จะเป็นดังนั้นหามิได้ หากแต่ว่าน้ำพระหฤทัยนั้นมากไปด้วยพระกตัญญู จึงทรงพระปริวิตกฉะนี้ ถ้าหากว่าพระองค์จะเลือกตรัสพระสัทธรรมเทศนาโปรดแต่สัตว์ที่มีคุณูปการแล้ว ก็น่าที่พระองค์จะเสด็จไปตรัสเทศนาโปรดสมเด็จพระพุทธบิดาพุทธมารดาก่อน เหตุว่าสมเด็จพระพุทธบิดาพุทธมารดานั้นประกอบด้วยคุณูปการนั้นมากนัก บัญจวัคคีย์นั้นหรือจะมีคุณูปการมากกว่าสมเด็จพระพุทธบิดาพุทธมารดา ถ้าพระองค์จะเลือกหน้าโปรดแต่บุคคลที่มีคุณแล้ว และนายขมังธนู พระองคุลิมาล พระเจ้าอชาตศัตรูราช และอาฬวกยักษ์นั้นมีคุณสิ่งใดแก่พระองค์เล่า พระองค์เจ้าจึงได้ตรัสเทศนาโปรดโดยอเนกปริยาย และจะว่าสมเด็จพระมหากรุณาเจ้า เลือกตรัสพระธรรมเทศนาโปรดแต่สัตว์ผู้มีคุณนั้นว่าไม่ได้ เหตุน้ำพระหฤทัยของพระพุทธองค์เจ้านั้นเสมอไปในสัตว์ทั้งปวง ซึ่งทรงพระปริวิตกที่จะเสด็จไปโปรดบัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้าก่อนนั้นเป็นเหตุด้วยวาสนาบารมีของบัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้านั้นแก่กล้า “อญฺญาตโกณฺฑญฺญ จฺเปตฺวา” แต่บรรดา

เวไนยสรรพสัตว์ในพุทธเขตต์นี้ ยกเสียแต่พระอัญญาตโกณฑัญญะผู้เดียวแล้ว สัตวผู้ใดผู้หนึ่งจะมีวาสนาบารมีแก่กล้า สมควรที่จะตรัสรู้มรรคและผลก่อนชนทั้งปวงนั้นหามิได้ และพระอัญญาตโกณฑัญญะนี้วาสนาบารมีของท่าน สร้างสมมาแต่ครั้งศาสนาพระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าโน้น เมื่อพระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติบังเกิดในโลกนี้ ครั้งนั้นพระอัญญาตโกณฑัญญะเธอบังเกิดเป็นกฎุมพี มีนามบัญญัติชื่อว่ามหากาล ทำนาคราวหนึ่งได้ให้ทานข้าวกล้าถึงเก้าครั้ง คือให้เมื่อข้าวเป็นน้ำนมคราวหนึ่ง ให้เมื่อเป็นลูกหวายนั้นครั้งหนึ่ง ให้เมื่อเกี่ยวครั้งหนึ่ง เมื่อมัดเป็นกำครั้งหนึ่ง เมื่อทำเป็นฟ่อนครั้งหนึ่ง เมื่อขนเข้าลานครั้งหนึ่ง เมื่อขนเข้าลอมครั้งหนึ่ง เมื่อนวดครั้งหนึ่ง เมื่อขนเข้ายุ้งครั้งหนึ่ง ให้ทานสิ้นเก้าครั้ง ดังนี้แล้ว จึงตั้งมูลปณิธานความปรารถนาว่า จะให้ได้สำเร็จมรรคและผลก่อนชนทั้งปวง วาสนาบารมีของท่านได้ก่อสร้างไว้ฉะนี้ เหตุดังนั้น ท่านจึงตรัสรู้ธรรมวิเศษก่อนชนทั้งปวง สมเด็จพระมหากรุณาเมื่อทรงพิจารณาเห็นควรดังนี้ จึงทรงพระดำริว่า

จะเสด็จไปเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้าก่อน แล้ว
ก็ทรงพิจารณาต่อไปว่า บัดนี้ปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้า
อยู่ ณ สถานที่ใดหนอ ครั้นทรงพิจารณาไปก็แจ้งด้วย
จักษุทิพญาณว่า ปัญจวัคคีย์ภิกขุบัดนี้อยู่ ณ ราวป่า
อิสิปตนมฤคทายวัน จึ่งทรงพระรำพึงพิจารณาเล่าว่า
จับเดิมแต่ตถาคตได้ตรัสแก่พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณ
นั้นมา คณนานับได้ห้าสิบหกวันเข้านี้แล้ว ยังอีกสาม
วันจะครบสองเดือน เหตุว่าเดือนขาด พรุ่งนี้จะเป็น
อาสาฬหะจาตุทสีสิบสี่ค่ำข้างขึ้นเดือนแปด กาลครั้งนี้
ก็สมควรแก่ตถาคตจะเสด็จไปสู่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน
อันมีอยู่ในแว่นแคว้นแดนเมืองพาราณสี จะได้ตรัส
พระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร โปรดปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้า
ทรงพระจินตนาดังนี้แล้ว ก็ทรงบาตรและจีวรเข้าสู่
บริเวณเสนานิคมโคจรบิณฑบาต กลับจากบิณฑบาต
ทรงกระทำภัตตกิจสำเร็จแล้ว ทรงพระปรารภเพื่อจะ
เสด็จไปยังราวป่าอิสิปตนมฤคทายวัน จึ่งทรงพระปริ-
วิตกว่า ธรรมดาสมเด็จพระพุทธเจ้าแต่ปางก่อนนั้น
ย่อมเสด็จโดยอัมพรวิถีทางนภากาศ แล้วเสด็จลงตรัส

พระสัทธรรมเทศนาธัมมจักกัปปวัตนสูตร ในป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ตถาคตนี้สมควรจะเสด็จไป โดยนภาลัยประเทศ เหมือนสมเด็จพระพุทธเจ้าแต่ปางก่อนหรือประการใด ครั้นพิจารณาก็เห็นอุปนิสัย แห่งอุปกาชีวก จึ่งทรงพระปริวิตกว่า ตถาคตจะเสด็จไปโดยทางนภาลัยครั้งนี้ อุปกาชีวกก็จะมิได้ประสบพบปะตถาคต จะขาดเสียจากประโยชน์คือพระอนาคามิมรรคญาณ ตถาคตเสด็จบทจรไปด้วยพระบาทบัดนี้ อุปกาชีวกพบปะตถาคตได้สนทนากับตถาคตแล้ว ภายหลังก็จะเลื่อมใสโสมนัสในพระพุทธศาสนา จะออกบรรพชาในพระธรรมวินัยของคถาคต ควรตถาคตจะเสด็จบทจรด้วยพระบาทในครั้งนี้ ถึงมาตรแม้นว่าจะลำบากพระกายหน่อยหนึ่งก็ทำเนาเถิด เอ็นดูอุปกาชีวกจะฉิบหายเสียจากประโยชน์ ประการหนึ่งเล่าตถาคตอุตสาหะบำเพ็ญพระบารมีมาครั้งนี้ ก็เพื่อประสงค์จะให้เป็นประโยชน์แก่สรรพสัตว ทรงพระปริวิตกฉะนี้แล้วก็เสด็จพุทธดำเนินตามมรคาหนทางด้วยพระบาท อันกอปรด้วยจักรลักษณะอันวิจิตรไปด้วยอัฏฐุตตรสตมง-

คลร้อยแปดประการ ครั้งนั้นควรจะอัศจรรย์พิศวงยิ่งนัก พื้นแผ่นพสุธานั้นราบรื่นเสมอดุจหน้ากลอง ปราศจากเบือกตมหลักตอเสี้ยนหนาม "เอกวาตา" มิลมจำพวกหนึ่งพัดเอาหยักเยื่อเชื้อฝอยไปทุ่มทิ้งเสียในประเทศอันไกล ลมจำพวกหนึ่งพัดเอาทรายมาเรี่ยรายปรายลงไว้ในทางที่จะเสด็จไปนั้นให้ราบเสมอ ลมจำพวกหนึ่งหวนหอบเอาน้ำในอโนตัตตะสระมาประพรมพื้นปฐพี มิให้ธุลีลอองผงฟุ้งขึ้นได้ ลมจำพวกหนึ่งพัดเอาเกสรดอกไม้มาเรี่ยรายอบรม ให้หอมฟุ้งขจรตระหลบกลุ้มกระทำสักการบูชา "ฉพฺพณฺณรำสิโย วิสฺสชฺเชตฺวา" สมเด็จพระบรมโลกนาถศาสดาจารย์เจ้าเปล่งออก ซึ่งพระฉัพพิธพรรณรังสีมีพรรณหกประการ เขียว ขาว แดง เหลือง หงสบาท เลื่อมประภัศร ส่องสว่างกระจ่างแจ้งออกจากพระกาย เป็นถ่องเป็นแถวช้อยขึ้นช้อยลงงามประหลาดหลากตา รัศมีบางจำพวกก็เขียวขจีสีใสสด ดังแก้วมรกต และดอกอัญชัน และจอมเมฆ และปีกแมลงภู่แมลงทับ และดอกนีลุบล "ปีตรำสิโย" พระรัศมีที่เหลืองนั้นก็เหลืองชอบกล "กณฺณิ-

กาอิว” เล่ประหนึ่งว่าหรดาลทอง ถ้ามิดังนั้นรุ่ง-เรืองดังดอกกรณิกา และแผ่นทองสุวรรณธรรมชาติธรรมดา “โลหิตา” รัศมีที่แดงนั้นเล่าก็งามพิจิตรดุจแสงอาทิตย์เมื่อแรกอุทัย ถ้ามิฉะนั้นงามดังผ้ารัตตะ-กัมพลแดง และแสงดอกกมุท “โอทาตรัสิโย” รัศมีที่ขาวนั้นก็ขาวบริสุทธิ์ มีพรรณดุจพระจันทร์วันเพ็ญเดือนสิบสอง ถ้ามิดังนั้นดุจแผ่นเงิน และดาวประกาย-พฤกษ์ และจุรณแห่งสังข์ และน้ำนมโคอันขาวพิจิตร “มญฺเชฏฺโฐ” พระรัศมีที่เป็นหงสบาทนั้นก็แดงอ่อนประหลาด เล่ประหนึ่งว่าดอกชะบา และดอกเสง้ พระ-รัศมีที่เลื่อมประภัศรนั้นมีพรรณดุจแก้วผลึก และแก้วไพฑูรย์ รัศมีทั้งหลายเปล่งออกจากพระกรัชกายสม-เด็จพระมหากรุณา แล้วก็เวียนไปเป็นทักขินาวัฏเบื้องขวา กระทำประทักษิณ พระองค์สมเด็จพระพุทธเจ้านั้นก็ส่องสว่างกระจ่างไปในทิศานุทิศทั้งปวง “อุคฺโฆ-เสนฺโต วิย” มีอาการอย่างประหนึ่งว่าจะมีจิตวิญญาณอุกโฆษณาการร้องบ่าวให้สัตวทั้งปวงแจ้งว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าได้ตรัสในโลกนี้แล้ว “ปกฺขนฺทีสุ” พระ-

รัศมีทั้งหลายนั้นแผ่ไปจับต้นไม้ และกอหญ้า ลดาวัลลี ในอรัญญะประเทศราวป่า กระทำซึ่งพฤกษาชาติทั้งหลายนั้นให้วิจิตรอย่างปักไว้ด้วยธงชัย และธงประฏากอันมีพรรณหกประการ "ติณา ลตา โอสเถยฺโย" ติณชาติแฝกคาลดาวัลรุกขชาติทั้งหลายนั้น ก็มีต้นลำกิ่งก้านกอบไปด้วยดอกใบช่อผลอันวิจิตร อย่างประหนึ่งว่า ประดับ ประดิษฐ์ แล้วไปด้วยแก้วเจ็ดประการ พื้นภูมิภาคนั้นงดงามเสมือนหนึ่งว่า ย้อมไปด้วยแก้วประพาฬอันหลอมคว้าง "มคฺคสฺส อุภโตปสฺเส" สองตราบข้างมรคานั้นอาเกียรณ์เดียรดาษไปด้วยหมู่มฤคชาติทั้งหลายต่าง ๆ แท้จริง สัตว์ทั้งหลายเป็นต้นว่าช้างและม้าโคกระทิงมหิงสาสุกรละมั่งกวางทรายเสือสีห์ บรรดาสัตว์อันมีในไพรสณฑ์ราวป่า เมื่อได้ทัศนาการเห็นพระรัศมีสีสรรพ์ฉวีวรรณแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้าแล้วก็ให้พิศวงพิศวาสมิอาจที่จะนิ่งอยู่ได้ เกลื่อนกล่นกันมาชมสมเด็จพระพุทธเจ้า แน่นอัดคับคั่งไปทั้งสองตราบข้างมรคา "ตา ริสิโย" พระรัศมีทั้งหลายนั้นไปจับเอากายแห่งสัตว์ทั้งหลาย ให้มีกายนั้นงาม

เสมือนหนึ่งว่าประดับไว้ด้วยแก้วเจ็ดประการ เปรียบ-ปานดั่งว่ารูปปั้นและรูปจำหลัก อันช่างผู้ฉลาดหากกระ-ทำไว้ให้วิจิตร และให้นำมาประดิษฐ์ประดับไว้ในตราบสองข้างมรคา "ปกฺขนฺตา ปกฺขิปเถ ปกฺขิคณา" หมู่ปักษาชาติอันบินมาในนภาลัยอากาศนั้น แต่พอผาดเห็นพระรูปพระโฉมพระรัศมีสีสรรพ์ แห่งสมเด็จพระ-พุทธองค์เจ้า แล้วก็พิศวงหลงใหลมิอาจที่จะบินไปได้ต่าง ๆ ก็ราบีกไว้เชยชมองค์สมเด็จพระพุทธเจ้า ผ่ายว่าพระรัศมีแห่งองค์สมเด็จพระมหากรุณาที่พลุ่งขึ้นไปในอากาศนั้นก็จับเอาตัวนก ฝูงนกทั้งหลายนั้นมีกายอย่างประหนึ่งว่าประดับไปด้วยแก้วเจ็ดประการ ดูขึ้นไปประดุจหนึ่งเพดาน โลกธาตุอันวิจิตรไปด้วยดาวนากและดาวทอง อันนายช่างฉลาดหากกระทำให้วิจิตรและนำขึ้นไปประดับไว้ ดูขึ้นไปข้างอากาศ ๆ ก็งาม ดูภูมิภาค ๆ ก็งาม ดูไปสองตราบข้างมรคานั้นก็งาม ประหลาดนักหนา "สพฺเพ รุกฺขา" หมู่พฤกษาชาติต้นไม้ทั้งหลายนั้นหาจิตต์วิญญาณมิได้ อย่างประหนึ่งว่ามีจิตต์มีใจจะรู้จักพระเดชพระคุณสมเด็จพระมหากรุณา

น้อมยอดทอดกึงก้าน ลงมากระทำสักการบูชา สมเด็จพระพุทธองค์เจ้าด้วยดอกอันประกอบไปด้วยกลิ่น และเกสรพุ่งขจรขจาย ประกอบไปด้วยเสียงสรรเสริญอยู่อื้ออึง คือเสียงแมลงภู่และแมลงผึ้งภุมรา หากจะมาคลึงเคล้าเอาชาติเกสร เสียงหึ่ง ๆ อย่างประหนึ่งว่าเสียงดุริยดนตรี และเพลงขับอันพวกคนธรรพมาประโคมรับขับรำทำสักการบูชา เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าเสด็จพุทธดำเนิรไปครั้งนั้น กอบด้วยพระสิริวิลาสอันงาม เปรียบประดุจพระยาไกรสรสีหราช ถ้ามิดังนั้นเปรียบประดุจพระยาช้างฉัททันตชาติตัวประเสริฐ อันออกจากหมู่มหันตะคชบริวาร แล้วเที่ยวไปในฉัททันตวันประเทศ "จกฺกวตฺติราชา วิย" ถ้ามิฉะนั้นเปรียบประดุจสมเด็จบรมจักรพรรตราธิราชเจ้า อันปราศจากพระยาทั้งร้อยเอ็ดแล้วและเสด็จแต่พระองค์เดียว ถ้ามิฉะนั้นเปรียบประดุจสมเด็จอมรินทราธิราชอันปราศจากเทพบรรพสัชและเสด็จไปแต่พระองค์เดียวก็เหมือนกัน

"อุปโก อาชีวโก" ผ่ายว่า ณ กาลครั้งนั้น อุปกาชีวกเดินมาตามมรคาหนทาง ในระหว่างเมืองราชคฤห์

กับไม้โพธิต่อกัน อุปกาชีวกนั้นเห็นถ่องแถวพระรัศมีสมเด็จ พระมหากรุณาเจ้า ก็บังเกิดพิศวงอัศจรรย์ใจว่าอะไรนั่นเลื่อม ๆ พราย ๆ ประหลาดใจยิ่งนัก จะว่าตะวันยอแสงก็ผิด ตะวันอะไรมายอแสงเวลาบ่ายนี้ หรือจะว่ามีผีสางเทวดาพระไพรเจ้าบ่ามาหลอกก็ผิดที ใช่ว่ามรคาอันนี้เราจะไม่เคยเดินเมื่อไร ก็เคยไปเคยมาหลายครั้งหลายคราวแล้ว ไม่เป็นเหมือนครั้งนี้เลย อะไรนี่หนอ ดูไปที่ต้นไม้ ต้นไม้ก็เลื่อม ๆ พราย ๆ ดูไปที่แผ่นดินเล่าก็พราย ๆ พรอย ๆ ดูขึ้นไปบนอากาศเล่าก็เลื่อม ๆ พราย ๆ ดูที่กายอาตมะนี้เล่าก็เห็นประหลาดหลากตา ที่แดง ๆ นี้จะว่าเพลิงก็ผิด ถ้าว่าเพลิงแล้วกายของอาตมะจะมิร้อนหรือ ผ้าของอาตมะจะมิไหม้หรือ นี่สิหามิได้ ที่ขาว ๆ นี้จะว่าน้ำก็ผิด ถ้าน้ำแล้วกายของอาตมะจะมิเย็นหรือ ผ้าของอาตมะจะมิชุ่มมิเปียกหรือ นี่สิไม่เป็นกระนั้น จะเป็นอะไรนี่หนอ อุปกาชีวกตะแกก็มาสงสัยสนเท่ห์นักหนา เหลียวซ้ายแลขวาเดินพลางดูพลางก็เห็นสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าอันเสด็จบทจรลีลาศประกอบด้วยพระพุทธรังสีอันล้ำ

เลิศ ประดับด้วยพระทวัตติงสะมหาบุรุษลักษณะประ-
กอบด้วยพระอสีตยานุพยัญชนะรุ่งเรืองไปด้วยพระรัศมี
อันแวดล้อมพระองค์มีประมาณข้างละวา ๆ ประกอบ
ไปด้วยพระเกตุมาลาระเบียบพระเกตุอันงามเลิศ ทรง
ซึ่งสุคตจีวรอันใหม่ มีดวงพระพักตร์ปริมณฑลอันผ่องใส
งามดุจพระอาทิตย์เมื่อแรกอุทัยทิวากาล อุปกาชีวก
แลเห็นสมเด็จพระพุทธเจ้าแล้ว ก็บังเกิดขนพองสยอง
เกล้าตกตลึงไป จึงมาดำริเห็นว่า เออที่เลื่อม ๆ พราย ๆ
อาตมะสงสัยไปอื่นเล่า มิรู้ก็รัศมีของบุรุษผู้นี้ทีเดียว
“มนุสฺโส วา อถวา เทโว” บุคคลผู้นี้จะเป็นมนุษย์
หรือเทวาประการใดหนอ จะว่าเทวดาก็ผิด ถ้าว่าเป็น
เทวดาก็จะทรงเครื่องประดับประดาอาภรณ์ และจะมา
ทรงผ้าแดงทรงบาตรไย นี่ชรอยจะเป็นมนุษย์เป็นแท้
แต่ว่ารูปหากจะงามเอง งามนี่กระไร งามยิ่งนัก
อาตมะเห็นแล้วก็ขนพองสยองเกล้า ศีรษะของเรานี้
พองขึ้นเสมือนดั่งฉัตร หทัยวัตถุของอาตมะนี้เต็มไป
ด้วยปีติปรีเปรมปลื้มอยู่ด้วยความยินดี ชายผู้นี้เห็นจะ
เป็นบรรพชิตมั่นคงจึงมาทรงจีวรและบาตร อย่าเลย

จำอาตมะจะปราศรัยดูสักหน่อย ดำริฉะนี้แล้ว "สญฺชาต-
คารโว" มีความเคารพอันบังเกิดในสมเด็จพระผู้มีพระ-
ภาคเป็นกำลัง อุปกาชีวกเดินเข้าไปใกล้แล้วก็ปราศรัย
ว่า ดูกรอาวุโส "วิปฺปสนฺนานิ โข เต อินฺทริยานิ"
อินทรีย์ของท่านนี้ผ่องใสปราศจากมลทิน ฉวีวรรณ
แห่งท่านนี้บริสุทธิ์เลื่อมประภัศร งามล้ำเลิศบุคคลทั้ง-
ปวง "โก นาโมสิ" ท่านนี้มีนามปรากฏชื่อไร บรรพชา
ของท่านนี้เฉพาะบุคคลผู้ใด ใครเป็นครูเป็นอาจารย์
สั่งสอนท่าน ท่านชอบใจในลัทธิของบุคคลผู้ใด เมื่อ
อุปกาชีวกปราศรัยไต่ถามด้วยประการฉะนี้ สมเด็จพระ-
พุทธองค์เจ้า เมื่อจะทรงแสดงให้ปรากฏแก่อุปกาชีวกว่า
พระองค์เป็นที่เฉลิมแห่งนักปราชญ์ทั้งปวง จึงมีพระ
พุทธฎีกาตรัสเป็นบาทพระคาถาว่า "สพฺพวิทูหมสฺมิ
สพฺเพสุ ธมฺเมสุ อนุปลิตฺโต" ดังนี้ มีเนื้อความ
ว่า ดูกรอุปกาชีวก ตถาคตนี้ครอบงำเสียซึ่งธรรมอัน
ยุติในภูมิสาม ทุกสิ่งสรรพสัตว์ในมณฑลแห่งไตรภพนี้
ตถาคตครอบงำเสียได้สิ้น "สพฺพวิทู" ตถาคตนี้ตรัส
รู้ซึ่งธรรมอันยุติในภูมิสี่ ธรรมอันเป็นกามาพจรภูมิ

รูปาพจรภูมิ์ อรูปาพจรภูมิ์ โลกุตตรภูมิ์นั้น ตถาคตตรัสรู้สิ้นสุดทั้งปวงหาเศษมิได้ "สพฺพธมฺเมสุ อนุปลิตฺโต" ตถาคตนี้มิได้ติดแผดไปในกิเลสธรรมทั้งปวง ๆ นั้น ปราศจากสันดานแห่งตถาคตแล้ว "สพฺพญชโห" ตถาคตนี้ละเสียได้ซึ่งธรรมทั้งปวงอันยุติในภูมิ์สาม "ตณฺหกฺขโย" ราคะตำฤษณาอันกระทำให้สันดานนั้นขุ่นมัวเศร้าหมองนั้น ก็สิ้นสุดขาดจากสันดานตถาคตแล้ว ตถาคตนี้ตรัสรู้ซึ่งพระสัทธรรมด้วยดีด้วยพระองค์เอง หาครูหาอาจารย์มิได้ "สทิโส เม น วิชฺชติ" บุคคลผู้ใดจะเสมอด้วยตถาคตนี้ไม่มีแล้ว "นตฺถิ ปฏิปุคฺคโล" ตถาคตนี้หาคู่เปรียบมิได้ในมณฑลแห่งไตรภพ "อรหา" ตถาคตนี้หักเสียซึ่งกงกำแห่งสังสารจักร ตรัสรู้พระสัทธรรมด้วยพระองค์เอง ด้วยอาการมิได้วิปริต "สีติภูโต" ตถาคตนี้บังเกิดมีสันดานอันเย็นเป็นบรมสุขระงับทุกข์ทั้งปวง ด้วยพระสัทธรรมเสด็จมาบัดนี้จะไปสู่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ในแว่นแคว้นเมืองพาราณสี จะบันลือออมฤตเภรีมีเสียงอันไพเราะคือจะตรัสเทศนาพระมหาธัมมจักกัปปวัตนสูตร โปรด

สัตวโลกอันมืดมนอนธการอยู่ด้วยอำนาจอวิชชานั้น ให้สว่างเห็นทางพระนิพพานในกาลครั้งนี้ “ตำ สุตฺวา” อุปกาชีวกได้เสวนาการก็บังเกิดพิศวง แท้จริง พระสมณะองค์นี้เป็นมนุษย์อัศจรรย์นักหนา ทั้งถ้อยคำวาจาก็ไพเราะสละสลวยเพราะทั้งน้ำถ้อยน้ำคำ รูปก็งาม ทั้งคุณวุฑฒิเล่าก็มากหาผู้จะเสมอมิได้ “ตุฏฺฐจิตฺโต” อุปกาชีวกชื่นชมดีใจนักหนา จึงว่าแก่สมเด็จพระมหากรุณาว่า ดูกรอาวุโส ท่านปฏิญาณตัวของท่านว่าเป็นอรหันต์ในปริมณฑลแห่งไตรภพ ข้าพเจ้านี้เห็นจริงด้วยแล้ว ท่านนี้จะได้ชื่อว่าอนันตชินะ ผจญเสียได้ซึ่งหมู่มารหาที่สุดมิได้ เมื่ออุปกาชีวกกล่าวดังนี้ สมเด็จพระมหากรุณา ปรารถนาจะประทับถ้อยคำแห่งอุปกาชีวกให้มั่น เปรียบดุจพระยาธรรมอันดี ประทับซึ่งพระราชสาส์นอันลิขิตด้วยดินสอนั้น ให้มั่นด้วยตราพระราชสีห์ จึงมีพุทธฎีกาตรัสว่า ดูกรอุปกาชีวก “ปตฺตา อาสวกฺขยำ” บุคคลทั้งหลายใดถึงซึ่งสิ้นอาสวะกิเลสแล้ว “มาทิสาว ชินา โหนฺติ” แต่บรรดาบุคคลที่สิ้นอาสวะกิเลสนั้นมีนามบัญญัติชื่อว่า ชินะ เหมือน

ตถาคตสิ้นทั้งนั้น "ชิตา เม ปาปกา ธมฺมา" ตถาคตชนะได้ซึ่งกองอกุศลธรรมอันลามกทั้งปวง เหตุดังนั้น ตถาคตจึงทรงบัญญัตินามชื่อว่าอนันตชินะ "เอวํ วุตฺเต" เมื่อสมเด็จพระบรมนราสภสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระพุทธวจนะภาสิตฉะนี้ อุปกาชีวกจึงสรรเสริญว่า "อาวุโส" ดูกรอาวุโส นามบัญญัติชื่อว่าอนันตชินะนั้น พึงมีแก่ท่านเถิด ว่าแล้วอุปกาชีวกนั้นก็สั่นศีรษะของอาตมา "อุมฺมคฺคํ คเหตฺวา" ถือเอามรคาหนทางแวะแล้วก็ไปตามอัธยาศัย

ณ กาลครั้งนั้น ส่วนสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงสวัสดิภาคย์ เสด็จพระพุทธดำเนิรมาโดยอนุกรมลำดับ ครั้นเพลาสายัณหสมัยก็บรรลุถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน "ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู" วันนั้นปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้าอาบน้ำชำระกายแต่ยังวัน นั่งสโมสรประชุมกันแล้วก็ระลึกถึงองค์สมเด็จพระพุทธเจ้า จึงสังสนทนาเจรจากันถึงพระพุทธองค์เจ้าว่า ดูกรอาวุโส คิดขึ้นมาถึงพระสมณะโคดมแล้ว ก็เป็นน่าเอ็นดูกรุณาเธอนักเราชวนกันมาเสียสิ้นแล้ว ปานนี้เธอจะอยู่กับใคร เธอจะ

นั่งอยู่ที่ไหน จะอยู่ที่นั่นหรือจะไปอื่นแล้วเป็นประการใด เรามาแล้วนี้เธอจะมิระลึกถึงเราอยู่บ้างหรือ เมื่อปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้าสนทนากันอยู่ฉะนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าไปสู่ที่ใกล้ ฝ่ายว่าถ่องแถวพระรัศมีมีพรรณหกประการนั้น ก็ส่องสว่างกระจ่างแจ้งเข้าไปในที่อยู่แห่งปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้า กระทำอาการประหนึ่งว่า จะบอกประพฤติข่าวสาร ว่าบัดนี้สมเด็จพระศาสดาจารย์เสด็จมาสู่สำนักแห่งท่านแล้ว ฝ่ายปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้า เมื่อเห็นแสงพระรัศมีโอภาสสว่างมาก็สะดุ้งตกใจว่า เออแล้วก็ไฟไหม้ป่ามากระมัง พิเคราะห์ไปเห็นผิดแสงไฟก็ชวนกันสงสัยว่า แสงอะไรนี่หนอจึงประหลาดนักหนา จะว่าตะวันยอแสงเล่าก็ผิดไป ตะวันยอแสงทุกวันเป็นไรจึงไม่งามเหมือนอย่างนี้ นี่สิงามประหลาดเป็นสีแดง สีเหลือง สีเขียว สีขาว เลื่อม ๆ พราย ๆ แกมกันไป จะว่าเป็นแสงอะไรนี่หนอ ชวนกันแลไปตามถ่องแถวพระรัศมี ก็เห็นองค์สมเด็จพระมหากรุณา อันเสด็จออกมาจากวนสัณฑประเทศราวป่างามเล่าประหนึ่งว่าพระยาช้างชาติฉัททันต์ อันออกจาก

เกาะแก้วมณีนิล ถ้ามิฉะนั้นเปรียบดุจดังปริมณฑลแห่งพระจันทร์อันแย้มออกจากกลีบเมฆ ปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้า เมื่อเห็นสมเด็จพระมหากรุณาเสด็จมาครั้งนั้น จึงว่าแก่กันว่า ดูกรอาวุโส เราชวนกันดูให้แน่ โน่นพระสมณะโคดมหรือมิใช่ อ่อพระสมณะโคดมละสิน่ะ ออกชื่ออยู่เดียวนี้สิมาแล้ว นี่มิมาเที่ยวตามหาเราและหรือ อยู่คนเดียวไม่ได้ลำบากใจเข้าแล้วสิน่ะ จึงอุตสาหะเสาะมา ดูรูปร่างพระสมณะโคดมเป็นไร แต่เพียงละความเพียรเสียไปเที่ยวบิณฑบาตฉัน สีสรรพ์พรรณน้องามขึ้นพอดีพอร้ายไปเมื่อไร มานี่ เธอจะไปข้างไหน เธอจะมาหาพวกเรานี่แหละ เราอย่าเรียก อย่าหา อย่าพูด อย่าเจรจาด้วย มาก็พากันนิ่งเฉยเสียให้สิ้นด้วยกัน ใครอย่าไหว้นบนมัสการ อย่ารับบาตรรับจีวร อย่าต้อน อย่ารับ อย่าหาน้ำให้ล้างเท้า เสียมิได้ด้วยเธอเป็นลูกกษัตริย์ เราก็จะปูแต่อาสนะไว้ เธอชอบใจจะนั่ง ก็นั่ง เธอมิชอบใจจะไม่นั่ง ก็แล้วไป เมื่อปัญจวัคคีย์ภิกขุว่าแก่กันฉะนี้แล้วก็นั่งอยู่ "ภควา" สมเด็จพระสัพพัญญูตรัสรู้แจ้งวาระน้ำจิตต์แห่งปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้านั้นด้วย

พระสัพพัญญุตญาณ รู้แล้วที่จะเสื่อมคลายพระกรุณาก็หามิได้ ทรงพระกรุณาเป็นปรกติอยู่อย่างนั้นแหละ เมื่อสมเด็จพระพุทธองค์เสด็จเข้ามาถึงที่ใกล้ ด้วยเดชะกำลังพระมหากรุณาธิคุณนั้น ก็เผอิญให้ปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้าลืมคำที่ปฏิญาณกันไว้ ให้บังเกิดความเคารพยิ่งนัก เปรียบดุจบุตรอันเห็นมารดาบิดาอันแก่เฒ่าชราพลัดพรากจากไปนานแล้ว และมีความเคารพยิ่งนัก "อุฏฐาย ปจฺจุคฺคนฺตฺวา" และปัญจวัคคีย์ภิกขุนั้นพากันลุกขึ้นแล้ว ก็ออกไปกระทำปัจจุคคมนาการรับเสด็จ บางองค์รับบาตร รับจีวร บางองค์ตักอุทกังมาสรงพระบาท บางองค์ปูลาดอาสนะ บางองค์จับเอาพัดมาวี ชื่นชมยินดียิ่งนัก "เอวฺ สุขนิสินฺเน ภควติ" เมื่อสมเด็จพระพุทธองค์ทรงนิสัชชนาการนั่งเป็นสุขแล้ว ปัญจวัคคีย์ภิกขุ จึงกล่าวคำประพฤติปราศรัยว่า "อาวุโส โคตม" ดูกรอาวุโสพระโคดม "สรีรยนฺตำ" ยนต์คือสรีรกายอันกอบด้วยจักรคืออิริยาบถทั้งสี่ มีทวารทั้งเก้านั้น พระโคดมยังจะอดกลั้นได้ ยังเลี้ยงดูได้อยู่

หรือ เที่ยวบิณฑบาตได้พอขบพอฉันอยู่หรือ มิสู้ลำบากด้วยบิณฑบาตหรือเป็นประการใด

"ภควา" สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ได้ทรงสดับปัญจวัคคีย์ภิกขุเรียกพระองค์ว่า อาวุโส ครั้งนั้น พระพุทธองค์มิได้ทรงพระปริวิตกว่า ปัญจวัคคีย์ภิกขุเป็นแต่ชาติพราหมณ์ออกบวชบรรพชากร มาเรียกเราผู้ตถาคตอันเป็นขัตติยชาติอันสูงศักดิ์ด้วยคำว่า อาวุโส ฉะนี้ไม่สมควรนักหนา ปัญจวัคคีย์หยาบช้าดูถูกดูหมิ่นเราผู้ตถาคต พระองค์จะได้โทมนัสขัดเคืองฉะนี้หามิได้ พระหฤทัยชื่นชมไปด้วยกำลังพระมหากรุณา มีพระพุทธฎีกาตรัสแก่ปัญจวัคคีย์ภิกขุด้วยสรรพวาจาอันอ่อนหวานว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย "มา สมุทาจรถ" ท่านทั้งปวงอย่าได้เรียกตถาคตว่า อาวุโส ไม่สมไม่ควร ตถาคตนี้ได้บรรลุปรมาภิเษกสัมโพธิญาณประหารเสียซึ่งกิเลสธรรมทั้งปวงแล้ว "สมฺมาสมฺพุทฺโธ" ตถาคตนี้ตรัสรู้สรรพเญยยธรรมทั้งปวงด้วยพระองค์เอง "โอทหถ" ท่านทั้งปวงจงเงี่ยโสตลงคอยสดับรับพุทธโอวาทของตถาคต แล้วจงปฏิบัติตามเถิด

ท่านทั้งปวงก็จะได้ตรัสรู้ซึ่งธรรมอันพิเศษ อันกุลบุตร บรรพชาในพระพุทธศาสนาแล้ว พึงได้ซึ่งธรรมเห็นประจักษ์ในอัตตภาพชาตินี้ "เอวํ วุตฺเต" เมื่อว่าองค์สมเด็จพระนราสภทรงปกาสิตฉะนี้ ปัญจวัคคีย์ภิกขุยังสงสัยอยู่จึงตอบว่า "อาวุโส โคตม" ข้าแต่อาวุโสพระโคดม ๆ ว่านี้ข้าพเจ้ายังสงสัยอยู่ เมื่อพระโคดมตั้งประธานจริยาในอริยปฏิบัติ กระทำทุกกรกิริยาอยู่ครั้งนั้น ยังว่ามิอาจจะตรัสรู้ได้ เมื่อละเสียซึ่งความเพียร เวียนมาสู่ความมักมากแล้วและว่าได้ตรัสรู้เล่า ข้าพเจ้าเห็นเป็นน่าสงสัยนัก เมื่อปัญจวัคคีย์ภิกขุสงสัยอยู่ฉะนี้ สมเด็จพระมหามุนินาถศาสดา เมื่อพระองค์จะตัดเสียซึ่งภูเขาอันสูง คือมานะแห่งปัญจวัคคีย์ภิกขุด้วยพระขรรค์แก้วิเชียรคือพระปัญญาครั้งนั้น จึงมีพระพุทธฎีกาตรัสว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ท่านทั้งปวงยังจะระลึกได้อยู่บ้างหรือ ถ้อยคำเช่นนี้ตถาคตได้ตรัสแก่ท่านเมื่อครั้งไรบ้าง "โน เหตํ ภนฺเต" ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระภาคย์เป็นอันงาม ถ้อยคำอย่างนี้ พระองค์จะได้ตรัสแก่ข้าพระองค์แต่ ณ กาลก่อนก็

หามิได้ เออก็เมื่อกระนั้นแล้ว ท่านทั้งปวงมาสงสัยไปใยเล่า "โอทหถ" ท่านทั้งปวงจงเงี่ยโสตลงคอยสดับเถิด เมื่อมีพระพุทธฎีกาตรัสฉะนี้ พระสุรสำเนียงของพระพุทธองค์เจ้านั้นตลอดไป เบื้องใต้ตราบเท่าถึงอเวจี เบื้องบนตลอดขึ้นไปตราบเท่าถึงภวัคคะพรหม โดยขวางนั้นตลอดบ่าอิสิปตนะมฤคทายวัน แล้วก็ตลอดบ่าพระหิมพานต์อันกว้างไกลได้สามพันโยชน์ แล้วก็ตลอดออกไปถึงแสนโกฏิจักรวาล "ภุมฺมา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ" ขณะนั้นฝูงเทพยเจ้าทั้งปวงก็เอิกเกริกเป็นโกลาหลร้องบ่าวแก่กัน "ภุมฺมา" ภุมมเทวดานั้นก็เกรื่นขึ้นไปถึงชั้นจาตุมมหาราชิกา ๆ เกรื่นขึ้นไปถึงชั้นดาวดึงส์ ๆ ก็เกรื่นต่อ ๆ กันขึ้นไปตราบเท่าถึงอกนิฏฐภวัคคะพรหมว่า "มาริสา ๆ" ดูราแน่ะท่านทั้งหลายผู้เนียรทุกข์ "โอสเรถ สโมสรถ" มาเถิดมา เราจะชวนกันลงไปสโมสร ประชุมให้พร้อมเพรียงกันในบ่าอิสิปตนะมฤคทายวันฟังพระธรรมเทศนา "ทุลฺลภา" ชาวเราทั้งปวงเกิดมาครั้งนี้ เป็นบุญลาภอันใหญ่หลวงเป็นนักหนา บัดนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าจะตรัสพระธรรม

เทศนาพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อันสมณะพราหมณ์จำพวกอื่นในหมื่นโลกธาตุมิอาจเพื่อจะแสดงได้ "ทุลฺลโภ" ดูกรชาวเราทั้งหลาย สมเด็จพระพุทธเจ้าจะได้มาอุบัติตรัสในโลกแต่ละพระองค์ ๆ นี้ยากนักที่จะได้พบได้เห็น "ทุลฺลภำ ธมฺมสฺสวนำ" พระธรรมเทศนานี้เล่าก็ยากที่จะได้สดับตรับฟัง "สทฺธา ทุลฺลภา" เกิดมาแล้วซึ่งจะศรัทธาเลื่อมใสในพระบวรพุทธศาสนานี้ก็ยากนัก เราท่านทั้งหลายแต่เวียนตายเวียนเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสารนี้ จะรู้จักว่าสักกี่ชาติกี่ร้อยครั้ง "อสฺสุชลำ" แต่น้ำตาที่ร้องไห้ร่ำไรนั้น ถ้ามิได้เหือดแห้งไปและจะเก็บไว้ ประสมไว้ ก็จะมากกว่าน้ำในสี่สมุทร มังสะนั้นเล่า ถ้ามิได้เปื่อยมิได้เน่ามิได้ซุดมิได้โซมไป และจะเก็บไว้ ประสมไว้ ก็มากกว่าพื้นแผ่นพสุธานี้อีก อัฏฐินั้นเล่า ถ้ามิได้สิ้นมิได้สูญและจะประสมไว้ ก็จะสูงกว่าเขาพระสุเมรุนี้อีก แต่ข้าศึกคือราคะ โทสะ โมหะ ทิฏฐิ อวิชชา ตัณหา ครอบงำทำให้เวทนาอยู่ในวัฏฏะสงสารช้านานนักหนาแล้ว ทีนี้และเราจะได้เห็นหลังแห่งข้าศึกแล้ว ชาวเรามาเร็ว ๆ เถิด มาเราจะไป

สู่ป่าอิสิปตนะมฤคทายวัน จะได้ทันฟังพระสัทธรรมเทศนา ฝูงเทพยดานี้ร้องป่าวประกาศกันต่อ ๆ ไป เกลื่อนกล่นกันมาฟังพระสัทธรรมเทศนา "ทีปธูปคนฺธ-มาลาทิหตฺถา" แต่ล้วนมีมือถือดอกไม้และของหอม ธูปเทียนประทีปชวาลา "สุขุมตฺตภาวํ นิมมินิตวา" นิรมิตกายให้เล็กละเอียดเป็นอณูปรมาณู ที่อันน้อยมาตรว่าเท่าขนทรายจามจรีจดลงนั้น เทพยดาอยู่ได้ยี่สิบองค์กัมี สามสิบองค์กัมี สี่สิบองค์กัมี ห้าสิบองค์กัมี หกสิบองค์กัมี เจ็ดสิบองค์กัมี แปดสิบองค์กัมี เก้าสิบองค์กัมี ร้อยองค์กัมี พันองค์กัมี ถึงกระนั้นแล้วก็ยังไม่ใคร่จะจุจะพอกัน ป่าอิสิปตนะมิคทายวันนั้นเต็มติดกันไปหารวางมิได้ บันดาเทพยดาในหมื่นจักรวาลนั้นพากันมาประชุมในจักรวาลอันนี้สิ้น แต่พื้นแผ่นดินขึ้นไปตราบเท่าถึงภวัคคะพรหม รุ่งเรืองไปด้วยรัศมีเครื่องประดับประดาอาภรณ์ และรัศมีกายแห่งเทพยดาอินทร์พรหมทั้งปวง "ตสฺมึ สมเย" ณสมัยครั้งนั้น เป็นอุตตราสาฬหะนักขัตตฤกษ์เพ็ญเดือนแปด เพลานั้นเป็นเพลาสายัณห์เย็น พระสุริยอัสดงคตลดลับเหลี่ยมเขา

พระเมรุมาศ "ทสฺสนาย วิคเต วิย" ดุจมิใคร่จะเคลื่อนคลาดไปจากที่ จะคอยทัศนาการชมพระพุทธสิริแห่งสมเด็จพระมหากรุณา "รชนิกเร" ฝ่ายพระจันทร์เทพบุตรนั้นก็แจ่มแจ้งจำรัสขึ้นมาในประเทศอากาศ "ปสฺสิตุกาเม วิย" มีอาการประหนึ่งว่าจะเชยชมพระรูปพระโฉม พระสิริวิลาส แห่งสมเด็จพระมหากรุณา "นรทมฺมสารถิ" สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าผู้ฉลาดในการที่จะทรมานสัตว์ให้เสียพยศอันร้าย เปรียบดุจนายสารถีทรมานซึ่งสินธพชาติ พระพุทธองค์เจ้าทรงพระมหากรุณา ปรารถนาจะรื้อขนซึ่งเวไนยสรรพสัตว์ออกจากห้วงวัฏฏะสงสาร พระองค์จึงตกแต่งซึ่งธรรมราชรถอันใหญ่หลวงแน่นหนา ประดับประดาวิจิตรไปด้วยแก้วเจ็ดประการ "สีลรตนำ" แก้วกล่าวคือศีลหนึ่ง "ปญฺญารตนำ" แก้วกล่าวคือปัญญาหนึ่ง "วิมุตฺติรตนำ" แก้วกล่าวคือพระอรหัตตผลหนึ่ง "วิมุตฺติญาณทสฺสนรตนำ" แก้วกล่าวคือปัจจเวกขณญาณหนึ่ง "โพชฺฌังครตนำ" แก้วคือพระโพชฌงค์หนึ่ง "ปฏิสมฺภิทารตนำ" แก้วคือพระปฏิสัมภิทาหนึ่ง "โยชิตำ" เมื่อพระองค์

ทรงประกอบธรรมราชรถให้วิจิตรบรรจงแล้วไปด้วยแก้วเจ็ดประการ ดังพรรณนามาฉะนี้แล้ว "จตุสจฺจญาณเจกฺกำ" สมเด็จพระพุทธองค์ทรงจัดแจงซึ่งจักรทั้งสี่ แล้วไปด้วยพระจตุสัจจญาณ คือปัญญาอันพิจารณาเห็นในอัตถแห่งอริยสัจจทั้งสี่ "สมฺมปฺปธานสินฺธวำ" แล้วพระองค์ก็ทรงเทียมซึ่งสินธพชาติทั้งสี่ตัว คือพระสัมมัปปธานทั้งสี่ประการ "เวนยฺยภริตำ" สมเด็จพระศาสดาจารย์ปรารถนาจะนำไป ซึ่งธรรมราชรถอันบรรทุกเต็มไปด้วยเวไนยสรรพสัตว์นั้น ไปสู่ทิศอันเกษมคือพระอมฤตมหานครนิพพาน "พหลปงฺกมคฺคำ" ปรารถนาจะแวะเว้นเสีย ซึ่งมรคาอันประกอบด้วยเปือกและตมคือกามสุขัลลิกานุโยค "ทหนมคฺคำ" ปรารถนาจะหลีกเสีย ซึ่งมรคาอันร้อนด้วยเปลวเพลิงคืออัตตะกิลมถานุโยค จะดำเนินไปตามทางตรงคือองค์พระอัฏฐังคิกมรรคแปดประการ ครั้งนั้น พระพุทธองค์เจ้าจึงได้มีพระพุทธบริหารดำรัสเรียกปัญจวัคคีย์ภิกขุ ด้วยพระพุทธฎีกาว่า "ภิกฺขเว" ดังนี้แล้ว จึงโปรดประทานพระธรรมเทศนาพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ด้วยวาระพระบาลีดังนี้ว่า

"เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา โย จายํ กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยโค หีโน คมฺโม โปถุชฺชนิโก อนริโย อนตฺถสญฺหิโต โย จายํ อตฺตกิลมถานุโยโค ทุกฺโข อนริโย อนตฺถสญฺหิโต เอเต เต ภิกฺขเว อุโภ อนฺเต อนุปคมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ กตมา จ สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค เสยฺยถีทํ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ อยํ โข สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ"

อธิบายความตามวาระพระบาฬีว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย "อิเม อนฺตา" ธรรมอันลามกทั้งหลาย

นี้มีสองประการ อันบรรพชิตในพระบวรพุทธศาสนาอย่าพึงส้องเสพย์เลยเป็นอันขาด ธรรมอันลามกสองประการนั้น คือกามสุขัลลิกานุโยคประการหนึ่ง อัตตกิลมถานุโยคประการหนึ่ง กามสุขัลลิกานุโยคนั้น คือสภาวะกำหนัดยินดีในกามคุณ "กามบิปาโส" มีความปรารถนาความอยากซึ่งกามคุณนั้นเป็นกำลัง "กามปริพาโห" มีความกระวนกระวายแสวงหากามคุณไม่สิ้นไม่สุดไม่หยุดหย่อนจากความปรารถนา "กามมุจฉ" สันดานนั้นสยบมัวเมาอยู่ด้วยกามคุณ วิตกวิจารอภิรมย์ชมชื่นอยู่ด้วยกามคุณ มิได้ยินดีที่จะออกบรรพชา มีแต่จะลุ่มหลงมัวเมาเกลือกกลั้วอยู่ด้วยกามคุณ "ปฏิสลฺลสูกโร วิย" มีอุปมาดุจดังว่าสุกรอันนอนปลักอยู่ในหลุมคูถ ชื่นชมยินดีบริโภคซึ่งลามกสำคัญว่าดีตามวิสัยสุกร อย่างนี้แลเรียกว่ากามสุขัลลิกานุโยค กามสุขัลลิกานุโยคนี้เป็นของชั่วเป็นของลามก "สุสาเน ปติตกุณโป วิย" มีครุวนาดุจทรากอศุภอันทอดทิ้งกลิ้งอยู่ในสุสานประเทศป่าช้า "อฏฺฐิกงฺขลูปมา" ถ้ามิฉะนั้นเบญจกามคุณนี้ เปรียบดุจร่างอัฏฐิ

อันเปล่าทอดทิ้งกลิ้งอยู่เหนือเมทนีดล บุคคลอันบริโภคกามคุณนั้น มีครุวนาดุจดังว่า สุนัขอันกัดทึ้งซึ่งร่างอัฏฐิอันเปล่า จะได้อิ่มหนำมาตรว่าหน่อยหนึ่งหามิได้ "สุปีนกูปมา" ลักษณะที่ยินดีบริโภคเบญจกามคุณนั้น มีครุวนาดุจดังว่าความฝัน เพราะเหตุว่าแปรปรวนเป็นอื่นไป ในขณะครู่เดียวยามเดียวไม่ยั่งไม่ยืน "องฺคาร-กาสูปมา" กามคุณทั้งห้านี้ มีอุปมาดุจขุมถ่านเพลิงอันพิลึก บุคคลยินดีบริโภคเบญจกามคุณนั้น มีครุวนาดุจดังว่า บุคคลอันตกลงในขุมถ่านเพลิง มีแต่จะถึงแก่มรณะภาพเป็นเบื้องน่า แม้มิตายก็จะได้เสวยทุกข-เวทนาแทบบรรดาตาย ฉันใดก็ดี บุคคลอันมัวเมาอยู่ด้วยราคะดำฤษณานี้ ก็น่าที่และจะเวียนตายเวียนเกิดเวียนทุกขเวทนาอยู่ในวัฏฏะสงสารเป็นสาหัสสากัน มีอุปไมยดังนั้น" วิสรุกฺขผลูปมา" เบญจกามคุณทั้งห้านี้ มีครุวนาดุจดังว่าผลไม้อันมีพิษ บุคคลอันยินดีบริโภคกามคุณนั้น มีครุวนาดุจดังว่าบุคอลอันหลงบริโภคซึ่งผลไม้อันมีพิษ "อสูปมา" ถ้ามิดังนั้นเบญจกามคุณทั้งห้านี้มีครุวนาดุจดาบและกระบี่หอกและหลาว บุคคลผู้

หลงอยู่ด้วยเบญจกามคุณนั้น มีครุวนาดุจดังว่าบุคคลอันต้องประหารด้วยดาบและกระบี่ และหอกและหลาว มีแต่จะได้ความลำบากเป็นเบื้องหน้า ถ้ามิตายก็จะได้ทุกขเวทนาแทบบรรดาตาย จะได้ผลได้ประโยชน์มาตรว่าหน่อยหนึ่ง เพราะบริโภคซึ่งเบญจกามคุณนั้นหามิได้ อาศัยเหตุฉะนี้ กามสุขัลลิกานุโยคคือสภาวะกำหนัดยินดีบริโภคกามคุณนี้ จึ่งได้ชื่อว่าหีนะ ว่าเป็นของชั่วของลามกเลวทราม "คมฺโม" กามสุขัลลิกานุโยคนี้เป็นของชาวบ้าน "สิงฺคาลานำ วิย สนฺตโก" ดุจซากอศุภ อันเป็นของแห่งสุนัขจิ้งจอกทั้งปวง "วิย คูถราสี" ถ้ามิฉะนั้น มีครุวนาดุจดังว่ากองคูถอันเป็นของแห่งกิมิชาติหมู่หนอนทั้งปวง "วิย จนฺทนิกา" มิฉะนั้น ดุจที่น้ำครำอันเป็นของแห่งสุกรทั้งปวง "คิหีนำ สนฺตโก" กามสุขัลลิกานุโยคนี้ เป็นของแห่งคฤหัสถ์จะได้เป็นของแห่งบรรพชิตหามิได้ มีครุวนาดุจดังว่าลูกข่างอันเป็นของเล่นแห่งทารกน้อย ๆ "โปฏฺฐชนิโก" กามสุขัลลิกานุโยคนี้ เป็นของแห่งปุถุชนอันเป็นพาลปุถุชนย่อมสั่งสมเนือง ๆ บริโภคเนือง ๆ "อุจฺฉิฏฺฐ-

กณฺชิกา วิย” มีครุวนาดุจปลายข้าวและแกลบรำอันเป็นเดน อันบุคคลละทิ้งไว้เทไว้ในราง เป็นอาหารแห่งสุกร ๆ บริโภคเนือง ๆ “อิว คูถกูปำ” อนึ่งมีครุวนาดุจหลุมคูถ อันเป็นที่เสพย์เนือง ๆ แห่งสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นเป็นประธาน “สุสานำ วิย” ถ้ามิฉะนั้น ครุวนาดุจที่ป่าช้าอันโสโครกไปด้วยร่างอศุภและเป็นที่ส้องเสพย์แห่งสุนัขและแร้งกาทั้งปวง เป็นสรรพสาธารณ์ “วจฺจกูฏิ วิย” ถ้ามิฉะนั้น กามสุขัลลิกานุโยคนี้ มีครุวนาดุจเวจกุฏีอันเป็นสรรพสาธารณ์ทั่วไปแก่ชนทั้งปวง และโสโครกปฏิกูลพึงเกลียดพึงชัง “อาจมติตฺถำ วิย” ถ้ามิฉะนั้น มีครุวนาดุจดังว่าน้ำล้างอาจมและหม้อล้างอาจม อันเป็นสรรพสาธารณ์ทั่วไปแก่ชนทั้งปวง “อนริโย” กามสุขัลลิกานุโยคนี้มิได้เป็นของแห่งอริยบุคคล ๆ มิได้ปรารถนา “วิย จณฺฑาลานำ ภริยา” มีครุวนาดุจดังว่าภริยาคนจัณฑาล อันมิได้เป็นที่ปรารถนาแห่งพราหมณ์มหาศาลทั้งหลาย ผู้มีชาติมีตระกูล “สุนขสูกรานำ อาจาโร วิย” และกิริยามรรยาทเสวนะ ประโยคมิได้เป็นของแห่งพระอริย-

บุคคล มีครุวนาดุจดังว่า มรรยาทแห่งสุนัขและสุกร อันมิได้เป็นของแห่งพระยาไกรสรราชสีห์ "วิย หิน-ชจฺจานำ กมฺมำ" ถ้ามิฉะนั้น กามสุขัลลิกานุโยคนี้มิได้เป็นของแห่งพระอริยบุคคล มีครุวนาดุจการอันชั่ว และมิได้เป็นของแห่งบุคคล ผู้บริบูรณ์ไปด้วยชาติด้วยตระกูล "อนตฺถสญฺหิโต" กามสุขัลลิกานุโยคนี้ จะได้นำมาซึ่งประโยชน์มาตรว่าหน่อยหนึ่งหามิได้ มีแต่จะทำให้ได้ทุกข์ให้ถึงซึ่งความตายความฉิบหาย "ยกฺขินี-ปริคฺคหิตกนฺตารำ วิย" มีครุวนาดุจดังว่ามรคากันดาร อันนางยักขินีหวงแหนอยู่ ผู้ใดไปตามมรคาอันนั้นก็มีแต่จะได้ทุกข์ มีแต่จะถึงความตายความฉิบหาย "อาสี-วิโส วิย" ถ้ามิฉะนั้น มีครุวนาดุจดังว่าอสรพิษ อันมิได้กระทำให้เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง "ขุร-ธาราย มธุ วิย" ถ้ามิดังนั้น ดุจดังว่าน้ำผึ้งอันติดอยู่ในคมกฤส ผู้ใดโลภอาหารเป็นคนมักกิน เห็นแก่จะกินลิ้มเลียรสน้ำอ้อยน้ำผึ้งที่คมกฤส ลิ้นก็จะขาดถึงแก่ความตายฉันใดก็ดี บุคคลมัวเมาบริโภคกามคุณนี้ก็มีแต่จะได้ความตายความฉิบหาย มีอุปไมยดังนั้น

"อมฺพสญฺญาย วิสผลภกฺโข วิย" บุคคลอันมัวเมาลุ่มหลงอยู่ด้วยราคะดำฤษณานี้ มีครุวนาดุจบุคคลอันหลงบริโภค ซึ่งผลไม้อันมีพิษด้วยสัญญาว่า ผลมะม่วง มีแต่จะได้ทุกข์ มีแต่ความตายความฉิบหายเป็นเบื้องหน้า จะได้เป็นคุณอันใดอันหนึ่งหามิได้ ถ้ามิฉะนั้นบุคคลที่หลงบริโภคกามคุณนี้ มีครุวนาดุจสัตว์ในนรกอันหลงเข้าไปในนรกอันใหญ่ ด้วยสำคัญสัญญาว่าเป็นบ้านเป็นเมือง "ยกฺขินิยา สวาโส วิย" ถ้ามิฉะนั้น มีครุวนาดังว่า บุคคลอันสมัครสังวาศอยู่กินกับนางยักขินี ด้วยสำคัญว่าเป็นหญิงมนุษย์ มีแต่จะได้ความฉิบหายเป็นเบื้องหน้า ถ้ามิฉะนั้น ดุจดังว่ากาอันหลงกินซึ่งซากช้างอันลอยไปในแม่น้ำ ด้วยสำคัญว่าเป็นยานอันดีจะไม่จมลง เมื่อโลภอาหารเห็นแก่จะกิน เผ้ากินซากอศุภช้างอันลอยไปตามกระแสน้ำ ซากอศุภนั้นลอยไป ๆ จนถึงมหาสมุทรอันลึกแล้ว กานั้นก็มิอาจสามารถจะบินกลับเข้าฝั่งได้ ก็จมอยู่ที่ซากอศุภช้าง ตราบเท่าจนตายในท้องพระมหาสมุทรนั้น และมีอันใด บุคคลอันหลงบริโภคกามคุณนี้ ก็มีแต่จะต้องทุกข์ต้องภัย

มีแต่จะได้ความยากความลำบาก ความตาย ความฉิบหาย จะได้เป็นประโยชน์หน่อยหนึ่งหามิได้ มีอุปไมยดังนั้น บัณฑิตชาติสาธุชนผู้ปรีชา พึงสันนิษฐานทราบความเถิดว่าบทคือกามสุขัลลิกานุโยคนี้ สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์หากตรัสเทศนา แสดงโทษแห่งเบญจกามคุณแก่ปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้า ในธัมมจักกัปปวัตตนสุตตันตะเทศนาโดยอเนกปริยาย ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ แม้ถึงในมหาทุกขักขันธสูตรนั้น พระองค์ก็ทรงเทศนาแสดงโทษแห่งกามคุณทั้งห้า เป็นอเนกปริยายมากกว่ามากแก่ภิกขุทั้งหลาย ในพระนครสาวัตถี มีกระแสพุทธปริหารทรงภาสิตว่า "โก จ ภิกฺขเว กามานำ อสฺสาโท" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ความยินดีในกามคุณทั้งหลายนั้นเป็นดังฤา ดูกรภิกขุทั้งหลาย กามคุณนี้มีอยู่ห้าประการ คือรูปควรจะพึงรู้ด้วยจักษุวิญญาณหนึ่ง เสียงควรจะพึงรู้ด้วยโสตวิญญาณหนึ่ง กลิ่นควรจะพึงรู้ด้วยฆานวิญญาณหนึ่ง รสควรจะพึงรู้ด้วยชิวหาวิญญาณหนึ่ง โผฏฐัพพะควรจะพึงรู้ด้วยกายวิญญาณหนึ่ง เป็นห้าประการด้วยกัน ดูกรภิกขุทั้ง

หลาย กามคุณทั้งห้าประการนี้ เป็นที่ปรารถนา เป็นที่ยินดี เป็นที่พึงใจ ประกอบในการควรจะพึงกำหนัด "อิเม โข ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย กามคุณมีห้าประการดังตถาคตแสดงมาฉะนี้ ดูกรภิกขุทั้งหลาย สุขและโสมนัสอันใด อาศัยซึ่งกามคุณทั้งหลายนี้ แล้วบังเกิดสุขและโสมนัสนั้นได้ชื่อว่า ยินดีในกามคุณ "โก จ ภิกฺขเว อาทีนโว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย โทษแห่งกามคุณทั้งหลายนั้นเป็นดังฤา ดูกรภิกขุทั้งหลาย กุลบุตรบางพวกในโลกนี้ เลี้ยงชีวิตด้วยศิลปศาสตร์อันใด คือตั้งไว้ซึ่งสำคัญข้อนิ้วมือแล้วและนับคณนาคือนับมิได้ขาด บิณฑคณนาคือนับเป็นหมวด และดูซึ่งที่นาแล้วก็รู้ว่า ข้าวเปลือกในนานี้มีประมาณเท่านั้น ๆ แลดูต้นไม้แล้วก็รู้ว่า ผลไม้ในต้นไม้นี้มีประมาณเท่านั้น ๆ "อากาเส โอโลเกตฺวา" แลขึ้นไปบนอากาศก็รู้ว่า สกุณชาติหมู่นกทั้งหลายมีประมาณเท่านั้น ๆ เลี้ยงชีวิตด้วยกสิกรรมถากไร่ไถนา เลี้ยงชีวิตด้วยพาณิชกรรมค้าขายทางน้ำ ทางบก เลี้ยงชีวิตด้วยโครักขกรรม รักษาโคของตนก็ดี ของผู้อื่นก็ดี ขายซึ่ง

โครสเลี้ยงชีวิต เลี้ยงชีวิตด้วยถือซึ่งอาวุธแล้ว และกระทำการบำเรอราช เลี้ยงชีวิตด้วยเป็นราชบุรุษกระทำราชการด้วยแต่งเครื่องอาวุธต่าง ๆ เลี้ยงชีวิตด้วยศิลปศาสตร์อันใดอันหนึ่ง มีศิลปศาสตร์ช้างและศิลปศาสตร์ม้าเป็นต้น "สีตสฺส ปุรกฺขิโต" อันหนาวหากเบียดเบียน อันร้อนหากเบียดเบียน ลมและแดดหากแผดเผา เหลือบขบยุงกัดต้องสัมผัสงูเล็กและงูใหญ่กายเหี่ยวแห้งด้วยอยากข้าวและอยากน้ำ "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย กิริยาที่เลี้ยงชีวิตด้วยมุทธาศิลปศาสตร์นั้นก็ดี กิริยาที่ลำบากกายด้วยหนาวและร้อนนั้นก็ดี ทั้งนี้ล้วนเป็นโทษแห่งกามคุณ "ทุกฺขกฺขนฺโธ" กองทุกข์เห็นประจักษ์นี้มีกามคุณเป็นเหตุ เป็นเหตุแห่งกามคุณ เป็นโทษแห่งกามคุณ มีกามคุณเป็นโทษ ดูกรภิกขุทั้งหลาย เมื่อกุลบุตรนั้นเพียรพยายามเพื่อจะเลี้ยงชีวิตดังนี้ "เต โภคา" สมบัติทั้งหลายนั้นก็มิได้สำเร็จแก่กุลบุตรผู้นั้น ๆ ก็โศกเศร้าเสียใจลำบากกายลำบากจิต ปริเทวนาการตีอกชกเศียร ถึงซึ่งหลงใหลฟั่นเฟือนสติออกวาจาว่า "โมฆํ วต เม

อุฏฺฐานวิริยํ” ความเพียรของเรานี้เปล่าแท้ พยายามของเรานี้หาผลประโยชน์มิได้ เสียทีเพียร เสียทีพยายาม “ภิกฺขเว” ดูกรสงฆ์ทั้งหลาย ทั้งนี้แต่ล้วนเป็นโทษแห่งกามคุณ “ทุกฺขราสี” กองทุกข์เห็นประจักษ์เป็นไปดังนี้ก็เพราะมีกามคุณเป็นต้น เป็นเหตุแห่งกามคุณ มีกามคุณเป็นโทษ เป็นโทษแห่งกามคุณ “ตสฺส เจ ภิกฺขเว” ดูกรภิกขุทั้งหลาย เมื่อกุลบุตรนั้นเพียรพยายามเพื่อจะเลี้ยงชีวิตด้วยประการดังนี้ “เต โภคา” หากว่าสมบัติทั้งหลายนั้น สำเร็จแก่กุลบุตรนั้น ๆ ก็ย่อมได้เสวยซึ่งทุกขโทมนัส มีรักษาซึ่งสมบัตินั้นเป็นเหตุ ด้วยใส่ใจว่าทำอย่างไรดีหนอ ท้าวพระยาจึงจะไม่นำซึ่งทรัพย์ของเราไปได้ โจรทั้งหลายจึงจะไม่นำทรัพย์ของเราไปได้ เพลิงจึงจะมิได้ไหม้ทรัพย์ของเราได้ น้ำจึงจะไม่พัดเอาทรัพย์ของเราไปได้ ศัตรูหมู่ร้ายจึงจะไม่นำทรัพย์ของเราไปได้ ให้วิตกวิจารณ์เป็นทุกข์ไปด้วยการจะรักษาทรัพย์ดังนี้ “ตสฺส เอวํ อารกฺขโต” เมื่อกุลบุตรนั้นรักษาปกครองซึ่งทรัพย์ ด้วยประการดังแสดงมาฉะนี้ ท้าวพระยาทั้งหลายก็นำไปเสียซึ่งทรัพย์

สมบัตินั้น โจรทั้งหลายก็ลักไปซึ่งทรัพย์สมบัตินั้น มิฉะนั้น ไฟไหม้เสีย มิฉะนั้น น้ำพัดเอาไปเสีย มิฉะนั้น ศัตรูหมู่ร้ายญาติที่มิได้เป็นที่รักลักเอาไปเสีย กุลบุตรนั้นก็โศกเศร้าเสียใจ ลำบากกายลำบากจิต ปริเทวนาร่ำไรตีอกชกเศียร ถึงซึ่งหลงใหลพ้นเพื่อนสติออกวาจาว่าทรัพย์อันใดที่เป็นของ ๆ เรา ทรัพย์นั้นหาเป็นของเราไม่แล้ว มิได้มีแก่เราแล้ว "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย โทษนี้ก็เป็นโทษแห่งกามคุณ "ทุกฺขราสี" กองแห่งทุกข์เห็นประจักษ์เป็นไปดั่งนี้ ก็เพราะมีกามคุณเป็นเหตุ เป็นเหตุแห่งกามคุณ มีกามคุณเป็นโทษ เป็นโทษแห่งกามคุณ "ปุน จปรำ ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ยังเหตุอื่นอีกเล่า พระยาทั้งหลายวิวาทกันกับพระยา กษัตริย์ทั้งหลายวิวาทกันกับกษัตริย์ พราหมณ์ทั้งหลายวิวาทกันกับพราหมณ์ คฤหบดีทั้งหลายวิวาทกันกับคฤหบดี มารดาวิวาทกันกับบุตร ๆ วิวาทกันกับมารดา บิดาวิวาทกันกับบุตร ๆ วิวาทกันกับบิดา พี่วิวาทกันกับน้อง พี่ชายวิวาทกันกับน้องหญิง น้องหญิงวิวาทกันกับพี่ชาย สหายวิวาทกันกับสหาย ก็เพราะ

มีกามคุณเป็นเหตุ เป็นเหตุแห่งกามคุณ "เต กลวิวาท-มาปนฺนา" ชนทั้งหลายมีพระยาและกษัตริย์เป็นต้นนั้น ถึงซึ่งทะเลาะวิวาทกัน แล้วก็เพียรพยายามประหัตประหารกันด้วยมือบ้าง เพียรพยายามตีกันด้วยก้อนดินบ้าง เพียรพยายามตีกันด้วยท่อนไม้บ้าง เพียรพยา-ยามฟันแทงกันด้วยศัสตราวุธบ้าง "เต ตตฺถ มรณมฺปิ นิคฺคจฺฉนฺติ" ชนทั้งหลายมีพระยาและกษัตริย์เป็นต้นนั้น ก็ถึงซึ่งมรณะบ้าง ถึงซึ่งทุกข์แทบบันดาตายบ้าง "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย "อยํ วิวาโท" อาการที่ทะเลาะวิวาทกันนี้เป็นโทษแห่งกามคุณ "ทุกฺขราสี" กองทุกข์เห็นประจักษ์เป็นไปดังนี้ ก็เพราะมีกามคุณเป็นเหตุ เป็นเหตุแห่งกามคุณ มีกามคุณเป็นโทษ "ปุน จปรํ ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ยังเหตุอื่นอีกเล่า ชนทั้งหลายถือเอาซึ่งดาบและโล่ผูกสอดซึ่งแล่งธนู ถือเอาซึ่งปืนไฟและปืนยา แยกกันเป็นสองกองแล้วก็เข้าสู้สงครามรบกัน ณ ที่ยุทธภูมิ ยิงไปซึ่งลูกปืนบ้าง พุ่งไปซึ่งหอกบ้าง ฟันด้วยดาบบ้าง บางพวกเล่าก็ยิงมาซึ่งลูกปืน พุ่งมาซึ่งหอก ฟันด้วยดาบ "เต ชนา"

ชนทั้งหลายนั้นถึงซึ่งมรณะภาพล้มตายในที่รบบ้าง ถึงซึ่งทุกข์แทบบรรดาตายบ้าง "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย อาการที่ย่างเข้าสู่สงครามทิ่มแทงฆ่าฟันกัน ถึงแก่มรณะล้มตายบ้าง ถึงซึ่งทุกข์แทบบรรดาตายบ้าง ทั้งนี้ล้วนเป็นโทษแห่งกามคุณ "ทุกฺขราสี" กองทุกข์เห็นประจักษ์เป็นไปดังนี้ ก็เป็นโทษแห่งกามคุณ มีกามคุณเป็นเหตุ เป็นเหตุแห่งกามคุณ "ปุน จปรๆ ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ยังเหตุอื่นอีกเล่า ชนทั้งหลายถือเอาซึ่งดาบและโล่เขน ผูกสอดซึ่งลูกศรในแล่งธนู แล่นไปโดนอัตถาวเลปนะ และอุปการิยะ อธิบายว่ามนุษย์ทั้งหลายก่อซึ่งเชิงเทินด้วยอิฐมีสันฐานดังกีบม้า ภายนอกนั้นทาด้วยปูน เชิงเทินกระทำด้วยประการดังนี้ เรียกชื่อว่าอุปการิยะ เชิงเทินทั้งหลายนั้นถ้าและทาด้วยเปือก ก็ได้ชื่อว่าอัตถาวเลปนะ "ปกฺขนฺทนฺติ" มนุษย์ทั้งหลายอยู่ ณ เบื้องต่ำแห่งเชิงเทินทั้งหลายนั้นแล้ว ก็แทงด้วยศัสตราวุธทั้งหลายมีหลาวเหล็กเป็นต้น มนุษย์ทั้งหลาย ณ ภายนอกมิอาจจะขึ้นมาได้ เหตุกำแพงนั้นลื่นแล้วก็แล่นหนีไป บางพวกก็

ยิงด้วยปืน บางพวกก็แทงด้วยหอก บางพวกก็แกว่งดาบเป็นแสงวาว มนุษย์ทั้งหลายนั้นที่ถือซึ่งปืนก็ยิงด้วยปืน ถือซึ่งหอกก็แทงด้วยหอก บางพวกก็เทลาดลงไปซึ่งโคมัยอันร้อน บางพวกก็ชักด้วยขอ สับด้วยคราดเหล็ก ลากขึ้นมาแล้วก็ตัดศีรษะด้วยดาบ "เต มนุสฺสา" มนุษย์ทั้งหลายนั้นตายในที่รบก็มี ถึงซึ่งลำบากแทบบรรดาตายนั้นก็มี "อยํ ภิกฺขเว กามานํ อาทีนโว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย สภาวะถึงซึ่งมรณะตายในที่รบ และถึงซึ่งทุกขเวทนาแทบบรรดาตาย ทั้งนี้เป็นโทษแห่งกามคุณทั้งหลาย "ทุกฺขราสี" กองทุกข์เห็นประจักษ์เป็นไปดังนี้ มีกามคุณเป็นเหตุ เป็นเหตุแห่งกามคุณ "ปุนจปรํ ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ยังเหตุอื่นอีก ชนทั้งหลายตัดซึ่งที่ต่อแห่งเรือนก็ดี ซึ่งบ้านแล้วและกระทำซึ่งริบปล้นก็ดี ควบคุมกันเข้าประมาณห้าสิบหกสิบแล้วและจับนำมาก็ดี "ปริปนฺเถ ติฏฺฐนฺติ" ด้อมมองคอยอยู่แทบหนทาง คอยปล้นซึ่งคนเดินทางก็ดี "ปรทารํ คจฺฉนฺติ" คบหาซึ่งภริยาแห่งผู้อื่นก็ดี พระยาทั้งหลายจับได้ซึ่งมนุษย์เหล่านั้น ยังชนให้กระทำซึ่ง

กรรมกรณ์มีประการต่าง ๆ มีเผ็ดด้วยหวายเป็นต้น เหมือนพรรณนามาแล้วแต่หลัง ดูกรภิกขุทั้งหลาย โทษนี้เป็นโทษแห่งกามคุณ "ทุกฺขราสี" กองทุกข์เห็นประจักษ์เป็นไปดังนี้ ก็เพราะมีกามคุณเป็นเหตุ เป็นเหตุแห่งกามคุณ ดูกรภิกขุทั้งหลาย ยังเหตุอื่นอีกเล่า มนุษย์ทั้งหลายประพฤติซึ่งทุจริตด้วยกาย ประพฤติซึ่งทุจริตด้วยวาจา ประพฤติซึ่งทุจริตด้วยใจ มนุษย์ทั้งหลายนั้นครั้นประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตแล้ว "กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา" ครั้นทำลายเบญจขันธ์เบื้องหน้าแต่จุติจิต ก็ไปบังเกิดในติรัจฉานกำเนิด เปรตวิสัย อสูรกาย นรก ดูกรภิกขุทั้งหลาย โทษนี้ก็เป็นโทษแห่งกามคุณ "ทุกฺขราสี" กองทุกข์เห็นประจักษ์เป็นไปในปรโลกดังนี้ ก็มีกามคุณเป็นเหตุ เป็นเหตุแห่งกามคุณ ดูกรภิกขุทั้งหลาย "โย กาเมสุ ฉนฺทราควินโย" อาการที่นำเสียซึ่งฉันทราคความปรารถนาในกามคุณอันใดก็ดี กิริยาที่ละเสียซึ่งฉันทราคความกำหนัดในกามคุณอันใดก็ดี กิริยาที่นำเสียและละเสีย ซึ่งฉันทราคความปรารถนาและความกำหนัดใน

กามคุณนี้ ได้ชื่อว่ากามนิสสรณะได้แก่พระนิพพาน เหตุฉะนี้แหละ สมเด็จพระศาสดาจารย์จึ่งได้ทรงเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์ภิกขุทั้งห้า ในธรรมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ "หีโน ลามโก" กามสุขัลลิกานุโยค คือกำหนัดยินดีในเบญจกามคุณนี้ เป็นของชั่วของลามก มิได้เป็นของแห่งพระอริยเจ้า มิได้ประกอบด้วยประโยชน์ บุคคลผู้เป็นบรรพชิตในพระบวรพุทธศาสนา พึงละพึงเว้นเสีย อย่าได้สอ้องเสพย์สมาคม อย่าได้นิยมว่าเป็นของอันดี

"อตฺตกิลมถานุโยโค" ยังอัตตกิลมถานุโยคนี้เล่าก็เป็นของเลวลามกเหมือนกัน อัตตกิลมถานุโยคนั้นคือปฏิบัติผิด ถือลัทธิภายนอกพระบวรพุทธศาสนาแท้จริง ลัทธิแห่งดิตถิยนิครนถ์ภายนอกพระศาสนานี้มีมากกว่ามาก เป็นหลายพวกหลายพรรณ "อเจลโก" บางพวกถืออเจลกปฏิบัติ ไม่นุ่งผ้าเลย เปลือยกายอยู่เป็นนิตย์ "มุตฺตาจาโร" บางพวกถือมุตตาจารปฏิบัติยืนถ่ายบัสสาวะเป็นนิจนิรันตร์ "หตฺถาวเลขา" บางพวกถือหัตถาวเลขปฏิบัติ ถ่ายอุจาระแล้วชำระด้วยมือ "เอกาคาริโก" บางพวกถือเอกาคาริกปฏิบัติ รับ

ก้อนภัตรในเรือนอันเดียว “อกาโลปีโก” บางพวกถือกินอาหารแต่มื้อละคำ ๆ “ทุวาคาริโก” บางพวกก็ถือทวาคาริกปฏิบัติ รับก้อนข้าวในเรือนสองเรือน “เอกิสฺสาว อิตฺถิยา” บางพวกก็ถือรับก้อนข้าวอันสตรีผู้เดียวให้ “เอกาหิโก ทสาหานิ” บางพวกถือบริโภคอาหารมื้อหนึ่งแล้วงดไปสิบวัน บางพวกบริโภคมื้อหนึ่งแล้วงดไปกึ่งเดือน บางพวกก็บริโภคแต่ปลายข้าว บางพวกก็บริโภคแต่ข้าวแดง “สากภกฺโข” บางพวกบริโภคแต่ผักดอง บริโภคแต่ผลไม้ “ตณฺฑุลภกฺโข” บางพวกบริโภคแต่ข้าวสาร “กุณฺฑกภกฺโข” บางพวกบริโภคแต่รำ “วากจีโร” บางพวกก็นุ่งผ้าอันกระทำด้วยปอ “เกสกมฺพโล” นุ่งผ้าอันกระทำด้วยผมคน นุ่งผ้าอันกระทำด้วยขนสัตว์ นุ่งผ้าอันกระทำด้วยขนปีกนกเค้า “กณฺฐกสยิโก” บางพวกก็นอนในหนาม “รโชชลฺลธโร” บางพวกก็หมักตัวอยู่เป็นนิตย์ไม่อาบน้ำชำระกาย สภาวะที่ถือลัทธิภายนอกพระศาสนาต่าง ๆ นานา เป็นอาทิฉะนั้น เรียกว่าอัตตกิลมถานุโยค กระทำนั้นหาผลหาประโยชน์มิได้ ลำบากกายเสียเปล่า

"ทุกฺโข" มีแต่จะได้ความทุกข์ความลำบากเป็นเบื้องหน้า "สวิสคุโฬ วิย" ลัทธิแห่งดิตถีย์นั้น มีครุวนาดุจน้ำอ้อยอันระคนไปด้วยยาพิษ ผู้ใดบริโภคแล้ว ผู้นั้นก็จะถึงแก่มรณะภาพ จะได้เป็นประโยชน์มาตรว่าหน่อยหนึ่งหามิได้ "ขรเภสชฺชโยชิตปูติมุตฺตํ วิย" ถ้ามิฉะนั้น ลัทธิแห่งดิตถีย์นิครนถ์ทั้งปวงนี้ มีครุวนาดุจมูตรเน่าอันประกอบด้วยยาพิษอันเข้มแข็ง ผู้ใดสำคัญว่าเป็นยาและหลงดื่มกิน ผู้นั้นก็จะถึงซึ่งความตาย ถ้ามิตายก็จะได้เสวยทุกขเวทนาแทบบรรดาตาย อันจะได้สำเร็จเภสัชชกิจ รำงับโรคอันใดอันหนึ่งนั้นหามิได้ "ยถา" อันนี้และมีอุปมาฉันใด ลัทธิแห่งดิตถีย์นิครนถ์ทั้งปวงนี้ ก็มีอุปไมยเหมือนดังนั้น ถ้ามิฉะนั้น บุคคลผู้ใดปฏิบัติในลัทธิแห่งดิตถีย์นั้น ดุจดังว่าบุคคลอันกินซึ่งน้ำเต้าขมอันประกอบด้วยยาพิษ จะได้เป็นคุณอันใดอันหนึ่งหามิได้ มีแต่จะให้ลำบากกายเสียเปล่า "อนริโย" บุคคลถือลัทธิแห่งดิตถีย์ทั้งปวงนี้ จะได้เป็นของแห่งพระอริยเจ้าหามิได้ เป็นของแห่งคนอันธพาล "สลภานํ วิย อคฺคิมฺหิ ปตนํ" บุคคลผู้ปฏิบัติตามลัทธิ

มิจฉาทิฏฐินั้น มีครุวนาดุจตักกระแตนอันโดดเข้าในกองเพลิงมีแต่จะได้ความฉิบหายเป็นเบื้องหน้า "อนตฺถสญฺหิโต" อัตตกิลมถานุโยคนี้จะได้เป็นประโยชน์มาตรว่าหน่อยหนึ่งหามิได้ มีแต่จะกระทำให้ได้ความฉิบหาย "เวรี ยกฺโข" ดุจดังว่ามหายักษ์อันผูกเวรและติดตามพิฆาตฆ่าให้ถึงความตายความฉิบหาย "อาสีวิสคหณํ วิย" ถ้ามิดังนั้น ดุจดังว่าบุคคลอันหลงจับอศรพิษในที่มืดด้วยสำคัญว่าเชือก อย่าสงสัยว่าอศรพิษจะไม่ขบเอาตัว "ปปาเต ปติโต วิย" ถ้ามิฉะนั้น ดุจบุคคลอันโดดลงในเหวอันลึก อย่าสงสัยเลยว่ากายจะไม่แหลกละเอียดไป ถ้ามิฉะนั้น ดุจบุคคลอันโลดเข้าในกองเพลิง อย่าสงสัยว่าเพลิงจะไม่สังหาร บุคคลผู้ปรารถนาจะใคร่พ้นจากวัฏฏะสงสาร และหลงปฏิบัติตามลัทธิภายนอกพระศาสนานี้ก็มีแต่จะได้ความลำบากกายเสียเปล่า จะได้พ้นทุกข์สำเร็จความปรารถนาหามิได้แท้จริง ลัทธิแห่งดิตถิยนิครนถ์ภายนอกพระศาสนานี้ย่อมล่อลวงคนอันธพาลให้ลุ่มหลง เหมือนด้วยศัตรูอันมาเป็นมิตร กล่าวล่อลวงให้หลงแล้วและนำไปตัด

ศีรษะเสียในป่าชัฏ เหตุฉะนี้ ตถาคตจึงตรัสเทศนาว่า อัตตกิลมถานุโยคคือลัทธิภายนอกพระศาสนานี้ เป็นของอันชั่วเป็นของอันลามก มิควรที่บรรพชิตในพระพุทธศาสนาจะพึงส้องเสพย์สมาคม

บุคคลผู้ปรารถนาจะใคร่พ้นจากวัฏฏะสงสาร ละเสียซึ่งมราวาสออกทรงบรรพชา ในพระพุทธศาสนาของตถาคตแล้ว พึงปฏิบัติหาหนทางกลาง คือพระอัษฎางคิกมรรคทั้งแปดประการ "ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา" พระอัษฎางคิกมรรคนี้ ตถาคตตรัสรู้ประจักษ์แจ้งด้วยพระอนาวรณญาณอันพิเศษ "จกฺขุกรณี" พระอัษฎางคิกมรรคนี้ เป็นเหตุให้เห็นแจ้งในทุกขสัจจ์และนิโรธสัจจ์ "ญาณกรณี" เป็นเหตุให้รู้แจ้งในสมุทยสัจจ์และมรรคสัจจ์ "อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย" พระอัษฎางคิกมรรคนี้ เป็นปัจจัยที่จะให้ระงับกิเกส เป็นปัจจัยจะให้กำหนดซึ่งพระจตุราริยสัจจ์ ให้ตรัสรู้พระจตุราริยสัจจ์ เป็นปัจจัยที่จะให้เห็นแจ้งประจักษ์ ซึ่งพระอมตนิพพาน "อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค" พระอัษฎางคิกมรรคทั้งแปดประการนี้ "อริโย" เป็นของแห่งพระ-

อริยเจ้า เป็นธรรมอันอุดมล้ำเลิศประเสริฐ "จกฺก-วตฺติ วิย" มีครุวนาดุจสมเด็จบรมจักรพรรตราธิราช อันทรงซึ่งพระเดชาคุณเป็นอันมาก และหมู่อริราชทั้งปวงย่อมสยดแสยง มิอาจเพื่อจะต้านต่อรอฤทธิ์พระ-องค์ได้ "สมุทฺโท วิย" พระอัษฎางคิกมรรคนี้ เป็นที่ประชุมแห่งโพธิปักขิยธรรมทั้งปวง มีครุวนาดุจดั่งว่าพระมหาสมุทรอันเป็นที่ประชุมแห่งแม่น้ำทั้งปวง แม่น้ำน้อยใหญ่แต่บรรดามีในโลกธาตุนี้ ย่อมมีกระแสอันใหญ่ไหลหลั่งถั่งไปสู่พระมหาสมุทรสิ้นทั้งนั้น จะได้พันพระมหาสมุทรหามิได้ ฉันใดก็ดี พระอัษฎางคิกมรรคนี้ก็เป็นที่ประชุมแห่งพระโพธิปักขิยธรรมทั้งปวง คือ พระสติปัฏฐาน และสัมมัปปธาน และอิทธิบาท และอินทรีย์ และพะละ และโพชฌงค์ มีอุปไมยดั่งนั้น "อธิกโมลิภูโต" พระอัษฎางคิกมรรคนี้ เป็นยอดมงคลพิเศษแห่งกุศลธรรมทั้งปวง "มณิภูโป วิย เวชยนฺโต" ดุจดั่งว่าแก้วมณิอันเป็นยอดเวชยันตปราสาท แห่งสมเด็จจอมรินทราธิราช "สพฺพกามทโท มณิ วิย" ถ้ามิฉะนั้น ดุจแก้วมณีโชติแปดเหลี่ยม อันให้สำเร็จ

มโนรถความปรารถนาทั้งปวง “เวชยนฺตรโถ อนุตฺตโร” ถ้ามิฉะนั้น ดุจดังว่าเวชยันตรถอันเป็นยานอันประเสริฐของสมเด็จอมรินทราธิราช “เอตาทิสํ ยานํ” พระอัษฎางคิกมรรคนี้เป็นยานอันอุดม เหตุฉะนี้ ถ้าผู้ใดได้ปฏิบัติตามแล้ว “นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก” บุคคลผู้นั้นก็จะถึงที่สำนักคือพระนิพพานเป็นเที่ยงแท้

จึ่งทรงพระมหากรุณาตรัสเป็นปุจฉาว่า “เสยฺยถีทํ” พระอัษฎางคิกมรรคแปดประการนั้นเป็นประการใด จึ่งทรงวิสัชชนาว่า พระอัษฎางคิกมรรคแปดประการนั้น คือสัมมาทิฏฐิประการหนึ่ง สัมมาสังกัปโปประการหนึ่ง สัมมาวาจาประการหนึ่ง สัมมากัมมันโตประการหนึ่ง สัมมาอาชีโวประการหนึ่ง สัมมาวายาโมประการหนึ่ง สัมมาสติประการหนึ่ง สัมมาสมาธิประการหนึ่ง เป็นแปดประการ

สัมมาทิฏฐินั้น ถ้าจะว่าโดยอุตกฤษฎ์ ได้แก่ปัญญาอันกล้าหาญมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ถอนเสียได้ซึ่งอวิชชานุสัยแล้ว และให้เห็นแจ้งซึ่งพระจตุราริยสัจจ์ ถ้าจะว่าโดยกำหนดเบื้องต่ำแต่กัมมัสสกตาญาณ

คือปัญญาที่พิจารณาเห็นว่ากระทำบุญได้บุญ กระทำบาปได้บาป แต่เท่านี้ก็นับว่าเป็นสัมมาทิฏฐิได้

และสัมมาสังกัปโปนั้น ได้แก่วิตกเจตสิก คือวิตกไปในที่อันชอบ มีต้นว่า วิตกที่จะบำเพ็ญทานรักษาศีล วิตกที่จะออกทรงบรรพชา วิตกในที่จะไม่ผูกพยาบาทอาฆาตจองเวร วิตกที่จะไม่เบียดเบียนแก่สัตว์ ถ้าจะว่าโดยอุตกฤษฎ์ สัมมาสังกัปโปนี้ได้แก่วิตกที่ยกเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์

และสัมมาวาจานั้น คือกล่าวถ้อยคำอันเป็นวจีสุจริต ปราศจากมุสาวาท เปสุญญาวาจ ผรุสวาจ สัมผัปปลาปวาจ

สัมมากัมมันโตนั้น คือกระทำการอันดีเป็นกาย-สุจริต ปราศจากปาณาติบาต อทินนาทาน กาเม-สุมิจฉาจาร ปราศจากส้องเสพย์สุราเมรัย

สัมมาอาชีโวนั้น คือเลี้ยงชีวิตชอบธรรม ปราศ-จากมิจฉาชีพ มิได้กระทำการโกหกมายาเลี้ยงชีวิต

สัมมาวายาโมนั้น คือสัมมัปปธานทั้งสี่ประการ คือความเพียรเพื่อจะละเสียซึ่งอกุศลที่ตนเคยกระทำ จัด

เป็นสัมมัปปธานประการหนึ่ง กระทำความเพียรเพื่อจะมิให้อกุศลที่ยังไม่บังเกิดนั้นมิให้บังเกิดขึ้นได้ ก็จัดเป็นสัมมัปปธานประการหนึ่ง กระทำความเพียรบำเพ็ญกุศลที่ตนยังไม่เคยบำเพ็ญนั้น ก็จัดเป็นสัมมัปปธานประการหนึ่ง กระทำความเพียรเพื่อบำเพ็ญกุศลที่ตนเคยบำเพ็ญ ให้เพิ่มพูนภิยโยภาพ ก็จัดเป็นสัมมัปปธานประการหนึ่ง ทั้งสี่ประการนี้แหละได้ชื่อว่าสัมมาวายาโม

และสัมมาสตินั้น คือบำเพ็ญพระสติปัฏฐานทั้งสี่ประการ คือกายานุปัสสนาสติปัฏฐานประการหนึ่ง เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานประการหนึ่ง จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานประการหนึ่ง ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานประการหนึ่ง อธิบายว่า เจริญพระสติปัฏฐานมีสติผูกพันธ์อยู่ในที่พิจารณาลมอัสสาสปัสสาส ผูกพันธ์อยู่ในที่พิจารณาเวทนาทั้งสาม คือสุขและทุกข์และอุเบกขา ผูกพันธ์อยู่ในที่พิจารณาจิตต์ ผูกพันธ์อยู่ในที่พิจารณาซึ่งนิวรณธรรมเป็นอาทิ ให้เห็นสังขารธรรมทั้งสี่กองนี้เป็นทุกขัง อนิจจัง อนัตตา นี่แหละได้ชื่อว่าสัมมาสติ

ถ้าจะว่าโดยกำหนดเบื้องต่ำ แต่สติที่ระลึกในการบุญเป็นต้นว่าระลึกที่จะบำเพ็ญทานรักษาศีล ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ระลึกถึงคุณท่านผู้มีคุณเป็นต้นว่ามารดาบิดาครูอุปัชฌาย์อาจารย์ แต่เพียงนึกเป็นสัมมาสติได้

และสัมมาสมาธินั้น คือเจริญพระอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ อุปจารสมาธินั้น คือจิตตั้งมั่นในที่ใกล้จะได้สำเร็จซึ่งฌาน และอัปปนาสมาธินั้น คือองค์สมาบัติมีปฐมฌานเป็นอาทิ มีปัญจมฌานเป็นปริโยสาน ถ้าจะว่าโดยกำหนดเบื้องต่ำ แต่จิตที่แน่ลงในขณะเมื่อบำเพ็ญทาน และรักษาศีลจำเริญภาวนาสดับฟังพระสัทธรรมเทศนาแต่ละขณะ ๆ เป็นขณิกสมาธินั้น ก็จัดเป็นสัมมาสมาธิได้ สิริเข้าด้วยกันจึ่งเป็นพระอัษฎางคิกมรรคแปดประการ ๆ นี้เป็นที่ประชุมแห่งพระโพธิปักขิยธรรมทั้งปวง

พระธรรมเทศนาพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ มีพระโพธิปักขิยธรรมนั้นเป็นดุม มีพระปฏิจจสมุปบาท-ธรรมเป็นกำ มีพระจตุราริยสัจจ์นั้นเป็นกง อธิบายดังนี้ยุกติโดยพระคาถาว่า

"เนมิยำ จตุสจฺจญฺจ อรานำ ปจฺจยำ มตำ
นาภิเจว สทฺธมฺมำ อญฺญมญฺญำ ปวตฺเตนฺโต
ธมฺมจกฺกนฺติ ปวุจฺจติ"

มีเนื้อความว่า "เนมิยำ จตุสจฺจำ" พระธัมมจักกัปปวัต-ตนสูตรนี้ สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์เจ้า พระองค์จัดเอาพระจตุราริยสัจจ์นั้นเป็นกง "อรานำ ปจฺจยำ" จัดปัจจัยคือพระปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นกำ "นาภิเจว สทฺธมฺมำ" แล้วก็จัดเอาพระสัตตติงสโพธิปักขิยธรรมนั้นมาเป็นดุม "อญฺญมญฺญำ ปวตฺเตนฺโต" สมเด็จพระพุทธองค์เจ้าตรัสแสดงพระธรรมเทศนาทั้งปวงนี้ ให้มีนัยอันกระทบไหวถึงกัน ตลอดถึงกัน คือพระองค์ตรัสเทศนาพระจตุราริยสัจจ์นั้น มีนัยอันตลอดถึงพระปฏิจจสมุปบาทตลอดถึงสัตตติงสโพธิปักขิยธรรม ถึงที่ตรัสเทศนาพระโพธิปักขิยธรรมนั้น ก็เทศนาให้นัยตลอดถึงพระปฏิจจสมุปบาท ตลอดถึงพระจตุราริยสัจจ์ ถึงที่ตรัสเทศนาพระปฏิจจสมุปบาทนั้นเล่า ก็เทศนาให้มีนัยตลอดถึงพระจตุราริยสัจจ์ ตลอดถึงสัตตติงสโพธิปักขิยธรรม อาศัยเหตุที่พระพุทธองค์ตรัสเทศนา มีนัยอันกระทบ

ตลอดถึงกันฉะนี้ จึ่งมีนามบัญญัติชื่อว่าพระธัมมจักร จะมีอุปมาฉันใด "สกฏจกฺกรถจกฺกํ อิว" มีครุวนาดุจจักรเกวียนและจักรรถ ธรรมดาว่าจักรเกวียนและจักรรถนั้น เมื่อมีแต่ดุมหากำหากงมิได้ หรือมิฉะนั้นมีแต่กำหากงหาดุมมิได้ หรือมีแต่กงหาดุมหากำมิได้ ก็ยังมิได้ชื่อว่าจักรเกวียนจักรรถก่อน ถึงมาตรว่ามีพร้อมทั้งดุมทั้งกงทั้งกำ บริบูรณ์ทั้งสามสิ่งแล้วก็ดี ถ้าและเป็นแผนก ๆ เอาไว้ต่าง ๆ กัน ยังมิได้คุมกันเข้าเป็นอันเดียว ก็ยังมิได้ชื่อว่าจักรเกวียนจักรรถก่อน ต่อนายช่างผู้ฉลาดเอาดุมมาเจาะให้ดีแล้ว เอากำนั้นติดเข้าในดุม แล้วเอากงนั้นมาสวมลงในปลายกำ กระทำให้ติดให้คุมกันเป็นอันดีแล้วกาลใด ก็มีนามปรากฏชื่อว่าจักรเกวียนจักรรถในกาลเมื่อนั้น "เสยฺยถา" อันนี้แหละมีอุปมาฉันใด พระจตุราริยสัจจธรรมทั้งสี่ประการ คือทุกขสัจจ์ สมุทยสัจจ์ นิโรธสัจจ์ มรรคสัจจ์นั้น เมื่อพระองค์ตรัสเทศนาตรงไปตามเรื่องพระจตุราริยสัจจ์สิ่งเดียว ได้เนื้อความอยู่แต่ในพระจตุราริยสัจจ์นั้น ก็มีปรากฏชื่อว่าอริยสัจจเทศนา จะได้มี

นามปรากฏชื่อว่าพระธรรมจักรหามิได้ และสัตตติงส-โพธิปักขิยธรรมนั้นเล่า เมื่อสมเด็จพระพุทธองค์เจ้าตรัสเทศนาไปแต่ตามเรื่องพระโพธิปักขิยธรรมสิ่งเดียวได้เนื้อความแต่ในพระโพธิปักขิยธรรมนั้น ก็มีนามปรากฏชื่อว่าโพธิปักขิยธรรมเทศนา จะได้ชื่อว่าพระธรรมจักรหามิได้ ต่อพระพุทธองค์ตรัสเทศนาพร้อมทั้งสาม คือพระโพธิปักขิยธรรมเทศนา พระปฏิจจ-สมุปบาทเทศนา พระจตุราริยสัจจเทศนา ให้มีอัตถะอันเจือไปในเรื่องความตลอดถึงกันแล้วกาลใด จึ่งได้ชื่อว่าพระธรรมจักรในกาลเมื่อนั้น มีอุปไมยดุจดังว่ากงและกำและดุม อันนายช่างคุมเข้าด้วยกันเป็นอันเดียวแล้วและได้นามปรากฏชื่อว่าจักรเกวียนจักรรถนั้น และพระจตุราริยสัจจ์ที่จัดเป็นกงแห่งธรรมจักรนี้ ถ้าแสดงแต่พระอริยสัจจ์อันใดอันหนึ่งแต่สิ่งเดียว ไม่แสดงให้พร้อมทั้งสี่ ถ้ามิฉะนั้น แสดงแต่สอง แต่สาม ไม่แสดงให้พร้อมทั้งสี่ประการแล้ว ก็มิอาจให้สำเร็จกิจเป็นกงแห่งพระธรรมจักรนั้นได้ ต่อเมื่อใดแสดงพร้อมทั้งสี่ประการ คือแสดงทุกขสัจจ์แล้ว แสดงสมุทยสัจจ์

แสดงนิโรธสัจจ์ แสดงมรรคสัจจ์ พร้อมทั้งสี่แล้ว จึงจัดเป็นกงแห่งพระธรรมจักรนั้นได้ จะมีครุวนาฉันใด มีครุวนาดุจนายช่างผู้ฉลาด อันกระทำซึ่งกงเกวียนและกงรถ ธรรมดาว่านายช่างซึ่งกระทำกงเกวียนและกงรถนั้น ย่อมกระทำไม้ผึ่กมะขามให้ครบสี่อันทุกกง ๆ ถ้ากระทำไม้ผึ่กมะขามไม่ครบสี่อัน กระทำแต่อันหนึ่งสองอันสามอัน กิจที่จะเป็นกงนั้น ก็ไม่อาจสำเร็จมโนรถความปรารถนาได้ ต่อเมื่อใดกระทำไม้ผึ่กมะขามนั้นครบสี่อันบริบูรณ์แล้ว จึงจะอาจสามารถให้สำเร็จกิจเป็นกงรถและกงเกวียนได้ "เสยฺยถา" อันนี้แหละมีครุวนาฉันใด พระจตุราริยสัจจ์ซึ่งสำเร็จกิจเป็นกงแห่งพระธรรมจักรนั้น ก็อาศัยเหตุที่พระพุทธองค์ตรัสเทศนาบริบูรณ์พร้อมทั้งสี่ประการ มีอุปไมยดังนั้น และปฏิจจสมุปบาทธรรม ซึ่งจัดเป็นกำแห่งพระธรรม-จักรนั้น จัดเอาอวิชชาเป็นกำอันหนึ่ง สังขารเป็นกำอันหนึ่ง วิญญาณเป็นกำอันหนึ่ง นามรูปเป็นกำอันหนึ่ง สฬายตนะเป็นกำอันหนึ่ง เวทนาเป็นกำอันหนึ่ง ตัณหาเป็นกำอันหนึ่ง อุปาทานเป็นกำอันหนึ่ง ภพเป็น

กำอันหนึ่ง ชาติเป็นกำอันหนึ่ง ชรามรณะเป็นกำอันหนึ่ง สิริเป็นกำแห่งพระธรรมจักรสิบสองอันด้วยกัน และพระโพธิปักขิยธรรมทั้งปวง คือพระสติปัฏฐานสี่ สัมมัปปธานสี่ อิทธิบาทสี่ อินทรีย์ห้า พะละห้า โพชฌงค์เจ็ด อัฏฐังคิกมรรคแปด ทั้งสามสิบเจ็ดประการนี้ จัดเป็นดุมแห่งพระธรรมจักรนั้น เพราะเหตุว่าเป็นที่ประชุมแห่งพระปฏิจจสมุปบาทธรรม มีอวิชชาและสังขารเป็นต้นเป็นเดิม มีครุวนาดุจดุมเกวียนและดุมรถ อันเป็นที่ประชุมแห่งกำทั้งปวง ธรรมดาว่ากำเกวียนและกำรถนั้น ย่อมประชุมลงในดุมสิ้นทุก ๆ อันจะได้ปราศจากดุมหามิได้ ดุมเป็นที่ประชุมแห่งกำทั้งหลายและมีฉันใด พระโพธิปักขิยธรรมทั้งสามสิบเจ็ดนี้ ก็เป็นที่ประชุมแห่งพระปฏิจจสมุปบาทธรรม มีอวิชชาและสังขารเป็นต้นเป็นประธาน มีอุปไมยดังนั้น แท้จริง พระโยคาวจรเจ้าอันเจริญพระสติปัฏฐานและพระสัมมัปปธาน พระอิทธิบาทนั้นก็ดี เจริญพระอินทรีย์ พะละ โพชฌงค์ และอัฏฐังคิกมรรคก็ดี จะได้ปราศจากพิจารณาสังขารและวิญญาณ ปราศจาก

พิจารณานามรูป และสฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทานนั้นมิได้ แต่ล้วนพิจารณาสังขารเป็นอารมณ์ พิจารณานามรูปเป็นอารมณ์ พิจารณาสฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นอารมณ์ด้วยกัน เหตุฉะนี้ พระโพธิปักขิยธรรมทั้งสามสิบเจ็ด มีพระสติปัฏฐานเป็นอาทินี้ จึงจัดเป็นดุมเป็นที่ประชุมแห่งกำ อันกล่าวคือพระปฏิจจสมุปบาทธรรมทั้งปวง นักปราชญ์พึงสันนิษฐานเถิดว่า พระธรรมเทศนาอันพระศาสดาจารย์ตรัสเทศนานั้น มีพระโพธิปักขิยธรรมเป็นดุม มีพระปฏิจจสมุปบาทเป็นกำ มีพระจตุราริยสัจจ์เป็นกง ตรัสเทศนานั้นมีอัตถะไหวถึงกัน สำแดงแต่ดุมก็ไหวตลอดกำตลอดกง สำแดงแต่กงก็ไหวตลอดกำตลอดดุม สำแดงแต่กำก็มีนัยอันไหวตลอดดุมตลอดกง จะไหวแต่เฉพาะนั้นหามิได้ ไหวแต่สิ่งหนึ่งแล้วก็พากันไหวพร้อม ๆ กัน อัตถะนั้นกระทบตลอดถึงกัน ทั้งเบื้องต้นและท่ามกลางและเบื้องปลาย นี้แหละเรียกว่าพระธรรมจักร ๆ นี้มีนัยอันเกี่ยวพาดพันกันเป็นอันดี เหมือนอย่างพระจตุราริยสัจจ์ทั้งสี่ที่จัดเป็นกงนั้น เมื่อพระพุทธองค์ตรัสเทศนาทุกข-

อริยสัจจ์ ก็มีอัตถะอันกระทบถึงสมุทยสัจจ์ และนิโรธ-สัจจ์ มรรคสัจจ์ เมื่อพระพุทธองค์ตรัสเทศนาสมุทยสัจจ์ ก็มีอัตถะอันกระทบถึงทุกขสัจจ์ นิโรธสัจจ์ มรรคสัจจ์ เมื่อตรัสเทศนานิโรธสัจจ์ ก็มีอัตถะกระทบถึงทุกขสัจจ์ สมุทยสัจจ์ มรรคสัจจ์ เมื่อตรัสเทศนามรรคสัจจ์ ก็มีอัตถะกระทบถึงทุกขสัจจ์ สมุทยสัจจ์ นิโรธสัจจ์ พระพุทธองค์ตรัสเทศนาอริยสัจจ์แต่ละอัน ๆ มีอัตถะได้ละสี่ ๆ คือทุกขอริยสัจจ์นั้นมีอัตถะได้สี่ประการ "ปีฬนตฺโถ" มีอัตถะว่าเบียดเบียนประการหนึ่ง "สงฺขตตฺโถ" มีอัตถะว่าปัจจัยประชุมแต่งประการหนึ่ง "สนฺตาปตฺโถ" มีอัตถะว่าเดือดร้อนประการหนึ่ง "วิปริณามตฺโถ" มีอัตถะว่าแปรปรวนประการหนึ่ง เป็นสี่ประการด้วยกัน อัตถะเบื้องต้น คือปีฬนัตโถนี้แหละเป็นลักขณะแห่งตน คือเป็นลักขณะแห่งทุกขอริยสัจจ์แท้ แสดงอัตถะว่าปีฬนัตโถนั้น หวังจะให้เห็นใจความว่ากองทุกข์สิบสองประการ คือชาติทุกข์อันบังเกิดแก่สัตว์อันอุบัติเอากำเนิดอยู่ในวัฏฏะสงสารนี้ก็ดี ชราทุกข์ อันมีลักขณะกระทำให้อินทรีย์คร่ำคร่าวิกลวิปริตนั้นก็ดี พยาธิทุกข์

อันมีลักขณะให้บ่วยไข้ลำบากเวทนา มีประการต่าง ๆ นั้นก็ดี มรณะทุกข์อันมีลักขณะตัดเสียซึ่ง ชีวิตอินทรีย์นั้นก็ดี โสกทุกข์อันมีลักขณะให้เดือดร้อนพลุ่งพล่านระส่ำระสายอยู่ ณ ภายในนั้นก็ดี ปริเทวทุกข์ อันมีลักขณะให้ร้องไห้ร่ำไร มีน้ำตาอันหลั่งไหลฟูมฟองนองเนตรนั้นก็ดี ทุกข์อันมีลักขณะกระทำให้จิตต์หดหู่สลดระทดทอดใจใหญ่อยู่นั้นก็ดี โทมนัสสทุกข์ อันมีลักขณะให้น้อยเนื้อต่ำใจ ขัดแค้นขึงเคียดนั้นก็ดี อุปายาสทุกข์ อันมีลักขณะให้สิ้นอาลัยนั้นก็ดี อัปปิเยหิสัมปโยคทุกข์ อันมีลักขณะให้ขัดข้องหมองมัวตรอมใจเหตุประกอบอยู่ด้วยสิ่งอันมิได้เป็นที่รักนั้นก็ดี ปิเยหิวิปปโยคทุกข์ อันมีลักขณะให้โศกศัลย์โศกา ในกาลเมื่อพลัดพรากจากสัตวและสังขาร อันเป็นที่รักนั้นก็ดี "ยมฺปีจฺฉ น ลภติ ตมฺปี ทุกฺขํ" ทุกข์อันมีลักขณะให้หม่นหมอง หมกมุ่นวุ่นวายใจในขณะเมื่อปรารถนาสิ่งใด และมิได้สมความคิดนั้นก็ดี กองทุกข์ทั้งสิบสองประการนี้ ย่อมเบียดเบียนสัตวให้ได้ความลำบากเวทนาเกิดมาเป็นสัตวมีชีวิตแล้ว ก็เที่ยงที่ทุกข์จะเบียดเบียน

จะได้ปราศจากทุกข์นั้นหามิได้ เหตุฉะนี้ สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าจึ่งทรงแสดงอัตถะคือปีฬนัตโถ เป็นลักขณะแห่งตนแห่งทุกขอริยสัจจ์ ด้วยประการฉะนี้ และอัตถะเป็นคำรบสองคือ สังขตัตโถนั้น มีอัตถาธิบายตลอดถึงสมุทยสัจจ์ จะให้เห็นใจความว่า กองทุกข์นี้บังเกิดด้วยตัณหา ๆ นี้ เป็นปัจจัยประชุมแต่งให้เกิดกองทุกข์ทั้งปวง สิ่งอื่น ๆ จะเป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ตกแต่งกองทุกข์ให้แก่สัตว เหมือนด้วยตัณหาหามิได้ พระพุทธองค์ประสงค์ จะให้เห็นใจความตลอดถึงสมุทยสัจจ์นี้ จึ่งเทศนาแสดงอัตถะคือสังขตัตโถนี้ เป็นอัตถะแห่งทุกขอริยสัจจ์เป็นคำรบสอง และอัตถะเป็นคำรบสาม คือสันตาปัตโถนั้น มีอัตถาธิบายตลอดถึงมรรคสัจจ์ จะให้เห็นใจความว่า กองทุกข์ทั้งปวงจะกระทำให้สัตวเดือดร้อนระส่ำระสาย เพราะเหตุที่สัตวทั้งหลายมัวเมาประมาทอยู่ ไม่อุตสาหะปฏิบัติตามมรรคสัจจ์อันประกอบด้วยองค์แปดประการ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น-มีสัมมาสมาธิเป็นปริโยสาน ถ้าสัตวทั้งหลายอุตสาหะปฏิบัติตามมรรคสัจจ์อยู่แล้ว กองทุกข์ทั้งปวงก็จะมิได้

บังเกิดมี กองทุกข์จะกระทำให้เดือดร้อนระส่ำระสายนั้น ก็เพราะเหตุที่ไม่ปฏิบัติตามมรรคสัจจ์ พระพุทธองค์ ประสงค์จะให้เห็นความชัดตลอดถึงมรรคสัจจ์ฉะนี้ จึงแสดงซึ่งอัตถะคือสันตาปัตโถ เป็นอัตถะแห่งทุกข-อริยสัจจ์เป็นคำรบสาม และอัตถะเป็นคำรบสี่ คือวิปริณามัตโถนั้น มีอัตถาธิบายตลอดถึงนิโรธสัจจ์ จะให้เห็นใจความชัดว่ากองทุกข์ทั้งปวงมีชาติทุกข์เป็นต้น จะกระทำให้สัตวโลกถึงซึ่งวิปริตต่าง ๆ นั้น ก็เพราะเหตุที่ยังมิได้สำเร็จซึ่งนิโรธสัจจ์คือพระนิพพาน ท่านผู้มีวาสนาบารมีปัญญาแก่กล้า ได้สำเร็จพระอริยมรรค อริยผลกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วกาลใด กองทุกข์ทั้งปวงก็จะสิ้นจะสูญ จะเป็นสุขเที่ยงแท้ไม่แปรปรวนวิปริตผิดผัน อันจะแปรปรวนวิปริตผิดผันอยู่ในอำนาจทุกข์ เป็นเพราะเหตุที่มิได้กระทำให้แจ้งซึ่งนิโรธสัจจ์ พระพุทธองค์ประสงค์จะให้เห็นความชัดตลอดถึงนิโรธสัจจ์ฉะนี้ จึงทรงแสดงอัตถะคือวิปริณามัตโถ เป็นอัตถะแห่งทุกข-อริยสัจจ์เป็นคำรบสี่ สิริเข้าด้วยกันเป็นอัตถะแห่งทุกข-อริยสัจจ์สี่ประการ

และอัตถะแห่งสมุทยสัจจ์นั้นมีสี่ประการเหมือนกัน คืออายุหนัตโถ มีอัตถะว่าประมวญมาประการหนึ่ง นิทานัตโถ มีอัตถะว่าเป็นเหตุประการหนึ่ง สังโยคัตโถ มีอัตถะว่าประกอบประการหนึ่ง ปลิโพธัตโถ มีอัตถะว่าเป็นกังวลประการหนึ่ง เป็นสี่ประการด้วยกัน อัตถะเป็นปฐม คืออายุหนัตโถนั้น เป็นลักขณะแห่งตนแห่งสมุทยสัจจ์ แสดงสมุทยสัจจ์เป็นแท้ อายุหนะนั้น แปลว่าประมวญมา อธิบายว่า ตัณหานั้นเป็นเจ้าหมู่เจ้ากรมใหญ่ เป็นพนักงานตกแต่งซึ่งกองทุกข์ให้แก่สัตวทั้งปวง ประมวญมาซึ่งกองทุกข์ให้แก่สัตวทั้งปวงไม่เลือกหน้า ตัณหานั้นว่าโดยสังเขปมีสองประการ คือ อัตตัตถตัณหาประการหนึ่ง ปรัตถะตัณหาประการหนึ่ง อัตตัตถตัณหานั้นคือ ปรารถนาจะให้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง จะให้สมบัติพัสฐานศฤงคารบริวารทั้งปวง มาเป็นของตน และปรัตถะตัณหานั้นคือปรารถนาจะช่วยบุคคลผู้อื่น แต่บันดาที่ตนรักตนใคร่ มีบุตรภริยาเป็นต้นเป็นประธาน และความปรารถนาทั้งสองประการนั้น ครั้นไม่สำเร็จดังความคิดความหมาย ก็ย่อมให้เกิด

ทุกข์เนือง ๆ มิรู้ขาด แม้ว่าจะได้สำเร็จโดยใจคิดใจหมายก็ดี และอาการซึ่งจะได้นั้น ไม่ได้ด้วยรวดเร็วฉับพลันทันใจนึกใจหมาย ก็ย่อมให้เกิดทุกข์เศร้าหมองในอารมณ์นั้นเนือง ๆ มิรู้แล้ว และกองทุกข์ทั้งปวงอันจะบังเกิดแก่สรรพสัตว์ทั้งปวง ทั่วไปในไตรภพโลกนี้ ย่อมบังเกิดด้วยอำนาจแห่งตัณหานั้นเทียงแท้ โดยกำหนดที่สุดแต่สัตว์อันเล็กอันละเอียด เป็นต้นว่าเรือดและไรนั้น ก็ย่อมบังเกิดทุกข์เพราะเหตุมีความปรารถนาตามวิสัยแห่งตนที่เป็นสัตว์อันเล็กอันละเอียดนี้ ชื่อว่าประกอบอยู่ด้วยตัณหาแล้ว ก็เที่ยงที่จะประกอบอยู่ด้วยทุกข์ด้วยภัย ประกอบอยู่ด้วยอุบัททวะอันตรายต่าง ๆ แสนทุกข์แสนลำบาก จะบังเกิดแก่สัตว์ทั้งปวงนี้ก็บังเกิดเพราะตัณหาหากตกแต่งให้ ตัณหาหากกระทำให้ ตัณหาประมวลมาทุกสิ่งทุกประการ สมเด็จพระศาสดาจารย์จะให้เห็นลักขณะแห่งสมุทยสัจจ์ ฉะนี้จึงทรงแสดงอัตถะเป็นปฐม คืออายุหนัตโถ เป็นลักขณะแห่งตนแห่งสมุทยสัจจ์ด้วยประการฉะนี้ และอัตถะเป็นคำรบสอง คือนิทานัตโถนั้น มีอัตถาธิบาย

ตลอดถึงทุกขอริยสัจจ์ จะให้เห็นความชัดว่ากองทุกข์จะมีแก่สรรพสัตว์ทั้งปวงนั้น ก็อาศรัยแก่ตัณหานี้เป็นเหตุ มีเหตุ คือตัณหา แลัวก็สำหรับแต่ที่จะให้เกิดผลกล่าวคือกองทุกข์ทั้งปวง มีชาติทุกข์เป็นต้นเหตุเป็นประธาน พระพุทธองค์ประสงค์จะให้เห็นใจความตลอดถึงทุกขอริยสัจจ์ฉะนี้ จึ่งแสดงอัตถะคือนิทานัตโถ เป็นอัตถะแห่งสมุทยสัจจ์คำรบสอง และอัตถะแห่งสมุทย-สัจจ์เป็นคำรบสาม คือสังโยคัตโถนั้น มีอัตถาธิบายตลอดถึงนิโรธสัจจ์ จะให้เห็นใจความว่า ข้อซึ่งตัณหาจะประกอบสัตว์ทั้งปวงไว้ในวัฏฏะสงสารนั้น จะประ-กอบไว้ได้ ก็เพราะเหตุที่สัตว์ทั้งปวงยังมิได้กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน สันดานนั้นยังมืดยังมนท์อยู่ด้วยราคะ โทสะ โมหะ ยังมิได้เห็นแจ้งในนิพพานธรรม ตัณหาจึ่งประกอบไว้ในอำนาจแห่งตนได้ ให้เวียนตายเวียนเกิด เวียนเอากำเนิดอยู่ในวัฏฏะสงสารมิได้สิ้นได้สุด เพราะเหตุที่สัตว์มิได้กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน พระพุทธองค์ประสงค์จะให้เห็นอัตถ์ตลอดถึงนิโรธสัจจ์ฉะนี้ จึ่งแสดงอัตถ์ คือสังโยคัตโถ เป็นอัตถแห่งสมุทยสัจจ์

เป็นคำรบสาม และอัตถแห่งสมุทยสัจจ์เป็นคำรบสี่ คือปลิโพธัตโถนั้น มีอัตถาธิบายตลอดถึงมรรคสัจจ์ จะให้เห็นความชัดว่า สัตวทั้งหลายจะเป็นธุระกังวลเสียมิได้นั้น เพราะเหตุที่ไม่ปฏิบัติตามมรรคสัจจ์ อันบริบูรณ์ด้วยองค์แปดประการ มีสัมมาทิฏฐิเป็นอาทิ มีสัมมาสมาธิเป็นปริโยสาน ถ้าอุตส่าห์ปฏิบัติตามมรรคสัจจ์อยู่แล้ว ก็อาจจะเปลื้องธุระกังวลทั้งปวง ซึ่งจะเป็นธุระกังวลด้วยอำนาจแห่งตัณหา ลุอำนาจแห่งตัณหาเป็นนิตย์นั้น เพราะเหตุที่ละเมินเสียมิได้ปฏิบัติตามมรรคสัจจ์ พระองค์จะให้เห็นใจความชัดตลอดถึงมรรคสัจจ์ฉะนี้ จึ่งแสดงอัตถะคือปลิโพธัตโถเป็นอัตถะสมุทยสัจจ์คำรบสี่ สิริเข้าด้วยกันเป็นอัตถแห่งสมุทยสัจจ์สี่ประการฉะนี้

และอัตถแห่งนิโรธสัจจ์นั้นก็มีสี่ประการเหมือนกัน นิสฺสรณตฺโถ คืออัตถว่ารื้อตนออกประการหนึ่ง อปลิโพธัตโถ คือมีอัตถว่าหากังวลมิได้ประการหนึ่ง อสงฺขตตฺโถ มีอัตถว่าหาปัจจัยประชุมแต่งมิได้ประการหนึ่ง อมตตฺโถ มีอัตถว่าเป็นอมฤตธรรม คือความที่ไม่รู้

ตายประการหนึ่ง เป็นสี่ประการด้วยกัน แสดงอัตถเป็นปฐม คือนิสสรณัตโถนั้น เป็นลักขณะแห่งนิโรธสัจจ์แท้ จะให้เห็นเป็นใจความว่า บุคคลผู้ใดสำเร็จพระนิพพานแล้ว บุคคลผู้นั้นก็จะยกตนออกพ้นวัฏฏะสงสาร มิได้เวียนตายเวียนเกิด เวียนเอากำเนิดสืบต่อไปในภพเบื้องหน้า ชื่นชื่อว่าได้สำเร็จพระนิพพานแล้วก็จะยกตนพ้นจากวัฏฏะสงสารได้เป็นแท้ พระพุทธองค์ประสงค์จะให้เห็นอัตถาธิบายฉะนี้ จึงแสดงอัตถเป็นปฐม คือนิสสรณัตโถ เป็นลักษณะแห่งนิโรธสัจจ์ด้วยประการฉะนี้ และอัตถอันเป็นคำรบสอง คืออปลิโพธัตโถนั้น มีอัตถาธิบายตลอดถึงสมุทยสัจจ์ จะให้เห็นใจ ความว่าสัตวทั้งปวงซึ่งจะเป็นธุระกังวลอยู่ด้วยกิเลสกามพัสดุกามนั้น เป็นเพราะมีสันดานยังประกอบอยู่ด้วยตัณหา ถ้าได้สำเร็จพระนิพพาน ตัดตัณหาเสียได้ขาดจากสันดานแล้วก็จะสิ้นธุระกังวลทั้งปวง จะมิได้กังวลอยู่ด้วยกิเลสกามและพัสดุกาม อันจะเป็นธุระกังวลอยู่นั้น เป็นเหตุที่ละตัณหาเสียยังมิได้ พระพุทธองค์ประสงค์จะให้เห็นใจความ ตลอดถึงสมุทยสัจจ์ฉะนี้

จึงแสดงอัตถะ คือ อปลิโพธัตโถ เป็นอัตถแห่งนิโรธ-สัจจ์เป็นคำรบสอง และอัตถเป็นคำรบสามคือ อสังขตัตโถนั้น มีอัตถาธิบายตลอดถึงมรรคสัจจ์ จะให้เห็นใจความว่า โยคาวจรเจ้าผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นว่านายช่างเรือนกล่าวคือตัณหานั้น ย่อมตกแต่งเครื่องเรือนคือรูปกายให้แก่สัตวทั้งปวง ให้สัตวทั้งปวงเวียนทุกข์เวียนยากทนวิบากอยู่ในเรือนของตน อันจะคิดอ่านอุบายหลบลี้หนีไปจากเรือน อันตัณหาตกแต่งไว้นั้นอาศรัยแก่ปฏิบัติตามมรรคสัจจ์นั้น ๆ และจะเป็นอุบายที่จะให้พ้นจากเรือนคือตัณหานั้นได้ นายช่างเรือนคือตัณหา ก็มิอาจจะตกแต่งเครื่องเรือน คือรูปกายนี้ได้อาศรัยแก่ปฏิบัติตามมรรคสัจจ์ พระพุทธองค์ประสงค์จะให้เห็นใจความตลอดถึงมรรคสัจจ์ฉะนี้ จึงแสดงอัตถคืออสังขตัตโถ เป็นอัตถแห่งนิโรธสัจจ์เป็นคำรบสามและอัตถเป็นคำรบสี่ คืออมตัตโถนั้น มีอัตถาธิบายตลอดถึงทุกขอริยสัจจ์ คือจะให้เห็นว่า นิโรธสัจจ์นั้นเป็นน้ำอัมฤตเป็นที่จะระงับโรค กล่าวคือกองทุกข์ทั้งปวง บุคคลอันเป็นโรคสิบสองประการ มีเวียนตาย

เวียนเกิดเวียนเอากำเนิดเป็นต้นเป็นประธานนั้น ถ้าได้ดื่มกินน้ำอำฤตคือพระนิโรธสัจจ์แล้ว โรคทั้งสิบสองประการมีชาติทุกข์เป็นต้นนั้น ก็จะระงับดับหายเป็นอันแท้ ตกว่ากองทุกข์ทั้งปวงจะสิ้นจะสูญไปนั้นอาศรัยแก่พระนิพพาน พระศาสดาจารย์จะให้เห็นใจความตลอดถึงทุกขอริยสัจจ์ฉะนี้ จึ่งแสดงอัตถคืออมตัตโถ เป็นอัตตแห่งนิโรธสัจจ์เป็นคำรบสี่ สิริเข้าด้วยกันจึ่งเป็นอัตถะแห่งนิโรธสัจจ์สี่ประการ

และอัตถะแห่งมรรคสัจจ์ก็มีสี่ประการเหมือนกัน “นิยฺยานตฺโถ” คือมีอัตถว่า นำตนออกจากภพประการหนึ่ง “เหตฺวตฺโถ” มีอัตถว่า เป็นเหตุประการหนึ่ง “นิทสฺสนตฺโถ” มีอัตถว่า สำแดงออกประการหนึ่ง “อธิปตฺยตฺโถ” มีอัตถว่าเป็นใหญ่ประการหนึ่ง เป็นสี่ประการด้วยกัน อัตถเป็นปฐมคือนิยยานัตโถนั้น เป็นลักขณะแห่งมรรคสัจจ์แท้ สมเด็จพระพุทธองค์ประสงค์จะให้เห็นใจความว่า บุคคลอันเป็นสัตบุรุษปรารถนาจะข้ามซึ่งมหาสมุทร์ กล่าวคือวัฏฏะสงสารนั้น จะข้ามได้อาศรัยแก่มรรคสัจจ์ มรรคสัจจ์นี้เป็นสำเภาธรรม

อันล้ำเลิศใหญ่หลวง มิได้รู้เอียงรู้โคลง มิได้รู้เพียบรู้จม มิได้รู้แตกรู้ทำลายเลย เป็นสำเภาอันมั่นคงแน่นหนา มิได้จลาจลทนทานยิ่งนัก ถึงลมพายุจะพัดกล้าสักเท่าใด ๆ ก็มิได้หวาดไหวสะเทือนสะท้าน สำเภาลำใดจะปูนปานเปรียบเทียบด้วยสำเภา คือมรรคสัจจ์นี้ไม่มีเลย อาศรัยว่าสำเภาทั้งปวงนั้นมิอาจจะข้ามโลกิยสมุทร์ได้ อันจะข้ามโลกิยสมุทร์ได้นั้นแต่สำเภามรรคสัจจ์นั้นสิ่งเดียว โลกิยสมุทร์นี้มีน้ำ กล่าวคือปริเทวทุกข์และโทมนัสสทุกข์ และอุปายาสทุกข์ ลักษณะที่ร้องไห้ร่ำไรขัดเนื้อแค้นใจโศกาอาลัยไห้สะอื้นนั้น จัดเป็นน้ำในโลกิยสมุทร์ ๆ ประกอบด้วยระลอกอันใหญ่หลวงมหิมา กล่าวคือชาติและชราพยาธิมรณะอาเกียรณ์ด้วยผีเสื้อน้ำ และปลาร้ายทั้งหลาย เป็นอันมากกว่ามาก กล่าวคือ โลภะ โทสะ โมหะ และมัจฉริยธรรม โลกิยสมุทร์นี้ลึกล้ำคัมภีรภาพยิ่งนัก สำเภาอื่นนอกจากมรรคสัจจ์แล้ว มิอาจจะข้ามได้ ขืนข้ามไปก็จะเป็นอันตราย แตกทำลายออกด้วยระลอกและคลื่นไม่ผืนได้ เสาและใบก็จะหักกระเด็นไปไม่ทนทาน ฝูงคนก็จะ

พินาศฉิบหาย เป็นภักษาหารแห่งพาลมัจฉาชาติอันร้าย กาจหยาบช้า ทะเลใดจะมีลมพายุกล้าเหมือนทะเลโลกีย์นี้หามิได้ สำเภาอันอุดมกล่าวคือมรรคสัจจ์นี้แหละอาจจะขนประชุมชนให้ข้ามพ้นทะเลโลกนี้ได้ สมเด็จพระมหากรุณาปรารถนาจะให้เห็นใจความฉะนี้ จึงแสดงอัตถคือนิยยนัตโถ เป็นอัตถแห่งมรรคสัจจ์เป็นปฐมเป็นลักขณะแห่งมรรคสัจจ์แท้ และอัตถที่คำรบสองคือเหตุวัตโถนั้น มีอัตถาธิบายตลอดถึงสมุทยสัจจ์ จะให้เห็นใจความว่า บุคคลอันจะข้ามไปให้พ้นจากทะเลโลกีย์และข้ามไปมิได้นั้น เพราะมีสันดานอากูลมูลมองอยู่ด้วยมูลเหตุ คือตัณหา ๆ ยังข่มขี่ ย่ำยีจิตตสันดานอยู่เป็นนิจจกาล หาปัญญาที่จะพิจารณาโทษแห่งตัณหานั้นมิได้ อุปาทานนั้นเข้าอุดเข้าหนุนให้กำลังแก่ตัณหา ๆ นั้นมีกำลังกล้าหาองค์ปัญญาจะหักจะรานลงมิได้ ไม่หาสำเภา คือมรรคสัจจ์ จึงมิอาจจะข้ามทะเลโลกีย์นี้ได้ ถ้ามีองค์ปัญญาอันเป็นสัมมาทิฏฐิในสันดาน พิจารณาเห็นว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เกิดภัย เกิดอุบาทว์อันตรายต่าง ๆ เห็นโทษแห่งตัณหาฉะนี้แล้ว และ

อุตส่าห์ปฏิบัติตามทางแห่งมรรคสัจจ์ หาสำเภา คือ มรรคสัจจ์ได้แล้วก็จะรีบจะขนจะข้ามอาตมะให้พ้นจากโลกีย์สมุทร์ได้ มูลเหตุคือตัณหาจะข่มขี่ย่ำยีมิได้นั้น ก็อาศรัยแก่ปฏิบัติตามมรรคสัจจ์ สมเด็จพระพุทธองค์ประสงค์จะให้เห็นความชัดตลอดถึงสมุทยสัจจ์ฉะนี้ จึงแสดงอัตถคือเหตุวัตโถ เป็นอัตถแห่งมรรคสัจจ์คำรบสอง และอัตถอันเป็นคำรบสาม คือนิทัสสนัตโถนั้น มีอัตถาธิบายตลอดถึงนิโรธสัจจ์ จะให้เห็นใจความชัดว่า มรรคสัจจ์นี้เป็นอุบายที่จะแสดงให้เห็นประจักษ์แจ้งนิโรธสัจจ์ เมื่อปฏิบัติตามมรรคสัจจ์แล้ว ก็อาจสามารถที่จะได้พบได้เห็นซึ่งนิโรธสัจจ์ คือพระนิพพานนี้เป็นแท้ พระพุทธองค์ประสงค์จะให้เห็นใจความตลอดถึงนิโรธสัจจ์ฉะนี้ จึงแสดงอัตถคือนิทัสสนัตโถ เป็นอัตถแห่งมรรคสัจจ์เป็นคำรบสาม และอัตถเป็นคำรบสี่ คืออธิปตฺยัตโถนั้น มีอัตถาธิบายตลอดถึงทุกขอริยสัจจ์ ประสงค์จะให้เห็นใจความชัดว่า มรรคสัจจ์นี้เป็นใหญ่ในที่จะรำงับทุกข์ทั้งปวง กองทุกข์ทั้งปวงจะดับจะสูญนั้น อาศรัยแก่ปฏิบัติตามมรรคสัจจ์ ๆ นี้มีครุวนาดุจ

ดังว่าโอสถและมนต์อันวิเศษสำหรับที่จะรำงับพิษ ถ้ามิฉะนั้น ประดุจท่อธารน้ำฝนอันตกลงเป็นอันดี และยังพืชข้าวกล้าให้มีผลบริบูรณ์ ให้ปราศจากฉาตกะภัย มรรคสัจจ์นี้เป็นใหญ่ในที่จะให้รำงับทุกข์ มีชาติทุกข์เป็นต้นเป็นประธาน สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ปรารถนาจะให้เห็นใจความตลอดถึงทุกขอริยสัจจ์ฉะนี้ จึงแสดงอัตถคืออธิปตฺยัตโถ เป็นอัตถแห่งมรรคสัจจ์เป็นคำรบสี่เข้ากันจึงเป็นอัตถแห่งมรรคสัจจ์สี่ประการ สำแดงมาฉะนี้ ยุติด้วยพระคาถาสาธกว่า

"ปฐมๆ สกลกฺขณเมกปทๆ
ทุติยปทสฺส นิทสฺสนโต จ
สมนิ ทุนิมา สมทุ สนิทุ
วิภชฺเช กมโต ปฐเมน วินา"

แปลว่า "เอกปทๆ" อันว่าบทอันหนึ่ง "ปฐมๆ" ที่แรก "สกลกฺขณๆ" เป็นลักขณะแห่งตน "ปณฺฑิโต" อันว่านักปราชญ์ "วินา" เว้นแล้ว "ปฐเมน ปเทน" จากบทที่แรก "วิภชฺเช" พึงจำแนกออก "สจฺจานิ" ซึ่งอริยสัจจ์ทั้งหลาย "สมนิ" คือสมุทยสัจจ์ และ

มรรคสัจจ์ และนิโรธสัจจ์ "ทุนิมา" คือทุกขสัจจ์ และนิโรธสัจจ์ และมรรคสัจจ์ "สมทุ" คือสมุทยสัจจ์ และมรรคสัจจ์ และทุกขสัจจ์ "สนิทุ" คือสมุทยสัจจ์ และนิโรธสัจจ์ และทุกขสัจจ์ "นิทสฺสนโต" เหตุแสดงออก "ทุติยปทสฺส" ซึ่งบทอันเป็นคำรบสอง เป็นต้น "กมโต" โดยลำดับ

อธิบายว่า บทละอัน ๆ ที่เป็นปฐมนั้น คือบีพนัตโถนั้นบทหนึ่ง อายุหนัตโถนั้นบทหนึ่ง นิสฺสรณัตโถนั้นบทหนึ่ง นิยยานัตโถนั้นบทหนึ่ง ทั้งสี่บทนี้ ได้ชื่อว่าบทเป็นปฐม เหตุว่าเป็นเบื้องต้น ในที่แสดงอัตถแห่งพระจตุราริยสัจจ์ บททั้งสี่บทนี้ได้ชื่อว่าสกลักขณะ เพราะเหตุว่าบีพนัตโถนั้น แสดงลักขณะแห่งทุกขอริยสัจจ์เป็นแท้ ในบทอายุหนัตโถนั้นล่า ก็แสดงลักขณะแห่งสมุทยสัจจ์เป็นแท้ ในบทนิสสรณัตโถนั้นเล่า ก็แสดงอัตถแห่งนิโรธสัจจ์เป็นแท้ ในบทนิยยานัตโถนั้น ก็แสดงอัตถแห่งมรรคเป็นแท้ เหตุฉะนี้ จึงได้ชื่อว่าเป็นสกลักขณะ และข้อซึ่งว่าให้นักปราชญ์เว้นเสียซึ่งบทเป็นปฐม แล้วให้จำแนกแจกออกซึ่งอริยสัจจ์ทั้งสี่

แสดงบทอันเป็นคำรบสอง คำรบสาม คำรบสี่ ตามลำดับ ๆ คือจะให้เห็นอธิบายว่า ในทุกขอริยสัจจ์นั้น มีบทสังขตัตโถเป็นบทคำรบสอง มีบทสันตาปัตโถเป็นบทคำรบสาม มีบทวิปริณามัตโถเป็นบทคำรบสี่ และบทเบื้องต้นคือบีพนัตโถ ที่แสดงลักขณะแห่งทุกขอริยสัจจ์เป็นแท้นั้น ให้ละให้เว้นเสียอย่าเอามานับเข้า ให้นับแต่บทคำรบสอง คำรบสาม คำรบสี่ อักขรทั้งสาม คือ สะมะนิ ที่มีในคาถา แปลออกว่าสมุทยสัจจ์ มรรคสัจจ์ นิโรธสัจจ์นั้นนักปราชญ์พึงรู้ว่า สะอักขรนั้นเล็งเอาซึ่งบทสังขตัตโถอันเป็นบทคำรบสอง และมะอักขรนั้น เล็งเอาซึ่งบทสันตาปัตโถ อันเป็นบทคำรบสาม นิอักขรนั้น เล็งเอาซึ่งบทวิปริณามัตโถ อันเป็นบทคำรบสี่ แสดงอัตถาธิบายว่า บทสังขตัตโถนั้นเป็นอัตถแห่งทุกขอริยสัจจ์เป็นคำรบสองก็จริง แต่ทว่ามีข้อความตลอดถึงสมุทยสัจจ์ บทสันตาปัตโถนั้นเล่าเป็นอัตถแห่งทุกขอริยสัจจ์เป็นคำรบสามก็จริง แต่ทว่ามีข้อความตลอดถึงมรรคสัจจ์ บทวิปริณามัตโถนั้นเล่าเป็นอัตถแห่งทุกขอริยสัจจ์เป็นคำรบสี่ก็จริง แต่ทว่า

มีข้อความตลอดถึงนิโรธสัจจ์ และอักขรทั้งสามคือ ทุนิมะนั้น เล็งกันกับบทเป็นคำรบสอง คำรบสาม คำรบสี่ ซึ่งมีในสมุทยสัจจ์ อักขรทั้งสามคือ สะมะทุนั้น เล็งกันกับบทเป็นคำรบสอง คำรบสาม คำรบสี่ ซึ่งมีในนิโรธสัจจ์ อักขรทั้งสามคือ สะนิทุนั้นเล่าก็เล็งกันกับบทคำรบสอง คำรบสาม คำรบสี่ ซึ่งมีในมรรคสัจจ์ อักขรตัวต้นเล็งบทสอง อักขรตัวกลางเล็งบทสาม อักขรตัวปลายเล็งบทสี่เหมือน ๆ กัน แสดงอัตถาธิบายนั้นตราบเท่าถึงกัน พึงรู้ตามนัยที่แสดงมานั้นเถิด

บัดนี้จะได้แสดงอัตถคือบีฬนัตโถ ซึ่งเป็นสกะลักขณะแห่งทุกขอริยสัจจ์ แสดงลักขณะแห่งทุกขอริยสัจจ์เป็นแท้นั้นขึ้นแสดงพอเป็นเอกเทศ แต่จะได้แก้ไขในบทว่าทุกข์นั้นก่อน นักปราชญ์ผู้มีปรีชาพึงสันนิษฐานเถิดว่า ทุอักขรนั้น แปลว่าพึงเกลียด ว่าเป็นที่ตั้งแห่งอันตรายเป็นอันมาก ขะอักขรนั้น แปลว่าสูญเปล่าจากอันเที่ยงแท้มั่นคง สูญเปล่าจากงามจากดีจากที่เป็นสุขเป็นอาตมา อันคนพาลหาบัณฑิตมิได้นั้น ย่อม

ดำริว่าเที่ยงว่าแท้ว่างามว่าดีว่าเป็นสุข อันพระอริยเจ้าทั้งหลายท่านสำคัญสัญญาว่าพึงเกลียด ว่าเป็นที่ตั้งแห่งอุปัททวะโดยแท้ ประการหนึ่ง "น พาธกำ ทุกฺขำ" ทุกข์นี้ถ้าไม่เบียดเบียนสัตวในกาลใด สัตวทั้งปวงก็ไม่ลำบากเวทนาในกาลนั้น เราท่านเกิดมาเป็นสัตวเป็นชีวิต เป็นหญิงเป็นชายนี้ หลีกหนีกองทุกข์อันนี้ไม่ได้ไปไม่พ้น จึ่งต้องเวียนวนท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏะสงสาร กลับไปกลับมาสิ้นกาลช้านาน นับชาตินับภพไม่ได้ ก็เพราะว่าทุกข์นั้นติดตามเบียนเบียดทุกชาติ ๆ ไป แก้ไขในอุเทสวารฉะนี้

อันบัดนี้จะวิสัชชนาในนิเทสวารต่อไป ในนิเทสวารนั้น พระพุทธองค์เจ้าตรัสเทศนาเป็นกเถตุกามยตาปุจฉาว่า

"ตตฺถ กตมา ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา พฺยาธิปิ ทุกฺขา มรณมฺปิ ทุกฺขำ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข ยมฺปิจฺฉำ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขำ สำขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา"

แปลเนื้อความในนิเทสวารว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย กองทุกข์ที่ตถาคตเทศนาว่า เบียดเบียนสัตวให้ลำบากเวทนาอยู่เนือง ๆ ไม่รู้เว้นรู้วายได้แก่สิ่งใด ดูกรภิกขุทั้งหลาย กองทุกข์นั้นมีถึงสิบสามกอง คือ ชาติทุกข์กองหนึ่ง ชราทุกข์กองหนึ่ง พยาธิทุกข์กองหนึ่ง มรณะทุกข์กองหนึ่ง โสกทุกข์กองหนึ่ง ปริเทว-ทุกข์กองหนึ่ง ทุกขทุกข์กองหนึ่ง โทมนัสสทุกข์กองหนึ่ง อุปายาสทุกข์กองหนึ่ง อัปปีเยหิสัมปโยคทุกข์กองหนึ่ง ปีเยหิวิปปโยคทุกข์กองหนึ่ง ยัมปีจฉันลภติทุกข์กองหนึ่ง ปัญจุปาทานักขันธทุกข์กองหนึ่ง เป็นสิบสามกองด้วยกันฉะนี้ ชาติทุกข์นั้นบังเกิดแก่สัตวทั้งหลาย อันปฏิสนธิในกำเนิดทั้งสี่ประการ คืออัณฑชะ ชลามพุชะ สเสทชะ อุปปาติกะ อัณฑชะนั้นคือปฏิสนธิในฟองไข่ ชลามพุชะ นั้นปฏิสนธิในครรภ์แห่งมารดาเหมือนอย่างเราท่านทั้งปวงนี้ สเสทชะนั้นปฏิสนธิในเหงื่อและไคลเหมือนอย่างตั๊กกะแตนเรือดยุงเป็นอาทิฉะนี้นั้น อุปปาติกะนั้นได้แก่เทวดา ครั้นปฏิสนธิแล้วก็บังเกิดขึ้นมาโตใหญ่มีวัยวัฒนาการประมาณได้สิบหกปี

มีเครื่องประดับประดาอาภรณ์บริบูรณ์ เหมือนดังนางอัมพปาลิคณิกาแพศยานั้น ชาติทุกข์อย่างนี้มีทุกทั่วตัวสัตว เบียดเบียนสัตวให้ได้ความลำบากเวทนา เหตุเวียนไปเวียนมาเอากำเนิดในวัฏฏะสงสารนั้นไม่รู้สิ้นรู้สุด ไม่รู้หยุดรู้ยั้งเลยเสมอไปทุกชาติทุกภพ จะนับจะประมาณมิได้ เหตุการณ์ดังนั้น ตถาคตจึงตรัสเทศนาเรียกว่าชาติทุกข์ที่สัตวทั้งหลายเอาชาติปฏิสนธิในท้องนั้น มีอายตนะบริบูรณ์บ้าง มิได้บริบูรณ์บ้าง และสัตวปฏิสนธิในเหงื่อและไคลนั้นก็ดี และสัตวเอาปฏิสนธิเป็นอุปปาติกะก็ดี ก็เสวยชาติทุกข์อันยิ่งยวดเหมือนกันฉะนั้น อันสัตวทั้งหลายที่บังเกิดในชลามพุชะ คือปฏิสนธิในครรภ์แห่งมารดา ก็ย่อมเสวยชาติทุกข์เป็นอันมาก

"ปฐมำ กลลำ โหติ กลลา โหติ อมฺพุทำ
อมฺพุทา ชายเต เปสิ เปสิยา ชายเต ฆโน
ฆนา ชายนฺติ สาขาปิ เกสา โลมา นขาปิ จ"

สัตวทั้งหลายที่ถือเอาปฏิสนธิในครรภ์มารดานั้น เมื่อแรกนั้นเป็นกลละอยู่น้อยนักหนาเท่าหยาดน้ำมันงาหยาดหนึ่ง อันติดอยู่ที่ปลายขนทรายจามรี มีพรรณอันใส

ดังนี้มันเนย เป็นอยู่เจ็ดวัน แล้วก็เป็นอัมพุทะอันข้น เข้าดุจน้ำล้างเนื้อนั้นเจ็ดวัน แล้วก็เป็นชันเนื้ออยู่เจ็ดวัน แล้วก็แน่นเข้าเป็นแท่งเนื้อ มีสัณฐานดังไข่ไก่อยู่เจ็ดวัน แล้วจึงแตกออกเป็นปัญจสาขาห้าแห่ง คือศีรษะ และหัตถ์ทั้งสอง เป็นเท้าทั้งสองอยู่เจ็ดวัน จึงเกิดเกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ "ตโต ปฏฐาย" จับเดิมแต่นั้นมา ก็ตั้งแต่จะเสวยทุกขเวทนา อยู่ในอุทรประเทศแห่งมารดานั้นเป็นเบื้องน่าหาที่อุปมามิได้ นั่งทับซึ่งอาหารเก่าของมารดานั้นไว้ ทูนอาหารใหม่ของมารดาไว้ ณ เบื้องบนศีรษะแห่งตน และทารกนั้นนั่งหย่องยกมือทั้งสองขึ้นค้ำคางกอดหัวเข่าของตน ผินหลังออกไปข้างพื้นท้องของมารดา ผินหน้าเข้ามาข้างกระดูกหลังแห่งมารดา เหมือนหนึ่งวานรนั่งอยู่โพรงไม้เมื่อฝนตก พังผืดคือรกนั้นหุ้มกายอยู่ มิอาจจะเหยียดหัตถบาทาออกได้ เสวยทุกขเวทนาอยู่ในอุทรประเทศแห่งมารดานั้นสาหัส จัดได้ชื่อว่าอยู่ในขุมนรก มืดมนอันธการยิ่งนัก มีกลิ่นอศุภในอุทรประเทศนั้นต่าง ๆ เหม็นอบกระหลบอยู่ทุกทิวาราตรี เป็นที่พึงเกลียดยิ่งนักหนา

เตโชธาตุของมารดานั้นเผาให้ร้อนทุรนทนเวทนาลำบาก ดุจก้อนเนื้ออันบุคคลนึ่งในหม้อก็เหมือนกัน สัตว์ทั้งหลายอยู่ในครรภ์แห่งมารดา เสวยทุกขเวทนาแสนสาหัสฉะนี้ ได้ชื่อว่าคัพโภกันติกะมูลกะทุกข์ จัดเป็นชาติทุกข์เป็นปฐม ด้วยประการฉะนี้

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเมื่อมารดาพลาดล้มลงก็ดี มารดาเดินไปเดินมาก็ดี กลับตัวไปกลับตัวมาก็ดี ลุกขึ้นและนั่งลงก็ดี สัตว์อยู่ในครรภ์นั้นเสวยทุกขเวทนาให้สดุ้งตกใจหวาดหวั่นไหวทั่วสรรพางค์กาย ดุจลูกทรายอ่อนอันอยู่ในเอื้อมมือนักเลงสุรา ถ้ามิฉะนั้น ดุจงูตัวน้อยอยู่ในเอื้อมมือหมองู กายให้ซัดไปซัดมาซัดขึ้นซัดลง ให้กลิ้งไปกลิ้งมา ขะย่อนขึ้นขะย่อนลงไม่ตรงอยู่ได้ ดูน่าลำบากเวทนานักหนา ประการหนึ่ง เมื่อมารดากินของเย็นเข้าไปสัตว์ในครรภ์ก็เย็นเยือกสยดสยอง ดุจสัตว์อยู่ในนรกอันเย็นก็เหมือนกัน เมื่อมารดากินของร้อนเข้าไปมีต้นว่าข้าวยาคู สัตว์ที่อยู่ในครรภ์นั้น ก็ให้ทนทุกข์ดิ้นรนดุจห่าฝนถ่านเพลิงอันเรี่ยรายลงบนศีรษะ ประการหนึ่ง เมื่อมารดากินของเผ็ดกินของ

เค็มเข้าไป สัตวอยู่ในครรภ์นั้นก็ให้เจ็บให้แสบทั่วสรรพางค์กาย ดุจคนทั้งหลายต้องราชอาชญาเขาแล่เนื้อออกแล้วเอาเกลือทาก็เหมือนกัน เสวยทุกขเวทนาแสนสาหัสนัก ทุกข์อย่างนี้ได้ชื่อว่าคัพภปริหารมูลกะทุกข์ จัดเป็นชาติทุกข์คำรบสอง

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเมื่อยังอยู่ในครรภ์มารดาและนอนขวางอยู่ในอุทรประเทศออกมามิได้ หมอต้องจับหัตถบาทาชักลากออกมา ทุกข์อันนี้ชื่อว่าคัพภะวิปัตติมูลกะทุกข์ จัดเป็นชาติทุกข์คำรบสาม

ประการหนึ่ง เมื่อลมกรรมัชวาตพัดกลับเอาตัวสัตวนั้นบาทาขึ้นเบื้องบน และมีศีรษะลงเบื้องต่ำ และชัดขว้างลงไปในทวารมุข ดุจบุคคลอันตกลงในเหวอันลึกได้ร้อยชั่วบุรุษ สุดแสนที่จะพิลึกพิงกลัว สดุ้งตกใจหวั่นไหว เมื่อจะออกจากทวารมุขนั้นก็แสนเวทนายิ่งนัก ดุจช้างสารออกจากช่องดาล ถ้ามิฉะนั้น ดุจสัตวในสังฆาฏะนรก อันภูเขาบีบไว้ให้เป็นจุรณไปก็เหมือนกัน เสวยทุกข์แสนเวทนาอย่างนี้ทุกภพทุกชาติไป ได้ชื่อว่าคัพภชายิกมูลกะทุกข์ จัดเป็นชาติทุกข์คำรบสี่

ประการหนึ่ง เมื่อทารกออกจากครรภ์แห่งมารดา อันบุคคลรับเอาด้วยมือแล้วและล้างขัดสี ทุกข์อันนั้น ดุจแทงด้วยปลายเข็มและเชือดด้วยมีดอันคม ให้เจ็บปวดทั่วสรรพางค์กาย ทุกข์อันนี้ชื่อว่าคัพภนิกขมนะมูลกะทุกข์ จัดเป็นชาติทุกข์คำรบห้า

ประการหนึ่ง จับเดิมแต่ทารกนั้นออกจากครรภ์มารดาแล้วและเจริญวัยวัฒนาการขึ้นมา บางทีบุรพกรรมหนหลังอันใดอันหนึ่งติดตามมา ให้ต้องโทษอาชญาเขาจองจำด้วยขื่อคาก็มี และต้องตีต้องเฆี่ยนต้องฆ่าเสียก็มี บางทีให้เคียดแค้นชิงโกรธขึ้นมา ฆ่าตัวเองเสีย และผูกคอตายเสีย และกินยาตายเสียก็มี เสวยทุกขเวทนามีประการต่าง ๆ ดังพรรณนามาฉะนี้ ได้ชื่อว่าอัตตูปักกมะมูลกะทุกข์ จัดเป็นชาติทุกข์คำรบหก

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดที่เกิดมาเป็นมนุษย์แล้ว และต้องเครื่องศัสตราวุธแห่งผู้อื่นก็ดี และต้องประหารด้วยไม้ค้อนก้อนดินแห่งผู้อื่นก็ดี ทุกข์อันนี้ได้ชื่อว่าปรูปักกมะมูลกะทุกข์ จัดเป็นชาติทุกข์คำรบเจ็ด

แท้จริง แต่บันดาทุกข์ทั้งปวงบังเกิดมีแก่บุคคลที่เกิดในโลกสิ้นทุกตัวคนอันมีชาติเป็นปัจจัย อนึ่งถึงสัตวในนรกนั้นได้เสวยทุกข์ต่าง ๆ มีเพลิงเผาผลาญเป็นอาทินั้นก็มีชาติเป็นปัจจัยให้ปฏิสนธิ ชื่อว่าอัตตปักกมะมูลกะทุกข์ จัดเป็นชาติทุกข์คำรบแปด

ประการหนึ่ง สัตวทั้งหลายถึงว่าบังเกิดในติรัจฉานกำเนิดนั้น ได้เสวยทุกขเวทนาลำบาก เพราะบุคคลตีด้วยไม้แซ่ และแทงด้วยประฏัก ตีด้วยไม้ค้อน ขว้างด้วยก้อนดิน และฆ่าเสียให้สิ้นชีวิตก็ดี ก็เพราะชาติทุกข์เป็นปัจจัยให้ปฏิสนธิในติรัจฉานกำเนิดนั้น ก็จัดเป็นชาติทุกข์คำรบเก้า

ประการหนึ่ง ถึงสัตวเกิดในเปรตวิสัยนั้น เสวยทุกขเวทนาอดข้าวอดน้ำ ทนลมทนแดดเป็นอาทินั้น ก็จัดเป็นชาติทุกข์คำรบสิบประการ

แก้ไขในชาติทุกข์ตามพระบรมพุทธาธิบาย ที่สมเด็จพระพุทธองค์ตรัสเทศนาในปฏิสนธินิทเทสวารก็ยุติลงแต่เท่านี้

เมื่อพระพุทธองค์จะตรัสเทศนาชราทุกข์ในปฏิสนธินิทฺเทสวาร จึงมีพระพุทธปริหารตรัสว่า "ตตฺถ กตมา ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ ตมฺหิ ตมฺหิ สตฺตนิกาเย ชรา ชิรณตา ขณฺฑิจฺจํ ปาลิจฺจํ วลิตจตา อายุโน สหานิ อินฺทฺริยานํ ปริปาโก อยํ วุจฺจติ ชรา" เนื้อความว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ชราอันใดที่ตถาคตตรัสเทศนาไว้ในอุทเทสวาร ชรานั้นมีสภาวะเป็นดังฤา "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย "ยา ชรา" อันว่าชราอันใดมีสภาวะกระทำให้อินทรีย์คร่ำคร่าวิกลวิการวิปริตต่าง ๆ มีผมหงอกฟันหัก แก้มตอบผิวหนังหดหู่เป็นเกลียวเหี่ยวแห้ง ตามีดหูหนักเป็นอาทิ ควรที่จะสมเพชเวทนานั้น ตถาคตเรียกว่าชราทุกข์ และชราทุกข์นั้นบุคคลทั้งหลายหาเล็งเห็นด้วยมังสะจักษุไม่ ถ้าเว้นไว้แต่บุคคลที่ประกอบด้วยปัญญาจักษุนั้นจึงจะเล็งเห็นโดยแท้ เปรียบดุจเพลิงไหม้ป่าแล้วดับไป เพลิงนั้นก็มิได้ปรากฏที่ไหม้แต่ถ่านและเถ้านั้นปรากฏแก่ชนทั้งหลาย "ยถา" และมีอุปมาฉันใด ความชราทุกข์นี้หาปรากฏแก่บุคคลทั้งหลายไม่ บุคคลทั้งหลายเห็นผู้ใดผมหงอกก็ดี เห็น

ฟันหักแก้มตอบก็ดี เห็นผิวหนังหดหู่เป็นเกลียวเหี่ยวแห้งก็ดี เห็นตามืดหูหนักก็ดี จึงรู้ว่าความชรามาถึง ปรากฏ "ตถา" ก็มีอุปมาเหมือนที่เพลิงไหม้ปรากฏฉะนั้น ถ้ามิฉะนั้น ดุจน้ำท่วมบ่าและพัดพากิ่งไม้และใบไม้และหยากเยื่อเชื้อฝอยลอยไปถึงที่ใด ชนทั้งหลายก็รู้ว่าน้ำท่วมไปถึงที่นั้น ถ้ามิฉะนั้น ดุจลมพายุพัดยังกิ่งก้านสาขาแห่งพฤกษชาติทั้งหลายให้หักทบเท้าลง ครั้นลมนั้นสงบไปหาปรากฏไม่ แต่ชนทั้งหลายเห็นกิ่งก้านสาขาแห่งพฤกษชาติทั้งหลาย อันหักทบเท้าทำลายลงนั้น ก็รู้ว่าลมพายุพัด "ยถา" และมีฉันใด ชนทั้งหลายเห็นฟันหักแก้มตอบเห็นตามืดหูหนัก เห็นกรัชกายคร่ำคร่า เห็นผมหงอกเห็นผิวหนังหดหู่ ก็รู้ว่าความชรามาถึง มีอุปมาดังนั้น ประการหนึ่ง ชราทุกข์ย่อมขับอายุสัตว์ทั้งหลายให้น้อยลงข้างหน้า ให้มากขึ้นข้างหลัง ดุจสตรีทอหูกพุ่งไปพุ่งมาทีละเส้น ๆ หูกนั้นน้อยลงข้างหน้ามากขึ้นข้างหลัง ฉันใดก็ดี ชราทุกข์ก็ชักอายุสัตว์ให้น้อยลงข้างหน้า ให้มากขึ้นข้างหลัง ก็เหมือนกันฉะนั้น อธิบายว่า เกิดมามีอายุร้อยปี ครั้นล่วงไปวันหนึ่งก็

ขาดจากร้อยปีวันหนึ่ง ครั้นล่วงไปได้เดือนหนึ่งก็ขาดจากร้อยปีเดือนหนึ่ง ครั้นล่วงไปปีหนึ่งก็ขาดจากร้อยปีลงมาปีหนึ่ง ยังอยู่แต่เก้าสิบเก้าปี ตกว่าความชรานี้ขับอายุแห่งสัตว์ทั้งหลายไปสู่มรณะเป็นนิตยกาล ทุกวันทุกคืนไปมิได้ขาดสาย ประการหนึ่ง ชรายังย่อมกระทำอินทรีย์ทั้งหก มีจักขุนทรีย์เป็นอาทินั้นให้เศร้าหมองขุ่นมัวคร่ำคร่า ทวัตติงสาการสามสิบสอง มีเกสาเป็นอาทินั้นเล่าก็วิกลวิการวิปริตต่าง ๆ ร่างกายก็เหี่ยวแห้งพึงเกลียดพึงชัง ควรจะสงสารสังเวชหนักหนา ประการหนึ่ง กายแห่งเราท่านนี้มีตัณหาเป็นนายช่างปลูกขึ้นเมื่อแรกนั้น ยกกระดูกสันเท้าทั้งสองขึ้นเป็นแท่นรองเบื้องต่ำ แล้วจึงยกขึ้น ซึ่งกระดูกแข้งและกระดูกขาเป็นเสา แล้วจึงยกขึ้นซึ่งกระดูกเอวเป็นรอด สวมกระดูกสีข้างขึ้นเป็นกลอน ซ้อนกระดูกสันหลังเป็นอกไก่ แล้วจึงยกขึ้นซึ่งกระดูกคอและกระดูกไหล่เป็นขื่อเป็นดั้งตั้งลง ยกกระดูกศีรษะขึ้นให้ตรงเป็นช่อฟ้า เกล้ามวยผมเป็นยอดแห่งช่อฟ้า ห้อยซึ่งแขนซ้ายขวาเป็นปีกนลม หนังหุ้มกระดูกอกเป็นฝา แล้วรัดรึงตรึงตรา

ด้วยตอกและหวาย คือเอ็นน้อยและเอ็นใหญ่ แล้ว บริกรรมทาด้วยปูนและน้ำเชื้อคือเนื้อและเลือดเสร็จแล้ว ก็ประกอบประตูเก้าแห่ง คือทวารทั้งเก้า จักขุทวาร สอง โสตทวารสอง ฆานะทวารสอง มุขทวารหนึ่ง บัสสาวะทวารหนึ่ง อุจจาระทวารหนึ่ง เป็นทวารเก้า ฉะนี้แล้วจึงตั้งไว้ซึ่งสีหบัญชรทั้งห้าแห่ง คือจักขุปสาทหนึ่ง โสตปสาทหนึ่ง ฆานปสาทหนึ่ง ชิวหาปสาทหนึ่ง กายปสาทหนึ่ง ดังนี้แล้ว จึงโบกผิวภายนอก คือตะโจหนัง และทาไปด้วยน้ำยาอันเหลืองและขาว คือขมิ้นและแป้งเป็นอาทิ กระทำซึ่งดวงจิตต์เป็นเจ้าเรือน คืออัตตภาพนี้ เมื่อขณะกาลลมพายุพัด คือชรามาขจัดเบียดเบียนบีทาย่ำยีแล้วกาลใด เรือนคืออัตตภาพนี้ก็มิอาจจะตั้งมั่นถาวรอยู่ได้ ก็ให้หวั่นไหวสั่นคลอนไปมา ให้คร่ำคร่าชราลงทุกคืนทุกวัน อิริยาบถทั้งสี่นั้นทุพพลภาพลง จะลุกจะนั่งก็กระทำเสียงคราง จะยืนเดินก้าวย่างก็กระทำเสียงครางครวญ เสวยทุกขเวทนานั้นต่าง ๆ ประการหนึ่ง พระอาทิตย์อุทัยขึ้นมาแล้วกาลใด บันดาดอกไม้อันเบิกบานในน้ำก็ดีในบกก็ดี ครั้น

ต้องรัศมีพระอาทิตย์แล้วก็เหี่ยวแห้ง หายสีเศร้าสร้อย โรยร่วงลง ปราศจากสีสรรพ์พรรณไปในกาลเมื่อนั้น ประการหนึ่ง พระอาทิตย์อุทัยขึ้นมาแล้ว ถึงพระจันทร์อันรุ่งเรืองนั้นก็อับสูญเสียสี ปราศจากรัศมีเศร้าหมองลงฉันใดก็ดี ความชรานี้ถ้าแม้นมาถึงแล้วก็ให้สัตว์ทั้งหลายซึ่งมีวัยวัฒนาการและมีรูปโฉมอันโสภาอยู่นั้น ให้โรยราเศร้าสร้อย ปราศจากสีสรรพ์พรรณ ปราศจากกำลังวังชา ให้กรัชกายนั้นเหี่ยวแห้งลงทุกวันทุกเวลา เป็นที่เกลียดที่ชัง "ตถา" ก็มีอุปมาดั่งพระอาทิตย์อุทัยขึ้นมาฉะนั้น ความชรายอมเบียดเบียนสัตว์ให้เสวยทุกขเวทนาฉะนี้ "เตน วุจฺจติ" เหตุการณ์ดังนั้น ตถาคตจึงตรัสเทศนาชื่อว่าชราทุกข์ด้วยประการฉะนี้

อันดับนี้ สมเด็จพระพุทธองค์จึงทรงเทศนาในพยาธิทุกข์นั้นต่อไป ด้วยพระบาลีว่า "ภิกฺขเว อิมสฺมึ อตฺตภาเว ธาตุวิสมตาทีหิ การเณหิ สมุฏฺฐิตา เอเต พฺยาธิโน ทุกฺขาเยว" เนื้อความว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย พยาธิที่บังเกิดขึ้นในกายแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพราะเหตุมิได้เสมอแปรปรวนแห่งธาตุ คือบางทีให้

เย็น บางทีให้ร้อน กระวนกระวายระส่ำระสายอยู่ภายใน ให้สรีระกายนั้นฉิบหายไป เปรียบดุจเพลิงอันเกิดแต่ไม้สีไฟ ถ้ามิฉะนั้น เปรียบดุจดังลูกม้าสินธพชาติอาชาไนยอันบังเกิดในท้องแม่ลา ลูกม้าอันบังเกิดในท้องแม่ลานั้น เมื่อจะออกจากท้องแม่ก็ย่อมทำลายท้องแม่ออกด้วยกีบเท้าทั้งสี่แห่งตนจึ่งออกได้ ถ้ามิฉะนั้น เปรียบประดุจดังไม้กาฝาก อันงอกขึ้นในค่าคบไม้ต้นใด ก็ย่อมครอบงำไม้ต้นนั้นให้ฉิบหายย่อยยับไป ถ้ามิฉะนั้น เปรียบดุจลูกไม้อ้อและขุยไม้ไผ่ พยาธิทั้งหลายมีลักขณะว่าไข้เจ็บเหน็บเหนื่อยเมื่อยขบนั้น บังเกิดในกายแห่งสัตวในกาลใด ก็ให้สัตวทั้งหลายถอยกำลังวังชาให้กรัช-กายกายาย่อยยับไป มีอุปไมยเหมือนลูกม้าอาชาไนยและไม้กาฝาก และลูกไม้อ้อ และขุยไม้ไผ่นั้น แท้จริงพยาธิทุกข์นี้ทำให้กรัชกายหวั่นไหวไปมาไม่เป็นสุข มิแต่ความทุกขเวทนากระวนกระวายไปเป็นเบื้องน่า ถึงพระอริยเจ้าทั้งหลาย มีสมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นประธานก็ดี พยาธิทั้งหลายก็ย่อมเบียดเบียนบีฑาเหมือนกัน เหตุดังนั้น ตถาคตจึงตรัสเทศนาชื่อว่าพยาธิทุกข์ ด้วย

ประการฉะนี้ แก้ไขในพยาธิทุกข์ตามอัฏฐกถาพระธรรมจักรก็ยุติลงเท่านี้

"ภควา" องค์สมเด็จพระชินสีห์ผู้ทรงสวัสดิภาคย์เจ้า เมื่อจะตรัสเทศนาในมรณะทุกข์นั้น จึ่งตรัสด้วยพระบาลีว่า "ตตฺถ กตมํ ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ ตมฺหา ตมฺหา สตฺตนิกายา จุติ จวนตา เภโท อนฺตรธานํ มจฺจุ มรณํ กาลกิริยา ขนฺธานํ เภโท กเพวรสฺส นิกฺเขโป ชีวิตินฺทริยสฺส อุปจฺเฉโท อิทํ วุจฺจติ มรณ" เนื้อความว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายคือจุติดับจิตต์แห่งสัตว์ก็ดี ทำลายขันธ์แห่งสัตว์ก็ดี ทิ้งเสียซึ่งกเพวระแห่งสัตว์ก็ดี ขาดชีวิตินทรีย์แห่งสัตว์ก็ดี ธรรมเหล่านี้ตถาคตเรียกชื่อว่ามรณธรรมสิ้นด้วยกัน และมรณะอันนี้เป็นที่เกิดทุกข์แก่สัตว์ทั้งปวงนั้นมากนักหนา เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายเมื่อจะใกล้ถึงมรณะกาล เตโชธาตุในสรีระกายนั้นบังเกิดกล้าขึ้นให้สัตว์ทั้งปวง ร้อนรนกระวนกระวายระส่ำระสายไปทั่วสรรพางค์ เปรียบดุจคบเพลิงมาวางไว้ในที่เหนือลมก็เหมือนกัน อันนี้เป็นมรณะทุกข์อย่างหนึ่ง และสัตว

ทั้งหลาย ที่ได้กระทำกรรมอันหยาบช้าลามกไว้ด้วยกาย วาจาหามีความเมตตากรุณาไม่ ครั้นเมื่อจะใกล้มรณะกาลนั้นทุกขนิมิตต์ก็ปรากฏ คือให้เห็นเพลิงในนรกก็ดี บางทีก็ให้เห็นนายนิรยบาล ถือเครื่องศัตราวุธมาแวดล้อม บางทีก็ให้เห็นโซ่กรวน บางทีก็เห็นแร้งกามาแวดล้อมอยู่ก็มี สัตวผู้นั้นก็สดุ้งตกใจเสียดายชีวิต มิใคร่จะดับจิตต์จากร่างให้พะว้าพะวังต่าง ๆ บางจำพวกก็ร้องกระโวยกระวายขวักไขว่ไปมา หาสติอารมณ์มิได้ บางจำพวกก็โทมนัสน้อยใจตัวเอง ด้วยตัวนั้นเป็นคนพาล หาได้บำเพ็ญการกุศลไม่ กลัวภัยในนรก อันนี้ก็จัดเป็นมรณะทุกข์อย่างหนึ่ง และบุคคลที่มีโภคัยไอสุริยสมบัติ และมีญาติมิตรสหายเป็นอันมาก เมื่อจะดับจิตต์จากร่าง ให้พะว้าพะวัง กังวลด้วยสมบัติพัสฐานศฤงคารทั้งปวง ห่วงใยด้วยบุตรภริยาคณาญาติและมิตร มิใคร่จะดับจิตต์จากร่างเลย อันนี้ก็เป็นมรณะทุกข์ประการหนึ่ง และบุคคลที่ท่านพันธนาการจองจำไว้นั้นก็ดี และบุคคลที่ท่านตัดเท้าตัดมือเสียนั้นก็ดี และบุคคลที่ท่านเอาไปประหารชีวิตเสียนั้นก็ดี เมื่อ

นายเพฌฆาตเงื้อดเงื้อด้วยดาบอันคมกล้า จะฟันลงนั้น
ก็ดี คนเหล่านี้กลัวความตายแสนสาหัส เสวยทุกข-
เวทนาหาที่สุดมิได้ อันนี้เป็นมรณะทุกข์ประการหนึ่ง
นี่แหละเรา ท่านทั้งหลาย เป็นคนยากคนมีผู้ดีเข็ญใจก็ดี
เมื่อยังเที่ยวท่องอยู่ในวัฏฏะสงสาร เกิดมาเป็นสัตว
เป็นบุคคลมีชีวิต เมื่อจิตต์จะออกจากร่างนั้น ให้กลัว
ภัยคือความตาย เสียดายชีวิตนั้นหาที่สุดมิได้ เว้นไว้
แต่ท่านที่ได้ธรรมอันวิเศษ นอกจากนั้นก็กลัวความตาย
ทุกตัวสัตวทุกตัวคน เหตุฉะนี้แหละตถาคตจึงเรียกว่า
มรณะทุกข์ ดังพรรณนามาฉะนี้ ประการหนึ่ง มรณะ
นี้ย่อมย่ำยีสัตวทั้งหลายให้พินาศฉิบหายเสียนี้นักกว่านัก
เปรียบปานดังภูเขาอันสูงกลิ้งมาแต่ทิศทั้งสี่ และทับขยี้
บดเอาสัตวทั้งหลายให้แหลกเป็นจุรณไปฉันใด มรณะ
ภัยนี้ก็ย่ำยีสัตวทั้งหลายเหมือนฉะนั้น นักปราชญ์ผู้มี
ปัญญาพึงสันนิษฐานเถิดว่า ทุกข์ทั้งสี่ประการ คือ
ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ และมรณะทุกข์นี้
เปรียบอุปมาเหมือนข้าศึกสี่คน ตัวเราท่านทั้งปวงนี้
เปรียบอุปมาดังว่าคนที่เป็นเวร ข้าศึกสี่คนนั้นตั้งแต่

แสวงหาอุบายที่จะฆ่าบุรุษที่เป็นเวรเสียให้สิ้นชีวิต ข้าศึกคนหนึ่งจึงเข้าไปหาบุรุษนั้น กระทำเป็นมิตรสหาย รักใคร่ประโลมล่อลวงว่า สวนอุทยานแห่งหนึ่งประกอบด้วยผลพฤกษามีมาก ภูมิภาคนั้นก็ราบรื่นมีร่มอันเย็น มีน้ำอันใสสอาดสนุกสนาน เป็นที่สำราญรื่นชื่นอารมณ์ มาเราจะพาท่านไปในสถานที่นั้น ฝ่ายบุรุษผู้นั้นจะได้รู้ว่าเป็นข้าศึกหามิได้ สำคัญใจว่าเป็นมิตรเป็นที่รัก ก็หลงละเลิงไปตาม ครั้นถึงกลางป่า ข้าศึกที่เป็นคำรบสองก็ออกจับเอาบุรุษผู้นั้นทุบถองแทบบรรดาตาย ข้าศึกเป็นคำรบสามก็ออกตีซ้ำย่ำยีบุรุษผู้นั้นให้นอนกลิ้งนิ่งแน่อยู่เหนือพื้นปฐพี ข้าศึกเป็นคำรบสี่นั้นมีมือถือดาพอันคมกล้า วิ่งออกมาตัดศีรษะบุรุษนั้นให้ขาดเด็ดสิ้นชีวิตินทรีย์ อันนี้แลมีอุปมาฉันใด ชาติทุกข์นั้นไซร้เปรียบด้วยข้าศึกเป็นปฐมนั้น มาล่อลวงเราท่านให้ไปปฏิสนธิในตระกูลต่าง ๆ มีขัตติยมหาสาล และพราหมณมหาสาลเป็นต้นเป็นประธาน ว่าเป็นที่สนุกสนานสำราญใจ ข้าศึกที่เป็นคำรบสองคือชราทุกข์นั้น ก็ออกจับตัวเราท่านรันทำทุบถองกระ-

ทำให้ทุพพลภาพถอยกำลังลง ให้ขัดขวางให้เมื่อยมืน ตามืด หูหนัก ฟันหัก แก้มตอบ ผมหงอก ผิวหนังหดหู่ สันหลังคดโค้งซี่โครงนั้นสพรั่งไปด้วยแถวเอ็นควรจะเวทนา ข้าศึกเป็นคำรบสามคือพยาธิทุกข์นั้นก็ออกมาโบยตีรันทำยีบีฑาเราท่านทั้งปวง ให้ไข้ให้เจ็บให้ยอกเสียดแทงทั่วสรรพางค์ บางทีก็เป็นโรคต่าง ๆ มีจักขุโรคโสตโรคเป็นประธานนานนับเดือนก็มี นับปีก็มีทนทุกขเวทนาลำบากแสนสาหัสหาที่จะอุปมามิได้ ทีนั้นข้าศึกที่สี่คือมรณะทุกข์นั้น ก็มาตัดศีรษะเหมือนดังเราท่านถึงมรณะกาลดับสังขารขาดชีวิตินทรีย์ มีอุปมาเหมือนด้วยข้าศึกสี่คน ด้วยประการฉะนี้

เมื่อสมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิภาคย์ ตรัสเทศนาในมรณะทุกข์นั้นแล้ว ลำดับนั้นจึงตรัสเทศนา โสกทุกข์ ปริเทวทุกข์ ทุกขทุกข์ โทมนัสสทุกข์ อุปายาสทุกข์นั้นต่อไป ด้วยพระบาลีเป็นอาทิว่า “ญาติพฺยสเนน วา โภคพฺยสเนน วา ทุกฺขธมฺเมน ผุฏฺฐสฺส โสกทุกขาติวุจฺจติ” เนื้อความว่า “ภิกฺขเว” ดูกรภิกขุทั้งหลาย ลักขณะแห่งความโศกนั้น มีสภาวะกระทำน้ำจิตต์แห่ง

สัตวเราท่านให้เดือดร้อนระส่ำระสาย ให้กระวนกระวายแห้งเหือดไป จะนอนก็ไม่หลับ จะรับประทานก็ไม่ได้ ด้วยญาติฉิบหายก็ดี ด้วยสมบัติฉิบหายก็ดี อันนี้แหละชื่อว่าโศก เบียดเบียนในสันดานแห่งสัตวเราท่านทั้งปวงให้เสวยทุกขเวทนาเนือง ๆ

ปริเทวทุกข์นั้นเล่า ก็มีลักขณะให้ร้องไห้ร่ำไร มีน้ำตาอันหลั่งไหลฟูมฟองนองเนตร เหตุด้วยมารดาบิดาและบุตรภริยาคณาญาติกระทำกาลกิริยาตายก็ดี และเป็นเหตุด้วยสมบัติฉิบหายก็ดี ให้บ่นเพ้อละเมอบ้าไปทุกวันทุกเวลา เสวยทุกขเวทนาเป็นเนืองนิจจนิรันตร์ อันนี้แหละชื่อว่าปริเทวทุกข์ กระทำให้น้ำจิตต์แห่งสัตวทั้งปวงเดือดดิ้นอยู่เนือง ๆ

ทุกขทุกข์นั้น “กายิกำ ทุกฺขำ อสาตำ” ทุกข์อันใดกระทำให้น้ำจิตต์หดหู่สลดทอดใจใหญ่ ด้วยทุกข์อันบังเกิดขึ้นแต่โรคาพาธนั้นก็ดี และทุกข์อันบังเกิดขึ้นแต่ตนต้องราชอาชญา ท่านเฆี่ยนตีและจำจองไว้นั้นก็ดี และท่านตัดหัตถบาทาเสียนั้นก็ดี และมีกายอันเวทนาลำบากอยู่แต่ผู้เดียว ก็จัดได้ชื่อว่าทุกขทุกข์ประการ

หนึ่ง ตัวเป็นคนจนทุรพลประดากเข็ญใจ แลเห็นชนทั้งหลาย เขานุ่งห่มตกแต่งประดับประดาด้วยเครื่องสรรพาภรณ์ต่าง ๆ แต่ตัวอาตมานี่กระไรยากจนเข็ญใจไม่มีอันใดจะตกแต่งนุ่งห่มด้วยเขา เห็นเข้าแล้วก็ทอดใจใหญ่สลดสังเวชว่า อนิจจา ๆ ตัวของอาตมานี้ช่างยากจนนักหนา เกิดมาช่างกระไรไม่เทียมเขาเลย ทุกข์อันนี้แหละได้ชื่อว่าทุกขทุกข์

โทมนัสสทุกข์นั้น พระพุทธองค์ตรัสเทศนาว่า "ยำ เจตสิกำ อสาตำ เจตสิกำ ทุกฺขำ" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ทุกข์อันใดที่ประกอบในจิตต์ กระทำน้ำจิตต์แห่งสัตว์ให้เคืองแค้นแน่นอุระ ไม่มีความสบายความสุข ให้น้อยใจไปทุกเมื่อ ทุกข์อันนี้แหละตถาคตเรียกว่าโทมนัสสทุกข์

อันดับนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสเทศนา ในอุปายาสทุกข์ด้วยพระบาลีว่า "ญาติพฺยสเนน วา ฯลฯ ทุกฺขธมฺเมน ผุฏฺฐสฺส อายาโส" ดังนี้ เนื้อความว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ทุกข์อันใดให้บังเกิดสิ้นอาลัยด้วยแค้นใจ เพราะเหตุด้วยฉิบหายแห่งญาติก็ดี

เพราะเหตุแห่งมารดาบิดาอันกระทำกาลกิริยาก็ดี และฉิบหายแห่งสมบัติยศบริวารก็ดี ให้สิ้นอาลัยใหญ่หลวงเดือดดิ้นอยู่ในสันดานแห่งสัตวทั้งปวง ทุกข์อันนั้นแหละชื่อว่าอุปายาสทุกข์ นักปราชญ์ผู้มีปัญญาพึงสันนิษฐานเถิดว่า โสกทุกข์นั้นเหมือนดังน้ำมันอันบุคคลแรกเคี่ยวในภาชนะเดือดอยู่ฉะนั้น ปริเทวทุกข์นั้นเหมือนดังน้ำมันอันบุคคลเร่งไฟ ให้ล้นออกมาจากภาชนะนั้น อุปายาสทุกข์นั้นเหมือนดังน้ำมันอันบุคคลตักแล้วเหลืออยู่ในภาชนะนั้น อธิบายว่า โศกทุกข์นั้นบังเกิดขึ้นในภายใน กระทำให้น้ำจิตต์นั้นเดือดร้อนในภายใน ปริเทวทุกข์นั้น เมื่อบังเกิดขึ้นกระทำน้ำตาให้ไหลออกฟูมฟองนองเนตร ปรากฏแก่ชนทั้งปวง อุปายาสทุกข์เมื่อบังเกิดนั้นให้น้ำตาแห้งไป ให้ขัดแค้นแน่นอุระสิ้นอยู่แต่ในภายในจิตต์

ลำดับนั้นสมเด็จพระพิชิตมารจึงตรัสเทศนา ในอัปปีเยหิ สัมปโยคทุกข์นั้น ด้วยพระบาลีว่า "อิธ ยสฺส เต โหนฺติ อนิฏฺฐา อกนฺตา อมนาปา รูปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา ฯลฯ อยํ วุจฺจติ อปฺปีเยหิ

สมฺปโยโค ทุกฺโข" เนื้อความว่า "ภิกฺขเว" ดูกร ภิกขุทั้งหลาย อารมณ์ทั้งห้าคือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ อันมิได้เป็นที่ปรารถนา มิได้เป็นที่รักใคร่ มิได้เป็นที่ชอบใจ ถ้าแม้บุคคลผู้ใดได้คบหาสมาคมเข้าแล้ว ก็มีจิตต์เป็นทุกข์ให้เกลียดให้ชัง มิใคร่จะนั่งใกล้นอนใกล้ยืนใกล้ อยากจะไปเสียให้พ้น อาศรัยด้วยว่าน้ำจิตต์นั้นไม่รักไม่ใคร่ไม่ปรารถนาและมาพบเข้าฉะนั้น ตถาคตจึงเรียกชื่อว่าอัปปิเยหิ สัมปโยคทุกข์ จัดเป็นทุกขอริยสัจจ์ประการหนึ่ง

ใน ปิเยหิ วิปปโยคทุกข์นั้นเล่า ก็พึงเข้าใจเถิดว่า รูปารมณ์ก็ดี สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ก็ดี ถ้ามีความปรารถนามีความรักใคร่ชอบเนื้อเจริญใจ อยากไปนอนด้วยไปนั่งด้วย อยากจะยืนด้วยเที่ยวด้วย อยากจะสมาคมคบหาด้วยทุกวันทุกเวลา และพลัดพรากจากไปเสีย ก็จัดเป็นปิเยหิ วิปปโยคทุกข์ประการหนึ่ง บุคคลทั้งหลายในโลก ถ้าแม้พลัดพรากจากมารดาบิดา จากพี่ชายและน้องหญิง จาก

บุตรภริยาญาติสาโลหิตมิตร และอมาตย์อันเป็นที่รักที่ใคร่นั้น ก็จัดเป็นปิเยหิวิปปโยคทุกข์ ประการหนึ่ง บุคคลพลัดพรากจากที่กินที่อยู่ จากสมบัติพัสฐานศฤงคารบริวาร จากยศศักดิ์ ก็จัดเป็นปิเยหิวิปปโยคทุกข์เป็นทุกขอริยสัจจ์คำรบสิบประการ

ลำดับนั้นสมเด็จพระโลกุตตมาจารย์ จึ่งตรัสเทศนาในยัมปีจฉ ำ น ลภติทุกข์ต่อไปว่า “ชาติชรามรณโสก-ปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสธมฺมานำ สตฺตานำ อิจฺฉา อุปฺ-ปชฺชติ” ดังนี้ เนื้อความว่า “ภิกฺขเว” ดูกรภิกขุทั้งหลาย ความปรารถนานี้ย่อมมีทั่วทุกตัวสัตวอันบังเกิดมาว่า ตัวอาตมานี้อย่าได้แก่ชรา อย่าได้รู้ไข้ อย่ารู้ตาย อย่ารู้โศกเศร้า ร่ำไรสอื้น อาลัยคับแค้นใจ สิ่งใด สิ่ง หนึ่งเลย ปรารถนาฉะนี้ เมื่อไม่สำเร็จความปรารถนาก็เป็นทุกข์ และยัมปีจฉนลภติทุกข์นี้ คือทุกข์ประกอบในกายหนึ่ง ทุกข์ประกอบในจิตต์หนึ่ง ทุกข์อันประกอบในกายนั้น ได้แก่บุคคลทั้งหลาย อันกระทำกสิกรรมและวาณิชกรรม กระทำการถากไร่ไถนา ขวนขวายทรมานกายอุตส่าห์กระทำกรำแดดกรำฝน ไม่คิดแก่ยาก ไม่

คิดแก่เหนื่อย ด้วยภาวะหมายใจจะได้ผล ครั้นไม่ได้ดังใจปรารถนาก็เป็นทุกข์ และบุคคลไปค้าขายอุตส่าห์ข้ามน้ำข้ามบกลำบากใจ ครั้นไม่ได้กำไรสำเร็จประโยชน์ก็โกรธโทษใจของตัวเองแล้วก็เป็นทุกข์ ๆ นั้น ได้ชื่อว่าทุกข์อันประกอบในกาย และทุกข์อันประกอบในจิตต์นั้น ได้แก่บุคคลอันปรารถนายศถาบรรดาศักดิ์ทางและปรารถนาลาภสักการเงินทองเป็นต้น และมิได้สำเร็จสมเจตนานั้น ชื่อว่าทุกข์อันประกอบในจิต และทุกข์สองประการนี้ ย่อมกระทำให้เดือดร้อนอยู่ในสันดานแห่งสัตว์นั้นเป็นเนืองนิตย์ ตถาคตจึงเรียกว่ายัมปีจฉันลภติทุกข์

อันดับนั้นจึงตรัสเทศนาในปัญจุปาทานักขันธทุกข์ด้วยพระบาลีว่า “รูปูปาทานกฺขนฺโธ เวทนูปาทานกฺขนฺโธ สญฺญูปาทานกฺขนฺโธ สงฺขารูปาทานกฺขนฺโธ วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโธ อิเม วุจฺจนฺติ สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาปี ทุกฺขา” อธิบายความตามวารพระบาลีว่า “ภิกขเว” ดูกรภิกขุทั้งหลาย รูปขันธ์นั้นก็เป็นอารมณ์แก่อุปาทาน เวทนาขันธ์ก็เป็นอารมณ์แก่

อุปาทาน สัญญาขันธ์ก็เป็นอารมณ์แก่อุปาทาน สังขาร-ขันธ์ก็เป็นอารมณ์แก่อุปาทาน วิญญาณขันธ์ก็เป็นอารมณ์แก่อุปาทาน เหตุว่าขันธ์ทั้งห้านั้นยังเป็นโลกีย์อยู่ จึงได้ชื่อว่าอุปาทานขันธ์ อุปาทานนั้นแปลว่าถือมั่น แปลว่าเป็นเชื้อแห่งตัณหา และขันธ์ทั้งห้าแห่งพระอริยเจ้านั้น จะเป็นโลกีย์อยู่ก็แต่รูปขันธ์สิ่งเดียว เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ทั้งสี่ นั้นเป็นโลกุตรหาได้ชื่อว่าอุปาทานขันธ์ไม่ ขันธ์ทั้งห้าซึ่งเป็นโลกีย์นั้น ตถาคตตรัสเรียกชื่อว่า “สังขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา” เหตุเป็นที่เกิดแห่งกองทุกข์ทั้งปวงมีชาติทุกข์เป็นต้น มี ยมฺปิจฉ ำ น ลภติทุกข์เป็นปริโยสาน นักปราชญ์ผู้มีปัญญาปรารถนาจะใคร่ตรัสรู้ซึ่งทุกขอริยสัจจ์ ก็พึงพิจารณาตามนัยอันพรรณนามาในหนหลังนั้นเถิด

บัดนี้จะแก้ไขในอัตถะแห่งอุปาทานขันธทุกข์ต่อไปตามอัฏฐกถาวิภังค์และคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคนั้นให้แจ้ง โยคาวจรกุลบุตรผู้มีปัญญาปรารถนาซึ่งอริยสัจจภาวนาก็พึงรู้เถิดว่าอุปาทานขันธ์ทั้งห้านี้ เป็นที่เกิดแห่งทุกข-

อริยสัจจ์สิบสองประการ มีชาติทุกข์เป็นต้น มี ยมฺปิจฺฉ
น ลภติทุกข์เป็นปริโยสาน เพราะเหตุอุปาทานขันธ์ทั้ง
ห้านี้ เป็นที่เกิดแห่งกองทุกข์ทั้งปวง มีชาติทุกข์เป็น
ต้น เปรียบดุจพื้นแผ่นปฐพีอันเป็นที่เกิดแห่งพฤกษชาติ
และเครือลดาชาติทั้งปวง ประการหนึ่ง กองทุกข์ทั้ง-
ปวงมีชาติทุกข์เป็นต้นเป็นประธานนั้น ย่อมเบียดเบียน
สังขารอุปาทานขันธ์ทั้งห้านี้เป็นเนืองนิจนิรันดร์ไม่เว้น
ไม่ว่าง เปรียบดุจเพลิงป่าอันไหม้ลามล้างติณชาติและ
พฤกษชาติ และเครือลดาวัลทั้งปวงอันเป็นเชื้อนั้นก็
เหมือนกัน ประการหนึ่ง วงกลมในเป้าหมายอันเป็นที่
พุ่งหอกและแหลนหลาว และยิงธนูแห่งชนทั้งหลายอัน
ลองศิลปศาสตร์แห่งตนนั้นฉันใด อุปาทานขันธ์ทั้งห้า
แห่งเราท่านทั้งปวงนี้ก็เป็นที่มุ่งหมายแห่งกองทุกข์ทั้ง-
หลายมีชาติทุกข์เป็นต้น คอยจะเบียดเบียนบีฑาย่ำยี
ทุกเวลาราตรี ก็มีอุปไมยเหมือนวงกลมในเป้าหมาย
ฉะนั้น "โคณฺ วิย จ" ประการหนึ่ง อุปาทานขันธ์ทั้งนี้
เปรียบดุจดั่งตัวโค ๆ นั้นจะเดินไป ณ สถานที่ใดก็ดี จะ
ยืน ณ สถานที่ใดก็ดี "ฑสมกสาทิ จ" เหลือบและยุง

และแมลงหวี่เป็นต้นนั้น ก็ติดตามตอมกายโคไปในสถานที่นั้นฉันใดก็ดี อุปาทานขันธ์ทั้งห้านี้ จะจุติปฏิสนธิในภพใด ๆ ก็ดี กองทุกข์ทั้งสิบสองประการนั้น ก็ติดตามเบียดเบียนบีฑาไปในภพนั้น ๆ เป็นนิจจนิรันดร์ ไม่เว้นไม่ว่าง ไม่ห่างไม่ไกล "ตถา" ก็มีอุปไมยเหมือนเหลือบและยุง อันติดตามตัวโคไปฉะนั้น ประการหนึ่ง "คาโม วิย" อุปาทานขันธ์นี้เปรียบเหมือนดังบ้านไปตั้งอยู่ในสถานที่ใด มหาโจรทั้งหลายนั้นก็คอยปล้นวิ่งชิงลักในสถานที่นั้น กองทุกข์สิบสองประการมีชาติทุกข์และชราทุกข์เป็นต้นนั้น เปรียบเหมือนด้วยมหาโจรทั้งหลาย ที่ติดตามเบียดเบียนล้างผลาญชาวบ้านฉันใด ชาติทุกข์ชราทุกข์เป็นต้นก็ติดตามเบียดเบียนล้างผลาญขันธ์ทั้งห้าแห่งสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ มีอุปไมยเหมือนดังนั้น เหตุดังนั้น โยคาวจรกุลบุตรผู้มีปัญญาปรารถนาจะเลี่ยงให้พ้นจากกองทุกข์ดังพรรณนามาฉะนี้แล้ว อย่ามีใจยินดีในอุปาทานขันธ์ทั้งห้า พึงพิจารณาให้เห็นโทษในอุปาทานขันธ์ห้านั้นว่า ย่อมประกอบไปด้วยทุกข์ในเบื้องต้นและท่ามกลางและที่สุด เบื้องต้น

นั้นมีชาติทุกข์เป็นรากเป็นเง่า มีชราทุกข์และพยาธิ-
ทุกข์นั้นเป็นท่ามกลาง มีมรณะทุกข์นั้นเป็นยอดสุด
อุปาทานขันธ์ทั้งห้านั้นท่านจัดเป็นธรรมสองประการ คือ
รูปธรรมประการหนึ่ง นามธรรมประการหนึ่ง รูปขันธ์
นั้นเรียกว่ารูปธรรม ด้วยอัตถะว่าย่อมฉิบหายด้วย
วิโรธิปัจจัยมีเย็นและร้อนเป็นต้น เวทนาขันธ์ สัญญา-
ขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ทั้งสี่นั้นเรียกว่านาม-
ธรรม ด้วยอัตถะว่ารู้น้อมไปในอารมณ์ทั้งปวงมีรูปา-
รมณ์เป็นต้น โยคาวจรกุลบุตรผู้มีปัญญา ครั้นรู้แจ้ง
ในรูปธรรมดังนี้แล้ว ก็พึงปลงธรรมสังเวชในรูปธรรม
นามธรรม ยุดหน่วงเอาเป็นอารมณ์ จำเริญทุกขานุ-
ปัสสนาภาวนาบริกรรมว่า “นามรูปัง ทุกขัง” เกิดมา
เป็นรูปธรรมนามธรรมนี้ ย่อมประกอบไปด้วยชรา-
ทุกข์พยาธิทุกข์มรณะทุกข์เป็นต้นฉะนี้ ไม่เว้นสักคน
เดียว ประการหนึ่ง บุคคลที่เป็นปุถุชนไม่ได้สดับฟัง
พระธรรมเทศนานั้น ครั้นทุกข์ทั้งปวงมีต้นว่าชราทุกข์
ก็ดี พยาธิทุกข์ก็ดี มรณะทุกข์ก็ดี มาถึงตัวเข้าแล้วก็
สดุ้งตกใจโศการ่ำไห้นั้นต่าง ๆ บุคคลที่เป็นอริยสาวก

ได้ฟังธรรมเทศนาแห่งตถาคตแล้ว เมื่อทุกข์ทั้งปวงนั้นจะมาถึงก็อาจจะร่างบัดบัลงได้ ด้วยปลงปัญญาพิจารณาเห็นว่าสัตวทั้งหลายเกิดมาในโลกนี้ ถึงจะมีฤทธามากสักเท่าใดก็ดี จะมีเงินทองแก้วแหวนสักเท่าใดก็ดี จะมีอิศริยยศบริวารยศมากสักเท่าใดก็ดี ทุกข์เหล่านี้จะได้เกรงได้กลัวจะได้เว้นได้ว่างจะได้เว้นหน้าสักคนเดียวหามิได้ มาถึงทั่วทุกตัวสัตวสิ้น "ตสฺมา" เหตุดังนั้นแหละ ตถาคตจึ่งตรัสเทศนาว่า ทุกขอริยสัจจ์พระอริยเจ้าทั้งหลายนั้นท่านเห็นกองทุกข์โดยแท้ เป็นความจริงของพระอริยเจ้า ประการหนึ่ง สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าก็ดี พระปัจเจกพุทธเจ้าก็ดี ท่านย่อมตรัสรู้ทุกขอริยสัจจ์ทั้งปวงด้วยพระสยัมภูญาณ คือเห็นด้วยปัญญาของพระองค์เอง แต่พระอรรคสาวกก็ดี พระอสีติมหาสาวกก็ดี พระปกติสาวกก็ดี ท่านได้รู้ได้เห็นกองทุกข์เหล่านี้ด้วยสุตมยญาณ เพราะว่าได้ฟังพระธรรมเทศนาจึ่งได้รู้ได้เห็นโดยแท้ เหตุฉะนี้แหละสมเด็จพระทศพลญาณ จึ่งประทานธรรมเทศนาชื่อว่า

ทุกขอริยสัจจ์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าดังนี้ พรรณนามาฉะนี้

"ตตฺถ กตมํ ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺร ตตฺราภินนฺทินี เสยฺยถีทํ กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจนฺติ"

บัดนี้จะได้วิสัชชนาในทุกขสมุทยอริยสัจจ์ที่สองไป ดำเนิรความตามวารพระบาลีว่า "ภควา" องค์สมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิภาคย์เจ้า เมื่อพระองค์ทรงพระมหากรุณาตรัสเทศนาในทุกขอริยสัจจ์เสร็จลงแล้วลำดับนั้น จึงทรงพระมหากรุณาตรัสเทศนาในทุกขสมุทยอริยสัจจ์สืบต่อไป จึงมีพระพุทธฎีกาตรัสเป็นกเถตุกามยตาปุจฉาว่า "ตตฺถ กตมํ ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ทุกขสมุทยอริยสัจจ์นั้นเป็นประการใดเล่า จึงตรัสวิสัชชนาว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย "ยายํ ตณฺหา" ตัณหาอันใดที่จะให้สัตวทั้งหลายปฏิสนธิเอากำเนิดในภพใหม่ ตัณหานั้นคือความกำหนัดยินดีในวัฏฏะสงสาร สัตวทั้งปวงบังเกิด

ในภพใด ๆ ความกำหนัดยินดีก็มีในภพนั้น ๆ ไม่เว้น ไม่ว่างไม่เสื่อมไม่คลายเลย ความยินดีในรูปารมณ์ ในสัททารมณ์ ในคันธารมณ์ ในรสารมณ์ ในโผฏฐัพพารมณ์นั้น รัดรึงตรึงตราแน่นหนาอยู่ในสันดานสัตว "รชฺชุ วิย" อุปมาเหมือนดังเชือกผูกล่ามสัตวไว้ ให้ท่องเที่ยวในวัฏฏะสงสาร เวียนตายเวียนเกิด เวียนเอากำเนิดในภพน้อยภพใหญ่ เสวยทุกขเวทนาด้วยกองทุกข์ คือชราและพยาธิติดตามเบียดเบียนบีฑาย่ำยี มรณะนั้นก็คอยตัดชีวิตินทรีย์ให้ขาดให้เด็ดเปรียบประดุจนายเพชฌฆาตอันฟาดฟันด้วยดาบอันคมกล้า แสนยากแสนลำบากกาย ตายจากที่นี้ไปเกิดที่นั้น ตายจากที่นั้นไปบังเกิดที่โน้น ตายจากที่โน้นมาบังเกิดที่นี้ มิแต่ท่องเที่ยวเวียนตายเวียนเกิด เวียนเอากำเนิดในภพน้อยภพใหญ่ไม่รู้สิ้นสุดด้วยรัชชุ คือตัณหา เป็นเชือกยุดหน่วงล่ามไม่ให้เคลื่อนคลายขยายออกได้เลย และตัณหานั้นมีสามประการ คือกามตัณหาประการหนึ่ง ภวตัณหาประการหนึ่ง วิภวตัณหาประการหนึ่ง กามตัณหานั้นได้แก่โลภจิตต์อันปรารถนาในเบญจกามคุณ และ

ปรารถนาจะบังเกิดในมนุษยสุคติ และฉกามาวจรทั้งหกชั้นนั้นชื่อว่า กามตัณหา อธิบายว่าบุคคลทั้งหลายบำเพ็ญทานรักษาศีลสร้างกองกุศลทั้งปวง ด้วยปรารถนาจะใคร่ได้มนุษยสมบัติ และสวรรคสมบัติชั้นฉกามาวจรนั้นชื่อกามตัณหา ตถาคตตรัสเรียกว่า ทุกขสมุทยอริยสัจจ์ เหตุว่าพระอริยเจ้าทั้งปวงท่านเห็นแท้ และภวตัณหานั้นได้แก่โลภจิตต์แห่งพระโยคาพจร อันประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ เห็นไปว่าถ้าบังเกิดในรูปพรหมก็ดี อรูปพรหมก็ดี จะได้มีความแก่ชราความมรณะนั้นหามิได้ มั่นคงมิได้จลาจลเชื่อแท้ฉะนี้ และมีจิตต์ยินดีเจริญฌานสมาบัติด้วยภะวะโลภจิตต์ ปรารถนาจะไปบังเกิดในรูปพรหมนั้น ได้ชื่อว่าภวตัณหา จัดเป็นทุกขสมุทยอริยสัจจ์ประการหนึ่ง และวิภวตัณหานั้นคือโลภจิตต์อันประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ ยินดีในฌานสมาบัติด้วยสำคัญสัญญาว่า ถ้าแม้ได้ไปบังเกิดในพรหมโลกแล้ว จะได้กลับลงมาบังเกิดในมนุษย์นี้หามิได้ ก็จะดับสังขารธรรมทั้งปวงขาด เข้าสู่นิพพานในพรหมโลกนั้น ท่านที่เป็นโยคาวจรจำพวกหนึ่งถืออุจเฉททิฏฐิฉะนี้ และ

มีโลภจิตต์ยินดีปรารถนาจะไปบังเกิดในอรูปภพนั้น ได้ชื่อว่าวิภวตัณหา จัดเป็นทุกขสมุทยอริยสัจจ์ประการหนึ่ง นักปราชญ์ผู้มีปัญญา พึงสันนิษฐานเข้าใจเถิดว่าตัณหาสามประการนี้ ได้ชื่อว่า ทุกขสมุทยอริยสัจจ์ด้วย อัตถะว่า เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดกองทุกข์มีชาติทุกข์เป็นต้นที่กล่าวมาแล้ว กามตัณหาที่ปรารถนาเบญจ-กามคุณทั้งห้านั้น เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดกองทุกข์ในกามภพ ภวตัณหาและวิภวตัณหานั้น ก็เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดกองทุกข์ มีชาติทุกข์เป็นต้นในพรหมโลกทั้งสองชั้น คือรูปภพและอรูปภพ เหตุดังนี้ ท่านจึงแก้อัตถะแห่งสมุทยนั้นว่า "ตำ วินา นาญฺญโต ทุกฺขำ น โหติ น จ ตำ ตโต ทุกฺขเหตุ อิติ สจฺจำ วิสตฺติกา" กองทุกข์ทั้งปวงมีชาติทุกข์เป็นต้นนั้น จะได้เกิดมาแต่ที่อื่นหามิได้เป็นอันขาด ย่อมเกิดมาแต่ตัณหาสิ่งเดียว ถ้าเว้นจากตัณหานั้นแล้ว ชาติทุกข์ชราทุกข์พยาธิทุกข์มรณะทุกข์นั้นไม่มีเลยเป็นอันขาด นักปราชญ์ผู้มีปัญญาควรจะพิจารณาปลงธรรมสังเวชเถิดว่า ตัณหาตัวเดียวนี่แหละ พาให้สัตว์ว่ายเวียนอยู่ในวัฏฏะสงสาร

สิ้นกาลช้านานนับภพนับชาติมิได้ ไม่เห็นที่สำนักอาศรัย ไม่เห็นผู้งเลย ตถาคตจึงตรัสเรียกตัณหานั้นชื่อว่าสมุทย เพราะตัณหานั้น เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดกองทุกข์ทั้งปวง พระอริยเจ้าท่านเห็นเหตุแท้ฉะนี้ จึงมีบัญญัติเรียกชื่อว่าทุกขสมุทยอริยสัจจ์ สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าตรัสเทศนาประเภทแห่งสมุทยสัจจ์สามประการ ดังนี้แล้ว เมื่อจะตรัสเทศนาตัณหา อันเป็นไปในอารมณ์ต่าง ๆ นั้น จึงตรัสเป็นกเถตุกามยตาปุจฉาว่า "สา โข ปเนสา ตณฺหา กตฺถ อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ กตฺถ นิวิสมานา นิวิสติ" ความว่า "ภิกฺขเว" ดูถรภิกขุสงฆ์ทั้งหลาย ตัณหาเมื่อจะบังเกิดขึ้นนั้นเกิดในสถานที่ใด เมื่อจะแผ่สร้านไปเนือง ๆ นั้น แผ่สร้านไปในสถานที่ใด จึงตรัสวิสัชชนาด้วยพระองค์ว่า "ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ เอตฺเถสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ" สิ่งใดเป็นที่รักใคร่เป็นที่ชอบเนื้อเจริญใจ เป็นที่ยินดีปรีดาปราโมทย์ ตัณหานั้นก็บังเกิดขึ้นแต่สิ่งนั้น ประพฤติสร้านไปเนือง ๆ ในสิ่งนั้น และตัณหานั้นมีถึงร้อยแปดประการ ตัณหาร้อยแปดประการนั้นจะจัดเป็น

ประการใดเล่า ย่อมจัดในกามภพนี้สามสิบหกประการ เป็นกามตัณหา จัดในรูปภพนั้นสามสิบหกประการเป็นภวตัณหา จัดในอรูปภพนั้น สามสิบหกประการเป็นวิภวตัณหา จึ่งเป็นตัณหาร้อยแปดประการฉะนี้

ในกามตัณหาสามสิบหกนั่น คือตัณหาเป็นไปในอดีตสิบสอง เป็นไปในปัจจุบันนี้สิบสอง เป็นไปในอนาคตสิบสอง จึ่งเป็นกามตัณหาสามสิบหกด้วยกัน คือความรักความยินดีนั้นบังเกิดขึ้นในอายตนะภายในหกประการ บังเกิดในอายตนะภายนอกหกประการ เป็นตัณหาสิบสองประการด้วยกัน ตัณหาที่เป็นภายในหกประการนั้น คือจักขวายตนะประการหนึ่ง โสตายตนะประการหนึ่ง ฆานายตนะประการหนึ่ง ชิวหายตนะประการหนึ่ง กายายตนะประการหนึ่ง มนายตนะประการหนึ่ง เป็นตัณหาภายในหกประการฉะนี้ และตัณหาภายนอกหกประการนั้น คือรูปายตนะประการหนึ่ง สัททายตนะประการหนึ่ง คันธายตนะประการหนึ่ง รสายตนะประการหนึ่ง โผฏฐัพพายตนะประการหนึ่ง ธัมมายตนะประการหนึ่ง เป็นตัณหาภายนอกหกประการฉะนี้

ที่เป็นตัณหาภายในหกประการนั้น จะอธิบายเป็นประ-
การใด อธิบายว่า เมื่อบุคคลทั้งหลายเอากระจกมา
ส่องดูเห็นจักขุทั้งสอง เห็นหูทั้งสอง เห็นจมูก เห็น
ลิ้น เห็นรูปกายของตนนั้นให้บังเกิดความรักใคร่ยินดี
ในใจของตนเองว่า จักขุของเรางาม หูของเรางาม
จมูกของเรางาม รูปกายของเรางาม งามทุกสิ่งทุก
ประการหาที่ติมิได้ ให้ชมในใจรักใคร่ในใจของตนเอง
ฉะนี้ ได้ชื่อว่า ตัณหาเกิดในอายตนะภายในหกประการ
ที่ตัณหาเกิดในภายนอกหกประการนั้น จะอธิบายเป็น
ประการใด อธิบายว่า เมื่อบุคคลทั้งหลายแลเห็นสรรพ-
รูปที่งามดีให้บังเกิดความรักขึ้นก็ดี ได้ฟังเสียงที่ไพเราะ
เพราะในเสียงทั้งหลายให้บังเกิดความรักก็ดี ได้สูดดม
กลิ่นหอมสรรพสิ่งทั้งปวงให้บังเกิดความรักขึ้นก็ดี ได้
ลิ้มเลียรสอร่อยสรรพรสทั้งปวง และบังเกิดความรักขึ้น
ก็ดี ได้สัมผัสของที่อ่อนละเอียด สรรพสิ่งของทั้งปวง
ให้บังเกิดความรักขึ้นนั้นก็ดี ได้คิดถึงธรรมอันใดเป็น
ที่ชอบใจ และบังเกิดตัณหารักใคร่ยินดีปรีดาริ่นเริง
บันเทิงจิต และตัณหาปรารถนาคิดจะใคร่ได้ซึ่งรูปา-

รมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพา-
รมณ์นั้น ตถาคตจึงตรัสเรียกชื่อว่า ตัณหาเกิดในอาย-
ตนะภายในหกประการฉะนี้ นี่แหละตัณหาภายในหก
ประการ ภายนอกหกประการ ที่พรรณามาฉะนี้ จึงเป็น
ตัณหาสิบสองประการด้วยกัน จึงจัดเป็นอดีตสิบสอง
ประการ เป็นปัจจุบันนี้สิบสองประการ เป็นอนาคตนั้น
ก็สิบสองประการ สิริเข้าด้วยกันจึงเป็นกามตัณหาสาม
สิบหกประการ ก็มีด้วยประการฉะนี้ ประการหนึ่ง ตัณ-
หาเหล่านี้บังเกิดมาแต่โลภจิตต์ฝ่ายข้างอกุศล แต่ล้วน
เป็นบาปสิ้นทั้งนั้น สมเด็จพระมหากรุณาจึงตรัสเทศนา
ว่า "อารมฺมณคฺหณลกฺขโณ มกฺกฏเลโป วิย" โลภ
จิตต์นี้มีลักขณะถือมั่น ซึ่งอารมณ์ คือวัตถุที่ตนรักใคร่
ปรารถนามิได้ละมิได้วาง น้ำจิตต์นั้นรัดรึงตรึงตราอยู่ใน
วัตถุสิ่งของอันตนปรารถนานั้นแน่นแฟ้นนักหนา มีครุ-
วนาดุจวานรอันติดตัง ธรรมดาวานรอันติดตังนั้นเดิมที
ติดแต่ที่นั่งนั้นก่อน ครั้นวานรนั้นเอาเท้าทั้งสี่ยันลงด้วย
คิดว่าจะไปให้พ้น "จตฺตาโร ปาทา" เท้าทั้งสี่นั้นก็
ติดกรังด้วย เป็นห้าแห่งด้วยกันทั้งที่นั่งนั้น ครั้นวานร

เอาปากลงกัดปากนั้นก็ติดเข้า เป็นหกแห่งเข้าด้วยกัน วานรนั้นมิอาจไหวติงกายได้ แน่นแฟ้นเข้านักหนา "เสยฺยถา" อันนี้แหละมีครุ นาฉันใด โลภจิตต์นี้มีลักขณะให้รักให้ใคร่ รัดรึงตรึงตราอยู่ในวัตถุสิ่งของอันตนปรารถนา มีอุปไมยเหมือนดังนั้น "อภิสงฺครโส ตตฺตกปาลชิตฺตมฺสเปสิ วิย" โลภจิตต์นี้มีกิริยาอันกระทำให้อารมณ์ข้องอยู่เป็นกิจ อธิบายว่า โลภจิตต์นี้เมื่อบังเกิดขึ้นเป็นหลายครั้งหลายคราวแล้ว ก็ย่อมกระทำให้อารมณ์ขัดข้องตรึงตราอยู่ในวัตถุสิ่งของอันตนรักใคร่นั้นเป็นเนืองนิตย์ มีครุวนาฉันใด ครุวนาดุจดังว่าชิ้นเนื้ออันบุคคลทิ้งลงในกระเบื้องอันร้อน เนื้อที่สด ๆ นั้น ถ้าบุคคลหยิบเอาทิ้งลงในกระเบื้องอันร้อนแล้ว เนื้อนั้นก็ติดกรังอยู่ในกระเบื้องนั้นฉันใดก็ดี โลภจิตต์นี้บังเกิดมีเป็นหลายครั้งหลายคราวแล้วก็ให้อารมณ์นั้น ตรึงตราอยู่ในสิ่งของทั้งปวง ให้รักให้ใคร่ยินดีปรีดาอยู่ในสิ่งของทั้งปวงอันเป็นที่ปรารถนาแห่งตน มีอุปไมยเหมือนดังนั้น และตัณหาโลภจิตต์นี้เมื่อบังเกิดกล้าหาญอยู่ในสันดานแล้ว ก็มีอาจจำแนกแจกทาน

แก่สมณะพราหมณาจารย์ และยาจกวรรณิพกคนกำพร้าอนาถาได้ ให้รักให้ใคร่อยู่ในสิ่งของแห่งตน จะหยิบจะยกออกไปทำบุญให้ทานนั้นหยิบยกเอาไปไม่ได้ น้ำใจนั้นติดซาบอยู่ในสิ่งของทั้งปวง "เตลญฺชนมสิราโค วิย" เปรียบดังผ้าขาวอันบุคคลย้อมด้วยเขม่า อันเจือกันกับด้วยน้ำมันยาง ธรรมดาว่าผ้าขาวอันบุคคลย้อมด้วยเขม่าอันเจือกันกับน้ำมันยางนั้น ถึงจะซักสักร้อยครั้งพันครั้งซักเท่าใด ๆ ก็มิอาจกระทำให้ขาวบริสุทธิ์ออกได้ เขม่ากับน้ำมันยางนั้นก็ติดอยู่ที่ผ้านั้นกว่าจะขาดจะยับไปฉันใดก็ดี ตัณหาคือโลภจิตต์นี้เมื่อบังเกิดกล้าหาญอยู่ในสันดานแล้ว ก็ให้น้ำจิตต์นั้นติดซาบรักใคร่อยู่ในสิ่งของทั้งปวง มิให้หยิบยกไปบริจาคทานได้ มีอุปไมยเหมือนผ้าขาวอันย้อมด้วยเขม่ากับน้ำมันยางซักมิได้หายดำนั้น และตัณหาคือโลภจิตต์นี้ ถ้าบังเกิดอากูลมูลมองอยู่ในสันดานแห่งบุคคลผู้ใดแล้ว ก็อาจชักพาบุคคลผู้นั้นไปสู่อบายภูมิเป็นเที่ยงแท้ "สีฆโสตา นที วิย" มีครุวนาดุจแม่น้ำมีกระแสอันไหลเชี่ยว ธรรมดาว่าแม่น้ำมีกระแสอันไหลเชี่ยวนั้น ย่อมจะพัดพาเอา

จอกแหนและสิ่งของสรรพทั้งปวงให้ลอยไปสู่มหาสมุทร ฉันใดก็ดี ตัณหาคือโลภจิตต์นี้ก็ย่อมพาสรรพสัตว์ทั้งปวงให้ลอยไปสู่อบายภูมิ มีอุปไมยเหมือนดังนั้น และตัณหานี้ย่อมบังเกิดมองมูลอยู่ในสันดานแห่งสัตว์ทั้งปวงเป็นอันมากนักหนา อาศัยเหตุฉะนี้ สมเด็จพระมหากรุณา จึ่งตรัสเทศนาในกุททาลกบัณฑิตชาดกนั้นว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลายตัณหาอันบังเกิดในสันดานแห่งสัตว์ทั้งปวงนี้ เป็นอันมากกว่ามากนัก "สเจ รูปีโน ภเวยฺย" ตัณหานี้ถ้าและบังเกิดเป็นรูปเป็นร่าง อย่างประหนึ่งว่าต้นไม้และเครือเขา "อยํ จกฺกวาโฬ" ห้องจักรวาฬอันนี้ "อติสมฺพาโธ" ก็จะคับแคบยิ่งนัก มิใคร่จะพอที่จะใส่ตัณหาของบุคคลทั้งปวง เพราะเหตุว่าบุคคลผู้นี้ก็ปรารถนา คนโน้นก็ปรารถนา ๆ ของบุคคลแต่ละคน ๆ จะขนใส่ลงสำเภาก็มิได้หมดได้สิ้น ตัณหานี้บังเกิดมีในสันดานแล้วเมื่อใด ก็จะให้กระทำอกุศลมีต้นว่าปาณาติบาตในกาลเมื่อนั้น อกุศลกรรมอันหยาบช้าสาหัสมิควรจะกระทำได้เลย ถ้าลุอำนาจแก่ตัณหาแล้ว ก็อาจกระทำได้ทุกสิ่งทุกประการ ตัณหาหนาอยู่

ในสันดานแล้ว ก็ย่อมให้กระทำอกุศลกรรมอันลามกต่าง ๆ นานา เหตุฉะนี้ ตถาคตจึงตรัสเทศนาว่า ตัณหาคือความปรารถนารักใคร่ยินดีในขันธาทิโลกนี้เป็นทุกข-สมุทยสัจจ์ เพราะเหตุว่าเป็นที่เกิดแห่งกองทุกข์ มีชาติ-ทุกข์เป็นต้น เป็นประธาน ประการหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายอันประกอบด้วยกามตัณหา คือปรารถนาเบญจกามคุณในมนุษย์โลกนี้ ย่อมกระทำอกุศลกรรมสิบประการ คือกายทุจริตสาม วจีทุจริตสี่ มโนทุจริตสาม กายทุจริต-สามประการนั้น คือกระทำปาณาติบาตฆ่าสัตว์ตัดชีวิตสัตว์เป็นให้จำตาย กระทำอทินนาทานฉกลักลวงพ่อฉ้อกระบัดของท่านผู้อื่น กระทำกาเมสุมิจฉาจารประพฤติล่วงประเวณีภริยาแห่งท่าน วจีทุจริตสี่ประการนั้น คือกล่าวมุสาวาทโกหกมายาไม่กล่าวตามพุทธวจนะ ไม่กล่าวตามบทกฎหมายพระไอยการ กล่าวเปสุญวาจส่อเสียดท่านผู้อื่นด้วยเห็นแก่อามิษสินจ้าง กล่าวผรุสวาจคำหยาบช้าทารุณ กล่าวสัมผัปปลาปวาจตลกคะนอง มโนทุจริตสามประการนั้น คืออภิชฌาโลภ จิตต์มักได้มุ่งหมายเอาของผู้อื่น พยาบาทผูกกรรมจองเวรแก่

ท่านผู้อื่น มิจฉาทิฏฐิถือผิดเป็นชอบ อกุศลทุจริต สิบประการนี้ไม่ควรจะกระทำเลย ครั้นกามตัณหาบังเกิดขึ้นในสันดานแล้ว ย่อมกระทำได้ไม่กลัวแก่บาปไม่ละอายแก่บาป ด้วยน้ำจิตต์ไม่เคยหยาบช้า ไม่ควรกล่าวก็กล่าวขึ้นได้ อาศัยด้วยตัณหาปรารถนาในเบญจกามคุณนั้น เข้าอุดหนุนค้ำชูอยู่ในสันดาน จึงอาจหาญกระทำได้ พูดจาได้ "อปายาภิมุขา" ครั้นกระทำกาลกิริยาแล้วก็บ่ายหน้าไปสู่อบาย นี่แหละจึงจัดได้ชื่อว่ากามตัณหา เป็นปัจจัยให้บังเกิดกองทุกข์ในกามภพ เรียกชื่อว่าทุกขสมุทยสัจจ์ ประการหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายปรารถนาสมบัติในมนุษย์นี้ก็ดี และปรารถนาสมบัติในฉกามาพจรสวรรค์ทั้งหกชั้นนั้นก็ดี และอุตส่าห์บำเพ็ญทานรักษาศีล สร้างกองการกุศลอันประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ครั้นจุติจิตต์ได้ไปบังเกิดในมนุษย์โลกเสวยรมย์ชมสมบัติในมนุษย์โลกนี้ก็ดี บางทีได้ขึ้นไปบังเกิดในชั้นฉกามาพจรเสวยทิพยโภคัยไอสุริยสมบัติในสวรรค์เทวโลกโน้นก็ดี ก็จัดได้ชื่อว่ากามตัณหา เป็นปัจจัยให้บังเกิดกองทุกข์ เรียก

ชื่อว่าทุกขสมุทยอริยสัจจ์ ประการหนึ่ง โยคาวจรกุลบุตร ประกอบความเพียรในสมถะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ด้วยภาวะปรารถนาจะไปบังเกิดในรูปภพและอรูปภพนั้น ครั้นได้ฌานสมาบัติสมความปรารถนาแล้ว ก็ขึ้นไปบังเกิดในชั้นรูปพรหมทั้งหลายนั้นบ้าง ในอรูปพรหมทั้งสี่ชั้นนั้นบ้าง ด้วยถือสัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิว่า รูปพรหมและอรูปพรหมนั้นไม่มีความแก่ความชรา ไม่มีพยาธิและมรณะ ถือฉะนี้ก็จัดได้ชื่อว่าภวตัณหา และวิภวตัณหาเป็นปัจจัยให้บังเกิดกองทุกข์เป็นต้นเป็นประธาน เพราะเหตุความปรารถนาอย่างนั้น ยังจะให้สัตวทั้งหลายเวียนตายเวียนเกิด ยังจะเวียนเอากำเนิดประกอบด้วยจุติปฏิสนธิอยู่ยังหาสิ้นภพสิ้นชาติขาดจากกองทุกข์ในวัฏฏะสงสารไม่ ตถาคตจึงตรัสเรียกชื่อว่าทุกขอริยสัจจ์ ประการหนึ่ง พระโยคาพจรกุลบุตรทั้งหลายประกอบด้วยวิจารณปัญญาพิจารณาเห็นสังสารภัยและอบายทุกข์นั้นโดยแท้ อุตส่าห์พากเพียรบำเพ็ญกองการกุศล มีบริจาคทานและรักษาศีลจำเริญเมตตาภาวนา หน่วงเอาพระไตรลักษณ์

คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นี้เป็นอารมณ์ให้เนืองนิตย์ ยังน้ำจิตต์ให้คิดถึงพระพุทธคุณมีพระอรหัง เป็นต้น และพระธรรมคุณมีสวากขาโตเป็นประธาน และพระสังฆคุณมีสุปฏิปันโนเป็นต้น และจำเริญในห้องพระสมถะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ด้วยหมายจะร้อดนให้พ้นจากวัฏฏะสงสาร ยุดหน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ นั่นแหละจัดได้ชื่อว่าปฏิบัติให้สิ้นภพสิ้นชาติ ให้ขาดจากกองทุกข์ทั้งปวง อย่าให้ผนักผน่วงห่วงใยอาลัยอยู่ในภพทั้งสาม พึงปฏิบัติขจัดตัณหาสามประการ คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ซึ่งเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่จะให้เวียนว่ายเสวยทุกข์อยู่ในภพทั้งสามประการ สมด้วยพุทธปริหารตรัสเทศนาแก่พระภิกขุทั้งหลาย ในสุกรโปติกาวัตถุในนิทานวัคค์ จำจะชักวัตถุเข้ามาสาธกให้เป็นนิทัศนะอุทาหรณ์แห่งเนื้อความนี้ว่า "เอกสฺมึ กิร ทิวเส" ดังได้สดับมา วันหนึ่งสมเด็จพระบรมศาสดา เสด็จเข้าไปทรงบาตรในเมืองราชคฤห์ ทอดพระเนตรเห็นนางสุกรโปติกาลูกสุกรตัวหนึ่ง แล้วทรงแย้มพระโอษฐ์ให้ปรากฏ ครั้งนั้นพระ

อานนทเถรเจ้าได้เห็นซึ่งทันโตภาสมณฑล อันเคลื่อนออกจากพระโอษฐ์ จึ่งทูลถามซึ่งเหตุที่แย้มพระโอษฐ์ว่า "ภนฺเต ภควา" ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงสวัสดิภาคย์ ดังข้าพระองค์ขอถาม พระองค์เจ้าทรงกระทำซึ่งแย้มพระโอษฐ์ให้ปรากฏนั้น ด้วยเหตุดังฤา พระพุทธองค์จึ่งเอ็อนพระวาจาว่า "อานนฺท" ดูกรสำแดงอานนท์นางสุกรโปติกาลูกสุกรนั้น อานนท์ได้เห็นหรือไม่ "อาม ภนฺเต" พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระบาทได้เห็นแล้ว ดูกรอานนท์ นางสุกรนั้นครั้งพระศาสนาพระกกุสันธสัมมาสัมพุทธเจ้าโน้น บังเกิดเป็นนางไก่อยู่ในที่ใกล้อาสนะศาลาโรงฉันอันหนึ่ง นางไก่นั้นได้ฟังเสียงสาธยายธรรม-แห่งพระโยคาวจรภิกขุทั้งหลาย อันสาธยายซึ่งพระวิปัสสนากรรมฐาน ก็มีจิตต์ยินดีในสัททะนิมิตต์นั้นและมีความเลื่อมใส ครั้นจุติจากชาติเป็นนางไก่นั้นแล้ว ไปบังเกิดในราชตระกูล เป็นพระราชธิดามีนามบัญญัติชื่อว่าอุพพรีราชกัญญา อยู่มาในอปรภาคสมัยเบื้องน่านางอุพพรีราชกัญญานั้น เข้าไปสู่ที่สรีรวะลัญชฐานที่ถ่ายวัจจะ ก็ได้เห็นปุพุวกราศีกองแห่งหนอนในที่ถ่าย

วัจจะ ยังปุพฺวกสัญญาให้บังเกิดในปุพฺวกราศีนั้น "ปฐมชฺฌานำ ปฏิลภิ" นางก็ได้สำเร็จปฐมฌาน นางอุพพิรีราชกัญญานั้น อยู่ในราชตระกูลถึงกำหนดอายุแล้วก็จุติจากราชตระกูลนั้นไปบังเกิดในพรหมโลก "ตโต จวิตฺวา" ครั้นจุติจากพรหมโลกแล้วก็ระคนอยู่ด้วยสามารถคติ "อิทานิ" มาถึงศาสนาแห่งตถาคตนี้ ก็มาบังเกิดในกำเนิดสุกร ตถาคตเห็นเหตุฉะนี้ จึงกระทำซึ่งแย้มให้ปรากฏ "ตำ สุตฺวา" พระอานนทเถรเจ้ากับพระสงฆ์ทั้งปวงได้สดับซึ่งเหตุนั้น ก็ได้ซึ่งความสังเวชเป็นอันมาก สมเด็จพระบรมครูเจ้ายังความสังเวชให้บังเกิดแก่ภิกขุทั้งหลายนั้นแล้ว เมื่อจะแสดงซึ่งโทษแห่งภวตัณหา จึงเสด็จทรงยืนในวิถีรวางแห่งเรือนแล้วก็ตรัสเทศนาด้วยพระคาถานี้ว่า

"ยถาปิ มูเล อนุปทฺทเว ทเฬฺห
ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเรว รูหติ
เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต
นิพฺพตฺติ ทุกฺขมิทำ ปุนปฺปุนำ"

ดังนี้เป็นต้น เนื้อความในพระคาถานี้ว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ธรรมดาว่าตัณหานี้เป็นมูลเหตุให้เกิดทุกข์ ถ้าและท่านทั้งหลายปรารถนาจะดับทุกข์ ก็พึงปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับตัณหานี้ก่อน จึงจะดับทุกข์ทั้งปวงให้เด็ดขาดไปได้ ถ้ายังมิได้ดับตัณหานี้ก่อน ซึ่งจะดับทุกข์ทั้งปวงให้เด็ดขาดไปนั้นไม่ได้ ถ้ายังมิได้ดับตัณหา ๆ ยังมีอยู่ในกมลสันดานตราบใด กองทุกข์ทั้งปวงนั้นก็จะบังเกิดเนือง ๆ ไม่รู้สิ้นไม่รู้สุดตราบนั้น "ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเรว รูหติ" เปรียบประดุจดังพฤกษชาตินั้นบุคคลยังมิได้ตัดรากและกลับเป็นขึ้นมาอีก ประเพณีต้นไม้อันบุคคลตัดแต่กิ่งและลำต้น รากอันหยั่งลงไปในทิศทั้งสี่ และรากอันหยั่งตรงลงไปนั้นยังมิได้ทำลาย รากนั้นยังมั่นอยู่หาอุปัททวะอันตรายมิได้นั้น มิช้ามินานกาลล่วงไปได้เท่าใด ต้นไม้นั้นก็จะแตกจะสดขึ้นเป็นต้นเป็นลำ แตกกิ่งแตกก้านเจริญใหญ่เหมือนอย่างแต่ก่อนมิได้สาบสูญ อันนี้และมีฉันใด ต้นไม้และกิ่งไม้ทั้งปวงนั้น อุปไมยต่อกองทุกข์อันมีรากแก้วกล่าวแล้วคือตัณหานุสัยยังมิได้ขาด ด้วยอำนาจ

พระอรหัตตมรรคญาณ ก็บังเกิดวัฒนาการใหญ่หลวง เหมือนอย่างแต่ก่อน มิได้สาบสูญสิ้นเสร็จลงไปได้แท้จริง ตัณหานุสัยอันประกอบไปด้วยทวารทั้งหกคือ จักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กาย-ทวาร มโนทวารนั้น จัดเป็นอัชฌัตติกตัณหาภายในสิบแปดประการ เป็นพาหิรตัณหาภายนอกสิบแปดประการ อันบัณฑิตพึงสันนิษฐานเถิดว่า ตัณหาสามประการ คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหานั้น ท่านตั้งไว้เป็นเดิมเหตุแล้ว ท่านจึงเอาอายตนะภายในทั้งหกคือ จักขวายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหา-ยตนะ กายายตนะ มนายตนะนั้นคูณลง จึงเป็นอัชฌัตติกตัณหาสิบแปดประการ แล้วท่านเอากามตัณหา ภว-ตัณหา วิภวตัณหา สามประการนั้นตั้งไว้เป็นเดิมเล่า เอาอารมณ์ทั้งหก คือรูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธา-รมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ ธัมมารมณ์นั้นคูณลง จึงเป็นพาหิรตัณหาสิบแปดประการ แล้วเอาอัช-ฌัตติกตัณหาสิบแปดกับพาหิรตัณหาสิบแปดประสมเข้าด้วยกัน จึงเป็นตัณหาสามสิบหก แล้วจึงเอาตัณหา

สามสิบหกนั้นตั้งลงไว้ เอาสัทธาสามคือ อดีตัทธา อนาคตัทธา แล้วเอาปัจจุบันนะอัทธานั้นคูณลง จึ่งเป็นตัณหาร้อยแปดประการด้วยกัน ผู้มีปรีชาพึงสันนิษฐานในอัตถาธิบายเป็นใจความเถิดว่าตัณหาอันมีลักขณะให้ปรารถนากิเลสกามและพัสดุกามนั้น เมื่อปราศจากสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ หาสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิจะเกิดพร้อมมิได้ ก็จัดได้ชื่อว่ากามตัณหา ตัณหานั้นครั้นประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ ถือไปว่าสัตวเที่ยงโลกเที่ยง เห็นว่าบังเกิดเป็นสัตวแล้วไม่รู้ฉิบหายประลัยเลย ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิดังนี้แล้ว ก็จัดได้ชื่อว่าภวตัณหา และตัณหานั้นครั้นประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐินั้น เห็นไปว่าสัตวทั้งปวงนี้ตายแล้วสูญไปไม่เกิดอีกเลย ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิดังนี้ จัดได้ชื่อว่าวิภวตัณหา กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหาทั้งสามประการนี้ ย่อมให้มีความรักความยินดีในจักขุแห่งตน ให้มีความรักความยินดีในนาสิกแห่งตน ในฆานะแห่งตน และชิวหาแห่งตน และกายและน้ำใจแห่งตนเหมือนกันสิ้น จะได้แปลกกันนั้นก็หาบ่มิได้ กามตัณหานั้น

จักขุก็รัก โสตก็รัก ชิวหาก็รัก กายก็รัก น้ำใจก็รัก รักน้ำใจแห่งตน ข้างภวตัณหาที่สัมปยุตด์ด้วยสัสสตทิฏฐินั้นเล่า ก็รักจักขุ รักโสต รักฆานะ รักชิวหา รักกาย รักน้ำใจแห่งตน ตกว่ารักอายตนะทั้งหกภายในกายแห่งตนสิ้นด้วยกัน ข้างกามตัณหารักภายในหก ข้างภวตัณหารักภายในหก ข้างวิภวตัณหาที่สัมปยุตด์ด้วยอุจเฉททิฏฐินั้นเล่า ก็รักจักขุ โสต ฆานะ ชิวหา กาย รักน้ำใจแห่งตน รักอายตนะภายในหก ประสมเข้าด้วยกันจึ่งเป็นสิบแปด เรียกชื่อว่าอัชฌัตติกตัณหาโดยนัยที่กล่าวมาแล้วแต่หลัง และกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ทั้งสามประการนี้ เมื่อรักรูป รักเสียง รักสัมผัสถูกต้องเป็นของแห่งบุคคลผู้อื่น รักน้ำใจแห่งบุคคลผู้อื่น รักสิ่งของสรรพพัสดุแต่บันดาที่เป็นภายนอกกายในกาลใด ก็จัดเป็นพาหิรตัณหาได้ถึงสิบแปดประการในกาลเมื่อนั้น บัณฑิตพึงสันนิษฐานเถิดว่ากามตัณหานี้ย่อมรักซึ่งรูปทรงสัณฐานแห่งสัตว และสังขารมีประการต่าง ๆ อย่างไรจึ่งเรียกว่า รูปสัตว อย่างไรจึ่งเรียกว่ารูปสังขาร รักรูปทรงสัณฐานแห่ง

สามีภริยา รักรูปทรงแห่งทาสีทาสาคชาชาติโคคาวี อัศวะมหิงสา รักรูปไก่รูปนกรูปวิพาร์เป็นอาทิ แต่บันดาที่เป็นสัตวอันตนได้เลี้ยง รักรูปอันมีจิตต์วิญญาณเห็นปานดังนี้ และจัดได้ชื่อว่ารักรูปทรงแห่งสัตว และข้อซึ่งรักรูปสัณฐานแห่งสังขารนั้น คือรักรูปเอารูปถ้วยรูปโต๊ะรูปพานรูปเตียงและเครื่องใช้สรอย เครื่องประดับประดาอาภรณ์ทั้งปวงเป็นอาทิ แต่บันดาที่หาวิญญาณมิได้นั้นแหละ ได้ชื่อว่ารักรูปทรงสัณฐานแห่งสังขาร "น เกวลำ" ใช่แต่เท่านั้น ย่อมรักใคร่ในเสียงแห่งสัตวและเสียงสังขาร เสียงสัตวนั้นคือเสียงพูดเสียงเจรจาเสียงขับเสียงร้องเสียงโห่เสียงกรีว มีเสียงไก่เสียงนกเป็นอาทิ แต่บันดาที่มีจิตต์วิญญาณนั้น ได้ชื่อว่าเสียงสัตว และเสียงสังขารนั้น คือเสียงฉิ่งเสียงฉาบเสียงทับเสียงโทนเสียงเภรีบีขลุ่ยเป็นอาทิ แต่บันดาที่หาจิตต์วิญญาณมิได้นั้นแหละ จัดได้ชื่อว่าเสียงสังขาร กามตัณหานั้นจะรักแต่รูปสังขาร จะรักแต่เสียงสัตวเสียงสังขารเท่านั้นหามิได้ ย่อมรักกลิ่นรักรสรักสัมผัสแห่งสัตวและสังขารต่าง ๆ บัณฑิตพึงสันนิษฐานเถิดว่า

ลักขณะที่รักรูปสัตวและรูปสังขาร อันเป็นภายนอกกายนั้น จัดเป็นตัณหาประการหนึ่ง ลักขณะที่รักเสียงสัตวและเสียงสังขาร อันเป็นภายนอกกายแห่งตนนั้นเล่า ก็จัดได้ชื่อว่าตัณหาอีกประการหนึ่ง ลักขณะที่รักกลิ่นสัตวและกลิ่นสังขาร อันเป็นภายนอกกาย ก็จัดเป็นตัณหาประการหนึ่ง รักรสภายนอกกาย ก็จัดเป็นตัณหาประการหนึ่ง รักสัมผัสภายนอกกาย ก็จัดเป็นตัณหาประการหนึ่ง รักน้ำใจแห่งผู้อื่นรักรู้ซึ่งเหตุผลสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามประเพณีโลกวิสัยนั้น ก็จัดเป็นตัณหาประการหนึ่ง ตกว่ากามตัณหาสิ่งเดียวนี้ มีรักภายในกายถึงหกประการดังนี้ ภวตัณหานั้นเล่าก็รักรูป รักเสียง รักกลิ่น รักรส รักสัมผัส รักรู้เหตุผลตามประเพณีคดีโลก มีความรักภายนอกกายนั้นหกประการ เหมือนกันกับกามตัณหา วิภวตัณหานั้นเล่า ก็รักรูป รักเสียง รักรส รักสัมผัส รักรู้เหตุผลตามประเพณีคดีโลก มีความรักภายนอกกายหกประการเหมือนกัน เป็นใจความว่า ข้างกามตัณหาก็มีความรักภายนอกนั้นหกข้าง ภวตัณหาก็มีความรักภายนอกกายหก ข้างวิภว-

ตัณหาก็มีความรักภายนอกกายหก เข้ากันเป็นพาหิร-ตัณหาสิบแปดประการ ครั้นแล้วเอาอัชฌัตติกตัณหาสิบแปดประสมเข้าด้วยกันเป็นตัณหาสามสิบหก แล้วจึ่งจัดเป็นตัณหาในอดีตสามสิบหก จัดเป็นตัณหาในบัจจุบันสามสิบหก จัดเป็นตัณหาในอนาคตข้างน่าสามสิบหก เข้ากันจึ่งเป็นร้อยแปดประการ โดยนัยที่วิสัชนามาแล้วแต่หลัง "ยสฺสา ฉตฺตึสติ โสตา จ" สมเด็จพระบรมศาสดามีพระพุทธฎีกาตรัสว่า "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุสงฆ์ทั้งหลาย "ฉตฺตึสติ โสตา" กระแสแห่งตัณหาทั้งสามสิบหกประการซึ่งเป็นไปในอดีต และอนาคต และบัจจุบันนั้น ย่อมไหลไปในรูปารมณ์ สัททา-รมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ อันเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจแห่งตน จะได้รู้สิ้นรู้สุดนั้นก็หาบ่มิได้ กระแสแห่งตัณหานั้นเชี่ยวแรงกล้าหาญยิ่งนัก สันดานแห่งบุคคล ผู้ใดเลื่อนลอยไปตามกระแสแห่งตัณ-หาแล้ว สันดานแห่งบุคคลผู้นั้นก็จัดเป็นญาณวิปันน์ปราศจากบัญญา ไม่พิจารณาเห็นผิดและชอบคุณ และโทษบุญและบาป เมื่อปราศจากบัญญาแล้ว ทิฏฐิก็

บังเกิดในสันดานนั้นเนือง ๆ จะมากไปด้วยทิฏฐิเห็นผิดเป็นชอบ เห็นชั่วเป็นดี จะมีแต่ความประมาทเป็นเบื้องน่า จะได้เอื้อเฟื้ออาลัย ในที่จะเจริญฌานและวิปัสสนาญาณทั้งสิบนั้นก็หาบ่มิได้ เมื่อหาฌานและวิปัสสนาญาณมิได้ สันดานก็มากไปด้วยทิฏฐิอันชั่ว และทิฏฐิอันชั่วนั้น ก็จะชักนำให้กระทำการอกุศลกรรมต่าง ๆ เมื่อกระทำอกุศลกรรมต่าง ๆ ด้วยอำนาจทิฏฐิอันชั่วนั้นแล้ว ก็สำหรับแต่ที่จะให้นำมาซึ่งความฉิบหายในอิธโลกและปรโลก "ราคนิสฺสิตา" แท้จริง ความดำริอาศรัยซึ่งตัณหา ความดำริอันบังเกิดแต่ตัณหานั้น มีแต่จะกระทำให้ถึงซึ่งพินาศฉิบหาย จะได้เป็นคุณสิ่งใดสิ่งหนึ่งหาบ่มิได้ "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ตัณหาที่จัดได้ชื่อว่า โสตานั้น ด้วยอัตถะว่าไหลไปสู่อารมณ์โดยทวารทั้งหกมีจักขุเป็นอาทิ นัยหนึ่งได้ชื่อว่า โสตานั้นด้วยอัตถะว่า ไหลไปในภพน้อยภพใหญ่ ตั้งแต่กามภพตลอดถึงรูปภพ จะได้เว้นได้ว่างนั้นหามิได้ นัยหนึ่ง ตัณหานี้จัดได้ชื่อว่าลดาด้วยอัตถะว่าเหมือนเครือเขา ธรรมดาว่าเครือเขาอันบังเกิดขึ้น

แล้วและเกี่ยวพันรัดรึงพฤกษชาติให้อับให้เฉา มิให้แตกให้ลัดขึ้นได้ "ยถา" อันนี้และมีอุปมาฉันใด อุปไมยด้วยตัณหา ๆ นี้ก็เกี่ยวประสานรึงรัดสัตวทั้งหลายไว้ ให้เวียนว่ายตายเกิดเอากำเนิดปฏิสนธิในภพน้อยภพใหญ่แล้ว ๆ เล่า ๆ "ตญฺจ ทิสฺวา ลตๆ ชาตๆ" นี่แหละภิกขุทั้งหลาย ตัณหาอันบังเกิดขึ้นในสันดานเกี่ยวประสานรึงรัดสัตวทั้งหลายไว้ เหมือนเครือเขาเถาลดาเห็นสภาวะปานดังนี้ ท่านทั้งหลายพิจารณาเห็นว่าเป็นมูลเหตุแห่งกองทุกข์แล้วและปรารถนาจะดับทุกข์นั้น พึงดับต้นเครือตัณหานี้เสียก่อน กระทำอาการให้เหมือนบุรุษอันตัดเครือลดาวัล บุรุษอันตัดเครือลดาวัลนั้นย่อมตัดในเบื้องต้นนั้นก่อน จะได้ตัดข้างปลายก่อนนั้นก็หาบ่มิได้ สืบเสาะเห็นต้นเครืออยู่ที่ใดแล้ว ก็เอามีดอันคมประหารลงในที่นั้น เมื่อตัดต้นเครือขาดได้แล้วปลายเครือนั้นก็จะเหี่ยวแห้งถึงซึ่งพินาศฉิบหาย มิอาจเป็นขึ้นสืบต่อไปได้ "ยถา" อันนี้แหละมีอุปมาฉันใด ก็มีอุปไมยต่อตัณหา ท่านทั้งหลายปรารถนาจะดับทุกข์นั้น ก็พึงแสวงหาซึ่งมีดอันคมคือพระอรหัตตมรรค-

ญาณ พึงตัดต้นเครืออันกล่าวคือตัณหานั้นเสีย ให้เด็ดขาดด้วยอำนาจพระอริยมรรคญาณ เมื่อตัดต้นเครือตัณหานั้นเด็ดขาดแล้ว ทุกข์ทั้งปวงก็จะดับสูญมิได้บังเกิดต่อไป อุปไมยดังเครือลดาวัลอันบุคคลตัดต้นเครือแล้ว จึงเหี่ยวแห้งบ่มิได้เป็นสืบต่อไปนั้น "สริตานิ สิเนหิตานิ จ" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ตัณหานี้ตถาคตตรัสเทศนาว่า เหมือนด้วยยางมะพลับและยางรัก ๆ นั้นเป็นยางไม้อันเหนียว ได้ติดได้กระชับสิ่งใด ๆ แล้ว ก็ติดกระชับอยู่เป็นอันมั่นคงมิได้หลุดได้ถอน อันนี้แหละมีฉันใด ยางกล่าวคือตัณหานี้ก็ติดกระชับจิตตสันดานไว้ให้รักใคร่ผูกพันติดอยู่ในอารมณ์ที่ตนปรารถนาไม่เคลื่อนคลาดได้ มีอุปไมยดังยางรักและยางมะพลับที่ติดกระชับอยู่เป็นอันมั่นคงมิได้หลุดได้ถอนนั้น เหมือนด้วยพระชิโนรสที่เป็นโลกิยจิตต์ ยังรักใคร่พัวพันอยู่ในบาตรและจีวรและเครื่องบริกขารต่าง ๆ นั้น อาศรัยแก่ยางคือตัณหานั้นเป็นมูลเหตุ สัตวทั้งหลายที่ส่งอารมณ์ไปในวัตถุกามกิเลสกาม จะมีความชื่นชมโสมนัส จะมีความกำหนัดติดอยู่ในรูปเสียงกลิ่นรสสัมผัสนั้น ก็

อาศรัยแก่ยางคือตัณหานี้เป็นมูลเหตุ บุคคลที่ลุอำนาจแก่ตัณหานั้น ย่อมแสวงหาซึ่งรูปเสียงกลิ่นรสสัมผัส แสวงหาความสุขในเบญจกามคุณ สำคัญมั่นคงอยู่ว่าบริบูรณ์ด้วยกามคุณแล้วก็เป็นสุข เมื่อแสวงหาความสุขความยินดีในเบญจกามคุณ ด้วยสามารถลุอำนาจแก่ตัณหาเห็นปานดังนี้ ก็น่าที่จะเที่ยวท่องล่องลอยเวียนว่ายตายเกิดในกระแสวัฏฏะสงสาร เวียนตายเวียนเกิดเวียนหนุ่มเวียนแก่เวียนไข้เจ็บ มิอาจที่จะล่วงข้ามพ้นจากชาติกันดาร ชรากันดาร พยาธิกันดาร มรณะกันดารได้ เพราะเหตุลุอำนาจแก่ตัณหา "ตสิณาย ปุรกฺขตา ปชา" ดูกรภิกขุทั้งหลาย บุคคลที่ลุอำนาจแก่ตัณหา ตัณหาเข้าแวดล้อมเข้าค้ำชูอยู่นั้น จะปรีดิ์เปรมเกษมสุขสบายกายและจิตต์อยู่ได้ ก็แต่ในขณะเมื่อความทุกข์ความพิบัติยังไม่ได้มาถึง ถ้าความทุกข์ความพิบัติมาถึงเข้าแล้ว ก็สดุ้งตกประหม่าเอาสติอารมณ์มิได้ เปรียบดุจกระต่ายอันติดบ่วงนายพรานป่า กระต่ายอันติดบ่วงนายพรานป่าที่ดักไว้ในอรัญประเทศราวป่านั้น ย่อมมีกายอันประพรั่นหวั่น

ไหว ขวัญหายกลัวแต่นายพราน ตัณหานั้น เปรียบปาน ดังตัวนายพราน บุคคลที่ลุอำนาจแก่ตัณหานั้น เปรียบ ดุจกระต่าย ราวป่านั้นอันเป็นที่เร้นแห่งกระต่ายนั้น เปรียบดุจกามคุณทั้งห้า คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ขณะเมื่อกระต่ายยังมิได้ติดบ่วงแห่งนายพราน และมีความรื่นเริงบันเทิงใจโลดเต้นไปตามอัชฌาสัยแห่งตนนั้น เปรียบดังบุคคลที่ลุอำนาจแก่ตัณหา และขวนขวายแสวงหาความสุขความยินดีในเบญจกามคุณทั้งห้าประการ ขณะเมื่อกระต่ายติดบ่วงนายพราน และมีความสดุ้งตกใจสท้านกายประพรั่นขวัญหายนั้น เปรียบดังพาลปุถุชนที่ลุอำนาจแก่ตัณหา อันบ่วงคือสังโยชน์หากมารัดรึงไว้ มิได้ล่วงพ้นจากชาติกันดาร ชรากันดาร พยาธิกันดารได้ ติดบ่วงคือสังโยชน์ธรรมอยู่แล้ว และมีความสดุ้งตกใจกลัวภัยทั้งปวง แต่บรรดาที่มาถึงแก่ตนนั้น แท้จริง สัตวทั้งหลายที่ติดอยู่ในสังโยชน์กล่าวคือตัณหานั้น ย่อมวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสาร เวียนทุกข์เวียนยากไม่รู้สิ้นรู้สุด ไม่มีกาลกำหนดที่จะพ้นทุกข์พ้นภัย อาศรัยเหตุฉะนี้ ท่านทั้งปวงจง

อุตส่าห์บันเทาเสียซึ่งตัณหา อย่าได้เออเพออาลัยอยู่ในตัณหาอันมีลักขณะให้ปรารถนาในเบญจกามคุณนี้เลย จงปรารถนาพระนิพพานอันปราศจากราคะโทสะโมหะเถิด พระนิพพานนั้นแหละเป็นที่เกษมสานต์เป็นบรมสุขโดยเที่ยงแท้ หาทุกข์สิ่งใดสิ่งหนึ่งจะมาปนระคนอยู่มิได้ อุตส่าห์แสวงหาพระอรหัตตมรรคญาณ ประหารตัณหาเสียให้ขาดเด็ดเป็นสมุจเฉทประหาน ดำเนิรขึ้นสู่สิเวศสถาน คือพระอมตมหานครนฤพานนั้นถิด "น ตำ ทฬฺหำ พนฺธนมาหุ ธีรา" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ธรรมดาว่าบ่วงคือตัณหานี้ เป็นบ่วงอันมั่นคง บ่วงใด ๆ จะมั่นคงแน่นหนาเหมือนด้วยบ่วงคือตัณหานี้ก็หามิได้ "ยทา-ยสำ ทารุชปพฺพชญฺจ" ถึงเครื่องจำอันบุคคลกระทำด้วยเหล็ก เป็นต้นว่าโซ่ตรวนนั้นก็ดี เครื่องจำอันบุคคลกระทำด้วยไม้ เป็นต้นว่าขื่อและคานั้นก็ดี เครื่องผูกอันบุคคลกระทำด้วยป่านและปอ เป็นต้นว่าเชือกอันบุคคลพื้นไว้สำหรับผูกมัดซึ่งนักโทษนั้นก็ดี เครื่องผูกและเครื่องจำทั้งปวงนี้ ถึงจะผูกพันให้แน่นหนาก็ไม่แน่นหนาเหมือนด้วยเครื่องผูกเครื่องจำกล่าวคือ ตัณหานี้

เครื่องจำอื่นนั้น ถ้าบุคคลปรารถนาจะตัดจะฟันด้วยพร้าและขวานที่คม ๆ แล้ว "ฉินฺทิตุ สกฺโกติ" ก็อาจตัดฟันเสียได้ "ตณฺหาสงฺขาตำ" เครื่องจำกล่าวคือตัณหานี้ ถึงจะมีพร้าและขวานที่คม ๆ สักเท่าใด ๆ ก็มิอาจเอามาตัดเอามาฟันให้เด็ดขาดออกได้ "ตณฺหาพนฺธนำ" เครื่องจำคือตัณหานี้ พ้นวิสัยที่จะตัดจะฟันให้เด็ดขาดออกด้วยคมพร้าและคมขวานได้ อาศรัยเหตุดังนั้น จึงว่าเครื่องจำคือตัณหานั้น "อุตฺตริ ทฬฺหพนฺธนำ" เป็นเครื่องจำอันมั่นยิ่งกว่าเครื่องจำทั้งปวง ตัณหาอันมีลักษณะให้รักใคร่ ให้เอื้อเฟื้ออาลัยในบุตรภริยา ให้กำหนัดยินดีอยู่ในภพ "มณิกุณฺฑเลสุ" ให้รักอยู่ในวัตถุสิ่งของทั้งปวง เป็นต้นว่ากุณฑลแก้วและกุณฑลทองอันวิจิตรบันจงต่าง ๆ "พุทฺธาทโย" นักปราชญ์ทั้งหลายมีสมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นต้นเป็นประธาน ย่อมออกพระโอษฐ์ตรัสว่าเป็นเครื่องจำอันมั่น "โอหารินำ วา" เครื่องจำคือตัณหานี้ ย่อมจองจำผูกมัดสัตว์ไว้ให้มั่นแล้วก็ฉุดคร่าผลักไสสัตว์ทั้งหลายให้ตกไปในจตุราบายภูมิทั้งสี่ คือนรกและเปรตดิรัจฉานและ

อสูรกายเป็นต้น "สิถิลำ" เครื่องจำคือตัณหานี้เป็นเครื่องจำอันหย่อน ผูกมัดจำจองซึ่งบุคคลผู้ใดแล้วและกระทำให้บุคคลผู้นั้นมีผิวหนังและมังสังเป็นริ้วรอย มีโลหิตอันเอิบอาบซาบซึมออกมาตามผิวหนังเหมือนเครื่องผูกอื่น ๆ นั้นก็หามิได้ "ตณฺหาพนฺธนำ" เครื่องจำคือตัณหานี้จำหย่อน ๆ จำไม่ให้รู้เนื้อรู้ตัว บุคคลที่ต้องมัดต้องจำอยู่ด้วยเครื่องจำคือตัณหานี้ กระทำการไร่การนาการค้าขาย ทางชลมารคสถลมารคได้โดยสดวกมิได้ขัดได้ขวาง "ทุปฺปมุญฺจำ" จำหย่อน ๆ ก็จริงและแต่ทว่ายากนักที่บุคคลจะปลดเปลื้องได้ "กจฺฉโป วิย" เปรียบปานประดุจดังเต่าอันบุคคลมัดด้วยเชือกแล้ว ยากนักที่จะเปลื้องตนได้ "ยถา" อันนี้แหละมีฉันใด อุปไมยต่อบุคคลที่ต้องมัดต้องจำกล่าวคือตัณหา เครื่องจำคือตัณหานี้ก็ยากที่จะปลดเปลื้องตนให้พ้นได้ "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย "ตณฺหาพนฺธนำ" เครื่องจำคือตัณหาอันมั่นคงแน่นหนาเห็นปานดังนี้ บุคคลจะตัดเสียให้ขาดนั้น อาศรัยแก่ดาพคือพระอรหัตตมรรคญาณ ได้สำเร็จพระอรหัตตมรรคญาณแล้วเมื่อ

ใด ก็จะตัดบ่วงตัณหาให้ขาดเด็ด เป็นสมุจเฉทประหาน ได้ในกาลเมื่อนั้น บุคคลแสวงหาซึ่งดาพคือพระอรหัตต-มรรคญาณนั้น พึงสละเสียซึ่งกามสุขอย่าได้เอื้อเฟื้อ อาลัยในกามราคะ พึงยินดีในที่อันแสวงหาซึ่งศีลคุณ และธุดงคคุณ เพียรพยายามในอธิจิตต์และอธิปัญญา อันกล่าวคือสมถะกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน เพียรไป ๆ กว่าจะได้ดาพคือพระอรหัตตมรรคญาณ สำ-เร็จมโนรถความปรารถนาในกาลใด ก็จะตัดรอนเสียได้ ซึ่งเครื่องผูกเครื่องจำกล่าวคือตัณหา ในกาลเมื่อนั้น "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย "เย ราครตฺตา" สัตว ทั้งหลายที่ยินดีด้วยกามราคะนั้น ย่อมขัดข้องอยู่ด้วย กามราคะและอำนาจแห่งโทโส ย่อมลุ่มหลงอยู่ด้วย อำนาจแห่งโมโห ย่อมประพฤติเป็นไปตามกระแสแห่ง ตัณหา ขัดข้องอยู่ด้วยตัณหา มิอาจล่วงไปให้พ้น จากข่ายคือตัณหานี้ได้ "มกฺกฏโก วิย" เปรียบประดุจ ดังแมลงมุมอันชักใยแห่งตนออกแล้ว และซึ่งไปเป็น ตาข่ายสำหรับที่จะดักสัตว มีเหลือบและยุงเป็นอาทิ ธรรมดาว่า แมลงมุมนั้นเมื่อชักใยแห่งตนออกเป็นตาข่าย

ไว้แล้ว ก็นอนอยู่ในท่ามกลางแห่งตาข่าย ถ้าสัตว์เป็นต้นว่า เหลือบและยุงบินมาติดเข้าที่ตาข่ายอันตนขึงไว้ ไหวถึงตนเข้าแล้วเมื่อใด แมลงมุมก็ไต่ออกไปตามใยด้วยเร็วพลัน จับเอาสัตว์นั้นได้แล้วก็เจาะกินซึ่งเยื่อสมองแห่งสัตว์นั้นเป็นภักษาหาร ครั้นกินเยื่อสมองสำเร็จแล้ว แมลงมุมก็กลับเข้าไปนอนอยู่ในท่ามกลางแห่งตาข่ายอีกเล่า จะได้ไปจากตาข่ายนั้นก็หาบ่มิได้ "ยถา" อันนี้แหละมีอุปมาฉันใด อุปไมยดุจบุคคลที่ยินดีอยู่ในกามราคะ และขัดข้องอยู่ด้วยโทโส ลุ่มหลงอยู่ด้วยโมโหนั้น ก็ประพฤติตามกระแสแห่งตัณหา ประพฤติตามความปรารถนาแห่งตน มิอาจหักหาญใจแห่งตนที่ตกไปตามกระแสแห่งตัณหานั้นได้ ก็เวียนไปตามอำนาจแห่งตัณหา อุปมาดั่งแมลงมุมอันเวียนอยู่ในใยแห่งตน มิได้ล่วงไปพ้นใยแห่งตนได้ "ตณฺหา-สงฺขาตา มกฺกฏกชาลา" ใยแมลงมุมกล่าวคือตัณหานี้ อริยนักปราชญ์ทั้งหลายย่อมตัดให้ขาด ด้วยอำนาจพระอรหัตตมรรคญาณ ประหานให้เป็นสมุจเฉทมิให้กลับติดต่อเข้าได้ "นิราลยา" อริยนักปราชญ์ทั้งหลาย

นั้นย่อมปราศจากเอื้อเฟื้ออาลัยในสัตวสังขาร บ่ายหน้าเข้าสู่ห้องแก้วอันกล่าวแล้วคือ พระอมตมหานิพพาน สละเสียได้ซึ่งกองกิเลสทั้งปวงสิ้นเสร็จ เพราะเหตุที่ตัดใยเสียได้นั่นแหละเป็นต้นเป็นเดิม ฯลฯ "วิตกฺกมถิ-ตสฺส ชนฺตุโน" ดูกรภิกขุทั้งหลาย บุคคลที่มีสันดานอันกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก ย่ำยีบีฑาลุอำนาจแก่อกุศลทั้งสาม มีจิตต์หนาไปด้วยราคะ "สุภานุ-ปสฺสิโน" มีปรกติพิจารณาซึ่งอารมณ์ ถือเอาสุภ-นิมิตต์ว่ารูปทรงสรีราพยพนั้นงาม คือเอาอนุพยัญชนะเรียกชื่อว่าเนตรงามเป็นอาทิ "ภิยฺโย ตณฺหาปวฑฺฒติ" ย่อมมีกระแสแห่งตัณหาเจริญภิยโยภาพ ธรรมดาว่าบุคคลที่มีสันดานอันหนาไปด้วยราคะ พิจารณาเห็นว่างามว่าดีในเบญจกามคุณ "ทฬฺหำ กโรติ" จัดได้ชื่อว่ากระทำบ่วงใส่ตัวเอง รวบมัดตัวเอง ดักตัวเอง จัดได้ชื่อว่ากระทำเครื่องจำอันมั่นใส่ตัวเอง เพราะเหตุตามใจตน และสละจิตต์ไปในที่พิจารณาสุภนิมิตต์ว่ารูปทรงอันเหมาะอันดีนั้น "ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย "วิตกฺกูปสเม จ โย รโต" บ่วงแห่งมารกล่าวคือ

ตัณหาอันผูกมัดรัดรึงสัตว์ให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในไตรภูมิกวัฏฏ์เห็นปานฉะนี้ ถ้าบุคคลผู้ใดปรารถนาจะตัดรอนให้เด็ดขาดสาบสูญ "อสุภำ ภาวยติ สทา" บุคคลผู้นั้นพึงเจริญซึ่งอสุภภาวนาระงับดับเสียซึ่งมิจฉาวิตก ยังปฐมฌานให้บังเกิด ตั้งสติให้มั่นเป็นนิจจนิรันตร์ อย่าได้ลืมสติในที่เจริญอสุภกรรมฐาน มีอุทธุมาตกะกรรมฐานเป็นอาทิ มีอัฏฐิกะกรรมฐานเป็นปริโยสาน พึงพิจารณาเอาทรากอสุภที่ขึ้นพองนั้นเป็นอารมณ์ ถ้ามิฉะนั้น ก็พึงพิจารณาเอาทรากอสุภที่เขียวเป็นอารมณ์ ถ้ามิฉะนั้น ก็พึงพิจารณาเอาทรากอสุภที่มีปุพโพอันไหลออกมาจากทวารทั้งเก้านั้นเป็นอารมณ์ "ทส วิธำ อสุภกมฺมฏฺฐานำ" อสุภกรรมฐานทั้งสิบประการนั้น ตามแต่จะพิจารณาเถิด ไม่สังกัดเฉพาะให้พิจารณามิได้ "ยถาอชฺฌาสเยน" อัธยาศรัยชอบพิจารณาซึ่งอสุภกรรมฐานอันใด ก็พึงพิจารณาซึ่งอสุภกรรมฐานสิ่งนั้น เมื่อมิสติผูกพันเอาอสุภกรรมฐานเป็นอารมณ์อยู่ดังนี้แล้ว จิตต์ที่พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเหมาะว่าดีนั้น ก็จะปราศจากสันดาน จะเห็นชัดว่าเบญจขันธ์

ไม่เหมาะไม่ดี เป็นเครื่องอสุจิอสุภัง เป็นเครื่องเน่าเครื่องเปื่อยเครื่องถมแผ่นพสุธาหาแก่นสารมิได้เห็นปานดังนี้แล้ว ก็ให้จำเริญอสุภกรรมฐานภาวนาเป็นลำดับขึ้นไปตราบเท่าได้สำเร็จพระอรหัตต์ ตัดบ่วงคือตัณหาขาดกาลใด ก็จะสิ้นทุกข์สิ้นภัยในวัฏฏะสงสารในกาลเมื่อนั้น นักปราชญ์ผู้มีดำเนิรญาณปรารถนาจะพิจารณาให้เห็นอสุจิอสุภังในรูปกายแห่งบุคคลผู้อื่น ปรารถนาจะระงับราคะซึ่งบังเกิดเผาผลาญในจิตตสันดานแห่งตนนั้น ก็พึงพิจารณาว่ารูปกายแห่งสรรพสัตว์ทั้งหลายเกิดมาในโลกนี้ ย่อมมีสภาวะแปรปรวนเป็นอนิจจังมิได้ตั้งอยู่เป็นอันเที่ยงแท้ รูปกายที่นายช่างเรือนคือตัณหาตกแต่งยกขึ้นซึ่งอัฏฐิสามร้อยท่อน กำบังไว้ด้วยผิวหนังและมังสะประดับไปด้วยวัตถาลังการสรรพาภรณ์อันวิจิตรบันจงยิ่งนักต่าง ๆ พิจารณาดูแต่ภายนอกนี้เห็นประหนึ่งว่างดงามเพราเพริศเฉิดฉายนักหนา “อนิจฺจา” ที่แท้นั้นเป็นเครื่องเปื่อยเครื่องเน่าเครื่องอสุจิอสุภังที่เดียวแท้จริง ข้างภายในกรัชกายแห่งสรรพสัตว์ทั้งหลายนั้นเต็มไปด้วยมูตรและคูถเสมหะมันเหลว และมันข้นระคน

ติดอยู่ทุกแห่งทุกตำบล ปฏิกูลพึงเกลียดยิ่งนัก เปรียบประดุจดังผีใหญ่ อันเต็มไปด้วยบุพโพและโลหิต ประกอบไปด้วยบาดแผลนั้นเก้าแห่ง เป็นที่ปรารถนาเป็นที่ชอบใจแห่งมหาชนทั้งปวง แต่บรรดาที่มีจิตสันดานเป็นอันธพาลปราศจากสติและปัญญา หนาไปด้วยกิเลส "อาตุรำ" รูปกายนี้ได้ชื่อว่าไข้อยู่เป็นนิตย์ ป่วยอยู่เป็นนิตย์ เหตุกายนี้เป็นที่ประชุมอยู่แห่งกองทุกข์ บุคคลจะรักษากายนี้ ต้องรักษาอยู่ทั้งกลางคืนและกลางวันไม่ว่างไม่เว้นโดยที่สุดแต่นั่งอยู่และนอนอยู่ก็วงเวียน ต้องเปลี่ยนอิริยาบถสิ้นกาลทุกเมื่อ ถ้าไม่เปลี่ยนอิริยาบถก็จะเจ็บไข้ยอกเสียดเมื่อยขบลำบาก เวทนามีประการต่าง ๆ เหตุดังนั้น รูปกายนี้จึงได้ชื่อว่าไข้อยู่เป็นนิจนิรันดร์ พึงพิจารณาให้เห็นเป็นธรรมสังเวชเถิด รูปกายนี้จะผุภังค์จะทำลายเรียราย เป็นเครื่องถมพสุธาหาแก่นสารมิได้ "ปริชิณฺณมิทำ รูปำ โรคนิทฺธำ" แท้จริง รูปกายนี้ย่อมมีสภาวะคร่ำคร่าซูบซีดเหี่ยวแห้ง จะได้สดได้ชื่นอยู่เป็นปรกตินั้นก็หามิได้ เมื่อถึงมหัลลกะแก่ชราลงแล้ว ก็วิปริตแปรปรวนไม่ยั่งไม่ยืน

เกสาที่ดำก็กลับเป็นขาว จักขุที่แจ่มใสนั้นก็บังเกิดมืด โสตปสาทที่ว่องไวก็กลับตึงกลับหนักไป สารพัดจะแปรปรวนทุกประการ "โรคนิทฺธ์" รูปกายนี้เป็นที่อยู่แห่งโรคต่าง ๆ เป็นที่เกิดแห่งอาพาธบ่วยเจ็บมีประการต่าง ๆ เป็นเครื่องเน่าเครื่องเหม็นเครื่องเปื่อยเครื่องภังค์ควรจะสงสารสมเพชเวทนา ในอัฏฐกถา ขยายความว่า "อยำ กาโย" กายนี้ถึงจะตั้งอยู่ในปฐมวัยยังหนุ่มยังสาวอยู่ก็ดี พึงจะประสูติจากครรภ์มารดาได้วันหนึ่งสองวัน มีสีสรรพ์พรรณอันงามดุจดังสีทองก็ดี สมเด็จพระชินสีห์สัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ตรัสเรียกว่าเครื่องเน่าเครื่องเปื่อยเครื่องผุเครื่องภวังค์ ด้วยอัตถะว่ากายนี้เป็นที่สันทนาการไหลหลั่งถั่งออกมาแห่งอสุจิลามกมีประการต่าง ๆ "อยำ กาโย" กายนี้มีสภาวะเกิดมาแล้วก็จะพึงทำลายเป็นอันแท้ จะมั่นคงยั่งยืนอยู่นั้นก็หามิได้เหตุฉะนี้ ถึงจะยังหนุ่มยังสาวอยู่ก็ดี จะพึงประสูติวันหนึ่งสองวันมีพรรณดังทองก็ดี สมเด็จพระพุทธองค์ก็ทรงตรัสว่าเป็นเครื่องเน่าเครื่องเปื่อยเครื่องผุเครื่องภังค์เปรียบดุจโลกโวหารร้องเรียกสุนัขจิ้งจอกว่า "ชรสิง-

คาโล" ๆ สุนัขจิ้งจอกถึงจะยังหนุ่มยังน้อยยังเล็กยังอ่อน พึงจะสอนเดินสอนย่างสอนเห่าสอนหอนได้ก็ดี โลกทั้งหลายก็เรียกว่า ชรสิงคาล ๆ ด้วยกัน สิ้นมิใช่หรือ จะได้เฉพาะเรียกว่า ชรสิงคาลแต่สุนัขจิ้งจอกแก่นั้นก็หามิได้ อันนี้แหละมีฉันใด อุปไมยดังกายนี้ถึงจะยังหนุ่มยังสาวอยู่ก็ดี พึงจะประสูติได้วันหนึ่งสองวันก็ดี สมเด็จพระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ย่อมตรัสเรียกว่า เครื่องเน่าเครื่องเปื่อยเครื่องผุเครื่องภังค์ พระพุทธฎีกาตรัสเทศนาว่า กายเป็นที่สันทนาการไหลออกแห่งอสุจิจากทวารทั้งเก้า แต่ล้วนเป็นเครื่องเน่าเครื่องเหม็นเห็นสภาวะปานฉะนี้ ย่อมจะถึงซึ่งแตกทำลายเป็นอันรวดเร็วฉับพลัน จะได้เนิ่นช้านั้นก็หามิได้ "มรณนฺติโก" ชีวิตแห่งสัตว์ทั้งปวงนี้มีมรณะเป็นที่สุด เกิดมาแล้วผู้ใดผู้หนึ่งจะพ้นมรณะภาพนั้นก็หาบ่มิได้ ย่อมจะถึงแก่มรณะภาพนั้นเหมือนกันสิ้นทุกรูปทุกนาม "ยามิมานิ อวฏฺฐานิ อลาวูเนว สรเท" ทรากอสุภอันบุคคลนำมาทอดทิ้งไว้ในที่ทั้งหลาย มีต้นว่าบ่าช้ฎและบ่าช้าที่ถึงซึ่งสภาวะเปื่อยเน่าซุดโซมลงแล้ว และมีอัฏฐิเรี่ยราย

กระจัดกระจายอยู่นั้น เพื่อพิจารณาดูอัฏฐิเหมือนเปลือกน้ำเต้าในสรทกาลสมัย ธรรมดาว่าเปลือกน้ำเต้านั้นก็เรียกว่าช้าแตก ๆ อันทอดทิ้งกลิ้งอยู่เหนือพื้นเมทนีดลในเทศกาลเดือนอ้ายเดือนยี่ต่อกัน เรียกว่าสรทกาลสมัย ครั้นถูกต้องวาตพลาหกพระพายชายพัด ก็ถึงซึ่งภาวะกลิ้งไปกลิ้งมากระจัดกระจายเรี่ยรายอยู่ในที่นั้น ๆ "กาโปตกานิ" และอัฏฐิที่เรี่ยรายกระจัดกระจายอยู่นั้นมีพรรณดุจสีแห่งนกพิราพ ควรจะอนิจจังสังเวชนี้นักหนา "ตานิทิสฺวา" ท่านทั้งหลายทั้งปวงพิจารณาเห็นว่ารูปกายเป็นร่างอัฏฐิ พึงเกลียดพึงชังเห็นสภาวะปานดังนี้ ดังฤาเล่าจะมายินดีด้วยรูปกาย ดังฤาจะมารักมาใคร่มาอาลัยอยู่ในรูปกายนี้เล่า "อฏฺฐินำ นครำ กตำ มำสโลหิตเลปนำ" แท้จริง กายนี้เป็นที่ประชุมอยู่แห่งชรามรณะ เป็นที่ประชุมแห่งมานะและมักขะอันมีลักขณะให้ยกยอตน และลบหลู่คุณท่านผู้มีคุณ ใช่แต่เท่านั้น กายนี้เป็นที่ประชุมแห่งโรคาพยาธิอาพาธป่วยไข้มีประการต่าง ๆ จะมีอุปมาฉันใด อุปไมยดังยุ้งและฉางอันบุคคลกระทำไว้ เพื่อจะใส่ซึ่งข้าวสุกข้าวสารถั่วงาสาคูเป็นต้น

ธรรมดาว่ายุ้งและฉางนั้นกระทำสำเร็จแล้ว ด้วยไม้และหวาย ชนทั้งหลายเอาไม้ต่าง ๆ ยกขึ้นและผูกด้วยหวาย ถักด้วยหวายทาด้วยดินมิให้รั่วได้ ครั้นแล้วก็ขนข้าวเปลือกข้าวสารถั่วงาสาคูใส่ไว้ตามความปรารถนาแห่งตน "ยถา" อันนี้แหละมีอุปมาฉันใด อุปไมยดังยุ้งและฉาง กล่าวคือรูปกายนี้ก็สำเร็จไปด้วยไม้กล่าวคืออัฏฐิสามร้อยท่อน ผูกด้วยหวายคือเอ็นน้อยและเอ็นใหญ่ ทาด้วยดินกล่าวคือมังสะอันชุ่มไปด้วยโลหิต บิดบังไว้ด้วยเครื่องบิดและเครื่องบังกล่าวคือผิวหนัง ใส่ไว้ซึ่งข้าวเปลือกและข้าวสารถั่วงาสาคูเป็นต้น กล่าวคือความแก่ความชราโรคาพยาธิและความมรณะและมานะและมักขะ อกุศลธรรมอันลามกทั้งปวงมีประการต่าง ๆ บัณฑิตผู้มีญาณคติพึงพิจารณาดูให้เห็นอนิจจังสังเวชเนือง ๆ เถิด "อยำ กาโย" กายนี้เป็นที่ใส่ไว้ซึ่งกองทุกข์กองภัย เป็นที่ใส่ไว้ซึ่งโรคาพยาธิป่วยไข้มีประการต่าง ๆ สารพัดที่จะชั่ว สารพัดที่จะลามก สารพัดที่จะเป็นเครื่องเน่าเครื่องเปื่อยเครื่องเหม็น เครื่องปฏิกูลนั้นย่อมสะสมเพิ่มเติมอยู่ในรูปกาย

นี้สิ้น เมื่อวิจารณปัญญาที่จะพิจารณาโดยละเอียดนั้น มิได้มีก็เห็นไปว่างามว่าดี มีความปรารถนาปรารภตามประเพณีคดีโลก มิได้เห็นอนิจจังสังเวชในรูปกาย เพราะเหตุหาวิจารณปัญญามิได้ เมื่อมีวิจารณปัญญาโดยละเอียดแล้ว น่าพึงเกลียดพึงชัง น่ามีความสมเพชเวทนา "มตฺตำ นตฺถิ" แต่บรรดาอาการทั้งปวงซึ่งมีในรูปกายนี้ จะเลือกเอาที่ดีที่ควรจะเชื่อถือเอาเป็นแก่นสารนั้น เลือกหาไม่ได้แต่สักสิ่งเดียว นี่แหละจะลุ่มหลงมารักมาใคร่ จะมาถือเอาว่างามว่าดี ในรูปในกายนี้มิบังควรนักหนา "ชรนฺติ เวราชรถา" แท้จริง ขึ้นชื่อว่ากรัชกายนี้ย่อมมีสภาวะแก่เถ้าชราคร่ำคร่าลงทุกวันทุกเวลา มีอุปมาดุจราชรถอันประดับไปด้วยเครื่องรถอันพิจิตร ถึงซึ่งคร่ำคร่าแก่เก่าลง ธรรมดาว่ารถอันกระทำขึ้นใหม่ ๆ นั้น ย่อมประกอบไปด้วยสีสรรพ์พรรณอันงดงามวิจิตร เป็นที่เจริญใจแห่งบุคคลทั้งปวง เพราะเหตุสีชาดสีทองนั้นยังสดยังชื่นอยู่ ยังไม่คร่ำไม่ดำลงหามิได้ กระหนกกระหนาบตาบทวยกระจังตั้งกระจังห้อยรักร้อย เครื่องบังเครื่องอลังการทั้งปวงนั้น

เล่าก็ยังไม่เศร้าซีด ยังสละสลวย ยังไม่หักไม่ภังค์ ยังไม่บีนไม่ลิ ยังไม่ลุ่ยไม่หลุด ยังมีแง่มีงอนอยู่ ยังงามเพราเพริดอยู่ จึ่งเห็นงามไพจิตรพิสดารเป็นที่เฉลิมเจิมใจแห่งบุคคลทั้งปวง ราชรถที่กระทำใหม่งดงามเห็นปานดังนั้น ถ้าบุคคลเอามาขับขี่ใช้มาโน่นมานี่ เป็นหลายครั้งหลายทีเข้าแล้ว ก็จะหักจะค้านจะเศร้าจะหมองจะบินจะลุ่ยจะหลุดจะคร่ำคร่าลงทุกครั้งทุกที อันนี้แหละมีฉันใด อุปไมยดังกรัชกาย ราชรถกล่าวคือกรัชกายนี้เมื่อชราธรรมมาตามเบียดเบียนย่ำยีแล้ว ก็ถึงซึ่งสภาวะคร่ำคร่าเหี่ยวแห้งวิกลวิปริต ตามีดหูหนักพื้นหักแก้มตอบผิวหนังหดหู่เรี่ยวแรงถดถอยน้อยกำลังลงไป แปรปรวนไปทุกวันทุกเวลา "โลกุตฺตรธมฺโม น ชรๆ อุเปติ" แต่พระโลกุตตรธรรมเก้าประการ คือมรรคสี่ ผลสี่ นิพพานหนึ่ง นี่แหละไม่รู้แก่ไม่รู้ชราไม่รู้วิปริตแต่สักสิ่งใดสิ่งหนึ่งเลย มีแต่จะให้เป็นสุขสวัสดิ์สถาวรในกมลหฤทัย และสัตบุรุษทั้งหลายมีสมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นต้นเป็นประธาน ย่อมโถมนาการสรรเสริญพระนวโลกุตตรธรรมเก้าประการนี้ ว่าล้ำเลิศประเสริฐ

เป็นที่สุขเกษมปราศจากทุกข์และอุปัททวะอันตรายทั้งปวง บุคคลที่ได้สำเร็จพระนวโลกุตตรธรรมนั้น ย่อมมีสันดานประกอบไปด้วยความสุข ปราศจากพยาบาท ปราศจากเดือดร้อน ไม่ขวนขวายในเบญจกามคุณ ย่อมเป็นสุขในกายและจิตต์มีความผาสุขสบายทั้งกายและจิตต์ บุคคลที่เป็นปุถุชนยังประกอบด้วยความสุขขวนขวายในเบญจกามคุณอยู่ ย่อมประกอบไปด้วยความทุกข์เดือดร้อนในกายและจิตต์ หาความสุขสบายในกายและจิตต์มิได้ เหตุใดเหตุว่าทุกข์โศกโรคภัยความสิ้นอาลัยทั้งปวงจะบังเกิดนั้น ย่อมบังเกิดแต่กามคุณ "กามโต ชายเต ภยํ" แท้จริง ความโศกเศร้าโศกาอาลัยร่ำไรไห้สิ้น ซึ่งจะบังเกิดแก่บุคคลนั้น ย่อมบังเกิดด้วยเหตุขวนขวายแสวงหากิเลสกาม และพัสดุกามนั่นแหละเป็นเดิม ถึงภัยอันตรายต่าง ๆ เป็นต้นว่าราชภัย โจรภัย อัคคีภัย อุทกภัย ซึ่งจะบังเกิดแก่สัตวทั้งหลายในปริมณฑลแห่งไตรภพนี้ ที่จะเกิดด้วยเหตุสิ่งอื่น ๆ นั้นหามิได้ ย่อมบังเกิดแต่เหตุที่แสวงหากิเลสกามและพัสดุกามนี้แหละเป็นต้นเป็นเดิม ข้น

ชื่อว่าตัณหาความปรารถนากามคุณ แสวงหากิเลสกามพัสดุกามแล้ว ก็น่าที่จะมีแต่ความทุกข์ความโศกสิ้นอาลัยภัยอุปัททวะอันตรายต่าง ๆ เหตุฉะนี้ บุคคลที่มีปัญญาพึงอุตส่าห์ทรมานกายทรมานจิตต์ ให้บางเบาบันเทาจากความปรารถนาในกามคุณ อย่าหลงรักหลงใคร่ในกามคุณ พึงกระทำสันดานให้ปราศจากการขวนขวายในกิเลสกามและพัสดุกามนี้เถิด จึงจะเอาตัวรอดได้ เมื่อสันดานปราศจากเอื้อเฟื้ออาลัยมิได้ขวนขวายในกิเลสกามพัสดุกาม ความโศกเศร้าโศกาอาลัยร่ำไรให้สิ้น และทุกข์ทั้งปวงก็จะสิ้นสูญระงับดับไปเป็นอันแท้ ถ้าหาความประพฤติขวนขวายมิได้ ไม่รักไม่ใคร่ไม่เอื้อเฟื้อที่จะแสวงหากิเลสกามและพัสดุกามแล้ว ความโศกเศร้าโศกาอาลัยร่ำไรไห้สิ้น ทุกข์ภัยทั้งปวงจะบังเกิดแต่ที่ดังฤาเล่า ผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นว่าทุกข์ภัยทั้งปวงอันบังเกิดนั้น ย่อมบังเกิดแต่ความรักในกิเลสกามและพัสดุกาม เห็นปานฉะนี้แล้ว และมีความปรารถนาจะละเสียซึ่งความรักในกิเลสกามและพัสดุกามนั้น ก็พึงพิจารณาซึ่งโทษตามนัยอัน

มีในกุณาลชาดก ที่พระยาแร้งแสดงโทษแห่งมาตุคาม ในที่เฉพาะหน้าแห่งพระยานกดุเหว่ากล่าวพระคาถาว่า "ปุณฺณปี่ เปมํ ปฐวีธเนน" อธิบายว่า ธรรมดาว่ามาตุคามนี้ ถึงบุรุษจะรักใคร่จะนับถือ จะยกแผ่นปถพีอันเต็มไปด้วยทรัพย์สมบัติมอบเวนให้มาตุคามนั้น ถึงซึ่งอิศระภาพเป็นใหญ่ในพื้นปถพี ถึงทนุบำรุงถึงเพียงนี้ก็อย่าพึงสำคัญมั่นหมายว่า มาตุคามนั้นจะมิได้ดูหมิ่นดูแคลนอาตมา อย่าพึงหมายดังนั้น พึงสันนิษฐานเถิดว่า มาตุคามนั้นจะเคารพยำเกรงอยู่แต่ในกาลอันยังมิได้ถึงขณะ "ขณํ ลทฺธา" ถ้าได้ขณะชอบท่วงชอบทีเห็นจะข่มจะขี่จะข่มเหงได้แล้ว น่าที่มาตุคามนั้นก็จะกระทำ ซึ่งสิงหนาทกราดเกรี้ยวข่มขี่บุรุษที่ยกสมบัติในพื้นปถพีให้แก่ตนเป็นอันเที่ยงแท้ อย่าหลงใหลไปเลยว่ามาตุคามนั้นจะไม่ข่มขี่ เหตุฉะนั้น ผู้มีปัญญาอย่าพึงวิสสาสะ อย่าพึงไว้เนื้อเชื่อใจแก่มาตุคามนั้น ธรรมดาว่ามาตุคามทั้งปวงนี้ ถึงสามีที่หนุ่มรูปร่างนั้นเหมาะงาม บริบูรณ์ด้วยสมบัติ ประกอบด้วยอุฏฐานวิริยะไม่เกียจคร้านรักใคร่กันนั้นไม่เบื่อไม่หน่าย จิตต์นั้นไม่

ห่างจากความรัก ชอบเนื้อเจริญใจกันเป็นที่ยินดี ถ้ามีอันตรายมาถึง ฉุกเฉินลงด้วยอันตรายอันใดอันหนึ่งแล้ว มาตุคามนั้นก็จะเหินห่างทิ้งขว้างร้างอย่าเสียไม่นำพึงนำพา เหตุฉะนี้ ผู้มีปัญญาอย่าพึงลุ่มหลง อย่าไว้เนื้อเชื่อใจแก่มาตุคาม จะนำซึ่งทุกข์ภัยอันตรายทั้งปวงมาให้แก่อาตมา พึงอุตส่าห์ปฏิบัติขจัดเสียซึ่งความรักใคร่ในมาตุคาม พึงบันเทาเสียซึ่งตัณหา คือความปรารถนาในกิเลสกามและพัสดุกาม อันเป็นรากเง่าเค้ามูลแห่งความทุกข์ ดุจพรรณนามาแล้วแต่หลัง วิสัชชนาในทุกขสมุทยอริยสัจจ์ที่สองสิ้นความแต่เท่านี้

"ตตฺถ กตมํ ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ"

ลำดับนี้จะได้วิสัชชนาในทุกขนิโรธอริยสัจจ์สืบต่อไปใจความว่า สมเด็จพระมหากรุณาตรัสเทศนาทุกข-สมุทยอริยสัจจ์จบลงแล้ว เมื่อจะตรัสเทศนาทุกขนิโรธ-อริยสัจจ์นั้น จึงตรัสปุจฉาด้วยพระบาลีว่า "ตตฺถ กตมํ ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ทุกขนิโรธคือธรรม อันเป็นเครื่องดับทุกข์ที่พระอริยเจ้าเห็นแท้นั้น

จะเป็นประการใด จึงได้ชื่อว่านิโรธ ตรัสปุจฉาฉะนี้แล้ว ก็ตรัสวิสัชชนาด้วยพระองค์เองว่า "โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ" ดูกรภิกขุทั้งหลาย อันว่าดับเสียซึ่งตัณหาร้อยแปดนั้น ด้วยอริยมรรคมิได้เหลือได้เศษอันใดก็ดี กิริยาที่ละเสียได้ซึ่งตัณหาร้อยแปดนั้น ด้วยพระอริยมรรคอันใดก็ดี และพ้นจากตัณหาร้อยแปดนั้น และหาอาลัยมิได้อันใดก็ดี อันว่าดับเสียซึ่งตัณหาร้อยแปดนั้น และละเสียซึ่งตัณหาร้อยแปดนั้น และพ้นจากตัณหาร้อยแปด และหาความอาลัยมิได้นั้นแหละ ตถาคตเรียกว่าทุกขนิโรธอริยสัจจ์ อธิบายว่า ดับตัณหาร้อยแปดประการ ขาดจากสันดานมิได้เหลือได้เศษด้วยพระอริยมรรคนั้นชื่อทุกขนิโรธ นัยหนึ่งว่า ละเสียซึ่งตัณหามิได้อาลัยหวงแหนนั่นแหละ ได้ชื่อว่าทุกขนิโรธ จึ่งมีคำปุจฉาสอดเข้ามาว่า สมเด็จพระพุทธองค์ตรัสเทศนาว่า ทุกขนิโรธอริยสัจจ์นั้น ว่าด้วยทุกข์ต่างหาก ก็เหตุไฉนพระองค์จึ่งตรัสเทศนาว่าด้วยดับตัณหาเล่า พระอัฏฐกถาจารย์จึ่งมีคำวิสัชชนาว่า จริงอยู่ ในทุกขนิโรธนี้ แปลว่าดับเสียซึ่งกองทุกข์

ทั้งปวง มีชาติทุกข์เป็นต้นนั้นก็จริงอยู่ แต่ทว่าพระองค์ทรงพระมหากรุณาตรัสเทศนาว่า ด้วยดับเสียซึ่งตัณหาร้อยแปดประการ ให้หาเศษมิได้ด้วยพระอริยมรรคนั้น ได้ชื่อว่าดับเสียซึ่งกองทุกข์ เพราะเหตุว่ากองทุกข์ทั้งปวงมีชาติทุกข์เป็นต้นนั้น เป็นลำต้นกิ่งก้านสาขาแห่งตัณหา ๆ นั้นเป็นรากเป็นเง่า เมื่อตัณหานั้นยังไม่ดับสิ้นเสร็จตราบใด กองทุกข์ทั้งหลายมีชาติทุกข์เป็นต้นก็ยังจะบังเกิดมีไปตราบนั้น "รุกฺขมูลํ วิย" เปรียบเหมือนดังต้นไม้ อันบุคคลตัดแต่ลำต้นโค่นลงแต่กิ่งก้าน รากเง่านั้นยังหาได้ขุดเสียไม่ในกาลใด ต้นไม้นั้นก็ย่อมจะงอกขึ้นใหญ่ได้ในกาลนั้น ถ้าแม้นรากเง่านั้นยังหาได้ขุดเสียไม่ในกาลใด ต้นไม้นั้นก็ย่อมจะงอกขึ้นใหม่ในกาลนั้น ถ้าแม้ขุดรากขุดโคนขึ้นเสียให้สิ้นในกาลใด ต้นไม้นั้นก็มิอาจงอกขึ้นอีกได้ในกาลนั้น "ตสฺมา" เหตุการณ์ดังนั้น สมเด็จพระมหากรุณาจึงตรัสเทศนาว่า ดับเสียซึ่งตัณหาร้อยแปดให้หาเศษมิได้นั้น ชื่อว่าทุกขนิโรธ ดับเสียซึ่งกองทุกข์ทั้งปวง ประการหนึ่ง กองทุกข์ทั้งปวงจะมีมานั้น ก็อาศรัยแก่

ตัณหาร้อยแปดประการ สมเด็จพระศาสดาจารย์จึงได้ตรัสเทศนาในทุกขนิโรธนี้ว่า ดับตัณหาร้อยแปดประการ หาได้ตรัสเทศนาว่าดับทุกข์ไม่ เปรียบเหมือนพระยาไกรสรราชสีห์นั้น เมื่อบุคคลยกบีนขึ้นจะยิงอาตมา แต่พอลูกบีนนั้นมาถึงตัวแล้ว พระยาไกรสรจะได้จับเอาลูกบีนนั้นประหารเสียหามิได้ พระยาไกรสรนั้นก็แล่นโลดโผนโจนไปจับเอาตัวผู้ยิงนั้น พิฆาตฆ่าเสียให้ถึงแก่ความตาย ด้วยหมายใจว่า ตัวคนผู้ยิงนั้นยังมีชีวิตอยู่ตราบใด ลูกบีนก็จักมาถึงตัวอาตมาตราบนั้นเป็นแท้ เหตุฉะนั้นแหละ พระยาไกรสรราชสีห์จึงมิได้เอื้อเฟื้อต่อลูกบีน จึงแล่นโลดโผนโจนไปจับเอาตัวผู้ยิงนั้นฆ่าเสีย "ยถา" และมีครุวนาฉันใด เมื่อสมเด็จพระพุทธองค์ตรัสเทศนาในทุกขนิโรธอริยสัจจ์นี้ พระองค์หาได้ตรัสเทศนาว่าด้วยดับทุกข์ไม่ พระองค์ตรัสเทศนาว่า ด้วยดับตัณหาร้อยแปดประการนั้น ชื่อว่าทุกขนิโรธอริยสัจจ์ "ตถา" ก็มีอุปไมยเหมือนดังพระยาไกรสรอันแล่นไปจับเอาบุรุษที่ยิงนั้น ฆ่าเสียด้วยประการนั้น สมเด็จพระพุทธองค์เจ้านั้นเปรียบเหมือนพระ

ยาไกรสรราชสีห์ ตัณหาร้อยแปดนั้นเปรียบดังบุรุษที่ยิงบืน กองทุกข์นั้นเปรียบด้วยลูกบืน ตัณหานั้นพระองค์ตรัสเทศนาว่าเป็นเหตุเป็นปัจจัย กองทุกข์ทั้งปวงมีชาติทุกข์เป็นต้นนั้น พระองค์ตรัสเทศนาว่าเป็นผล พระโยคาวจรกุลบุตรปรารถนา จะกระทำให้สิ้นทุกข์สิ้นภัยในวัฏฏะสงสาร ก็พึงอุตส่าห์ละเสียซึ่งตัณหาอันเป็นเหตุแห่งกองทุกข์นั้นให้ขาดจากสันดานกาลใด กองทุกข์อันเป็นผลอันจะบังเกิดไปในเบื้องน่านั้นก็มิได้มีเป็นแท้ในกาลนั้น และกิริยาที่ปฏิบัติละเสียซึ่งตัณหานั้นเป็นกิจแห่งองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ทรงปฏิบัติประดุจดังพระยาไกรสรราชสีห์ หมู่เดียรถีย์ทั้งปวงนั้นปฏิบัติเหมือนอย่างสุนัข ธรรมดาว่าสุนัขนั้น ถ้าแม้ได้เห็นไม้ค้อนและก้อนดินอันบุคคลทิ้งมาแล้ว ก็แล่นไปคาบกัดเอาไม้ค้อนและก้อนดินนั้นโดยเร็ว ตัวคนที่ทิ้งมานั้นสุนัขหาได้นำพาไม่ ฉันใดก็ดี หมู่เดียรถีย์ทั้งปวงก็ปฏิบัติเหมือนอย่างสุนัขนั้น หมู่เดียรถีย์ปฏิบัติปรารถนาจะให้บังเกิดทุกข์ในเบื้องน่า บางจำพวกปฏิบัตินอนเหนือแผ่นดิน บางจำพวกก็ปฏิบัตินอนในหนาม

แล้วและย่างกายให้ร้อนทั้งสี่แห่ง คือกองเพลิงนั้นสี่ทิศแล้วก็นั่งอยู่ในท่ามกลาง จึงแหงนหน้าขึ้นแลดูพระอาทิตย์นั้นไปตราบเท่าจนอัสดงลงเป็นอาทิ ด้วยสำคัญในใจว่าปฏิบัตินี้อาจจะนำตนให้พ้นจากทุกข์ในวัฏฏะสงสาร หมู่เดียรถีย์ทั้งหลายย่อมถือมิจฉาทิฏฐิปฏิบัติเป็นอาทิฉะนี้ ด้วยหมายใจจะให้พ้นทุกข์ ไม่รู้ว่าจะให้บังเกิดทุกข์ไปในวัฏฏะสงสาร หมู่เดียรถีย์นั้นปฏิบัติเปรียบปานดังสุนัขอันกัดเอาไม้ค้อนและก้อนดินที่เขาทิ้งมา จะนำพาต่อคนที่ทิ้งมานั้นหามิได้ ประการหนึ่ง โยคาวจรกุลบุตรในพระบวรพุทธศาสนา ประกอบด้วยปัญญาและวิริยะอุตส่าห์พากเพียรปฏิบัติตัดทอนเสีย ซึ่งตัณหาให้สิ้นเสร็จจากสันดาน ก็พึงถือเอาอย่างบุรุษอันกระทำสวนนั้นเป็นอารมณ์เถิด ธรรมดาว่าบุรุษอันกระทำสวนแห่งตนนั้น "ติตฺติกลาพุ ทิสฺวา" ครั้นเห็นเถาน้ำเต้าขมอันงอกขึ้นในสวนแห่งตนแล้ว บุรุษผู้นั้นก็จับเอายอดแห่งเถาน้ำเต้าขมนั้นได้แล้วก็สาวไปให้ถึงต้นถึงราก "มูลํ ปตฺวา" ครั้นสาวมาถึงโคนต้นแล้ว บุรุษผู้นั้นก็ถอนขึ้นซึ่งเถาน้ำเต้ากับทั้งรากทิ้งเสีย น้ำเต้านั้นมิอาจ

จะงอกขึ้นได้สืบต่อไปในเบื้องน่า ฉันใดก็ดี พระโยคาพจรเจ้าผู้มีความเพียร ก็พึงปฏิบัติตัดทอนเสีย ซึ่งรากและเง่ากล่าวคือตัณหา อย่าให้บังเกิดขึ้นได้ มีอุปไมยเหมือนดังนั้น บุรุษที่กระทำสวนนั้นเปรียบด้วยพระโยคาพจรผู้กระทำความเพียรในพระบวรพุทธศาสนา ที่สวนนั้นเปรียบด้วยอายตนะสิบสองประการ คือจักขวายตนะ ประการหนึ่ง โสตายตนะประการหนึ่ง ฆานายตนะประการหนึ่ง ชิวหายตนะประการหนึ่ง กายายตนะประการหนึ่ง มนายตนะประการหนึ่ง รูปายตนะประการหนึ่ง สัททายตนะประการหนึ่ง คันธายตนะประการหนึ่ง รสายตนะประการหนึ่ง โผฏฐัพพายตนะประการหนึ่ง ธัมมายตนะประการหนึ่ง เป็นอายตนะสิบสองประการด้วยกันฉะนี้ จักขวายตนะนั้นได้แก่จักขุทั้งสองซ้ายและขวา สมเด็จพระมหากรุณาตรัสเทศนาเรียกว่าจักขวายตนะ และโสตายตนะนั้นได้แก่หูทั้งสอง ฆานายตนะนั้นได้แก่จมูก ชิวหายตนะได้แก่ลิ้น กายายตนะนั้นได้แก่กายทั้งปวง อวัยวะน้อยใหญ่ทั้งปวงนอกออกไปกว่าจักขุและโสต นอกออกไปกว่าฆานะ

และชิวหานั้น ได้ชื่อว่ากายายตนะสิ้นทั้งนั้น มนายตนะนั้นได้แก่หทัยวัตถุคือเนื้อหัวใจนั้นเอง รูปายตนะนั้นได้แก่สรรพรูปทั้งปวงอันเป็นภายนอกกาย สัททายตนะนั้นได้แก่สรรพเสียงทั้งปวง คันธายตนะนั้นได้แก่สรรพกลิ่นทั้งปวง รสายตนะนั้นได้แก่สรรพรสทั้งปวง โผฏฐัพพายตนะนั้นได้แก่สิ่งของทั้งปวงที่เราท่านสัมผัสถูกต้อง เราท่านทั้งปวงได้สัมผัสถูกต้องสิ่งใดด้วยกาย สิ่งนั้นแหละได้ชื่อว่าโผฏฐัพพายตนะ และธัมมายตนะนั้นได้แก่จิตต์และเจตสิกทั้งปวง แต่บรรดาจิตต์และเจตสิกทั้งปวงนั้น จัดเป็นอายตนะ ชื่อว่าธัมมายตนะ และอายตนะสิบสองประการที่พรรณนามานี้ เป็นที่ประชุมแห่งตัณหา เป็นบ่อเกิดแห่งตัณหา “ตสฺมา” เหตุการณ์ดังนั้น สมเด็จพระมหากรุณาจึ่งตรัสเทศนาว่า ตัณหานั้นเป็นรากเป็นเง่าแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ดับตัณหาสิ้นจากสันดานแล้ว ทุกข์ทั้งหลายมีชาติทุกข์เป็นต้นก็ดับสิ้นด้วยกัน สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์มีพระพุทธบริหารตรัสเทศนาว่า “สา โข ปเนสา ภิกฺขเว ตณฺหา กตฺถ ปหิยฺยมานา ปหิยฺยติ กตฺถ นิรุชฺฌ-

มานา นิรุชฺฌติ” ตรัสปุจฉาว่า “ภิกฺขเว” ดูกรภิกขุทั้งหลาย “สา โข ปเนสา ตณฺหา” ก็และตัณหานั้นอันบุคคลจะละเสียได้นั้น ย่อมละได้ในที่ดังฤา ตัณหานั้นเมื่อจะดับย่อมดับในที่ดังฤาเล่า ทรงปุจฉาฉะนี้แล้วก็ทรงวิสัชชนาด้วยพระองค์เองว่า “อยํ โลเก ปิยรูปฺ สาตรูปฺ” สภาวะธรรมอันใดอันมีสภาวะเป็นที่พึงรักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีมีอยู่ในโลก “เอตฺเถสา ตณฺหา” ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียได้ ก็ย่อมละได้ในสภาวะธรรมที่เป็นที่พึงรักและเป็นที่ยินดีนั้น และตัณหานั้นเมื่อจะดับเล่าก็ย่อมดับในสภาวะธรรมที่เป็นที่พึงรักและเป็นที่ยินดีนั้น “กิญฺจ โลเก ปิยรูปฺ สาตรูปฺ” สภาวะธรรมอันมีสภาวะเป็นที่พึงรัก และมีสภาวะเป็นที่ยินดีในโลกย่อมมีอยู่ “จกฺขุ โลเก ปิยรูปฺ” จักขุก็มีสภาวะเป็นที่พึงรัก และมีสภาวะเป็นที่ยินดีในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียได้ ก็ย่อมละได้ในจักขุนั้น ตัณหาเมื่อจะดับเล่าก็ย่อมดับในจักขุนั้น “โสตํ โลเก” โสตก็มีสภาวะเป็นที่พึงรักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีในโลก ฆา-นะ ชิวหา กาย น้ำใจ ก็มีสภาวะเป็นที่ยินดีในโลกอันใด

ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละได้ ก็ย่อมละได้ในโสตและฆานะ ชิวหา กาย น้ำใจ ที่มีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีนั้น "รูปา โลเก" รูปอันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีในโลกก็ดี เสียง และกลิ่น และรส และโผฏฐัพพะอันมีสภาวะเป็นที่พึงรักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีในโลกก็ดี และตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียได้ ก็ย่อมละได้ในรูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะธรรม อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีนั้น และตัณหาเมื่อจะดับนั้นเล่า ก็ย่อมดับในรูปในเสียงในกลิ่นในรสในโผฏฐัพพะธรรม อันมีสภาวะเป็นที่ยินดีนั้น "จกฺขุวิญฺญาณํ โลเก" และวิญญาณอันอาศัยซึ่งจักขุ อาศัยซึ่งโสต อาศัยซึ่งฆานะ อาศัยซึ่งชิวหา อาศัยซึ่งกาย อาศัยซึ่งหทัยวัตถุ อันมีสภาวะเป็นที่รัก และมีสภาวะเป็นที่ยินดีในโลกอันใด และตัณหาเมื่อบุคคลจะละได้นั้น ก็ย่อมละได้ในจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับได้ในจักขุ-

วิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ อันมีสภาวะเป็นที่รัก และมีสภาวะเป็นที่ยินดีนั้น "จกฺขุสมฺผสฺโส โลเก" ดูกรภิกขุทั้งหลาย จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีอันใดในโลก "เอตฺเถสา ตณฺหา" และตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละได้ ก็ย่อมละได้ในจักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีนั้น และตัณหาเมื่อจะดับนั้นเล่าก็ย่อมดับในสัมผัสทั้งหก มีจักขุสัมผัสเป็นอาทินั้น "จกฺขุ-สมฺผสฺสชา เวทนา โลเก" ดูกรภิกขุทั้งหลาย เวทนาความเสวยอารมณ์อันบังเกิดแต่จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส อันมีสภาวะเป็นที่รัก และมีสภาวะเป็นที่ยินดีอันใดในโลก และตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละเสียได้ ก็ย่อมละได้ในเวทนาความเสวยอารมณ์อันบังเกิดแต่สัมผัสทั้งหก มีจักขุสัมผัสเป็นอาทินั้น และตัณหาเมื่อจะดับนั้นเล่า ก็

ย่อมดับในเวทนาความเสวยอารมณ์ อันบังเกิดแต่สัมผัสทั้งหก มีจักขุสัมผัสเป็นอาทินั้น "รูปสญฺญา โลเก" ดูกรภิกขุทั้งหลาย สัญญาคือความสำคัญหกประการ คือรูปสัญญา สำคัญในรูป สำคัญในเสียง สำคัญในกลิ่น สำคัญในรส สำคัญในโผฏฐัพพะ สำคัญในธรรม อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีอันใดในโลก "เอตฺเถสา ตณฺหา" ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละได้ ก็ย่อมละได้ในสัญญาทั้งหก มีรูปสัญญาเป็นต้น และตัณหาเมื่อจะดับนั้นเล่าก็ย่อมดับในสัญญาทั้งหก มีรูปสัญญาเป็นต้น อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีนั้น "รูปสญฺเจตนา โลเก" ดูกรภิกขุทั้งหลาย เจตนาทั้งหกประการ มีรูปสัญเจตนาเป็นอาทิ มีมโนสัญเจตนาเป็นปริโยสาน อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีอันใดในโลก และตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียได้ ก็ย่อมละได้ในเจตนาทั้งหก มีรูปสัญเจตนาเป็นต้น อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีนั้น และตัณหาเมื่อจะดับนั้นเล่า ก็ย่อมดับในเจตนาทั้งหก มีรูปสัญเจตนาเป็นต้น มีสภาวะเป็นที่รักและมี

สภาวะเป็นที่ยินดีนั้น "รูปตณฺหา โลเก" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ตัณหาคือความปรารถนาหก มีรูปตัณหาคือปรารถนาในรูปเป็นต้น อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีอันใดในโลก "เอตฺเถสา ตณฺหา" และตัณหานั้น เมื่อจะละเสียได้ก็ย่อมละได้ในตัณหาหกประการ มีรูปตัณหาเป็นอาทินั้น และตัณหาเมื่อจะดับนั้นเล่า ก็ย่อมดับในตัณหา คือความปรารถนาหกประการ มีปรารถนาในรูปเป็นอาทิ อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีนั้น "รูปวิตกฺโก โลเก" ดูกรภิกขุทั้งหลาย วิตกหกประการ มีวิตกในรูปเป็นอาทิ อันมีสภาวะเป็นที่รัก และมีสภาวะเป็นที่ยินดีอันใดในโลก และตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละได้ก็ย่อมละได้ในวิตกหกประการ มีวิตกในรูปเป็นอาทินั้น และตัณหาเมื่อจะดับนั้นเล่าก็ย่อมดับในวิตกหกประการ มีรูปวิตกเป็นต้น อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีนั้น "รูปวิจาโร โลเก" ดูกรภิกขุทั้งหลาย วิจารหกประการ มีวิจารณาในรูปเป็นอาทิ อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีในโลกอันใด ตัณหานั้นเมื่อ

บุคคลจะละเสียได้นั้น ก็ย่อมละได้ในวิจารพิจารณามี พิจารณาในรูปเป็นอาทินั้น และตัณหาเมื่อจะดับนั้นเล่า ก็ย่อมดับในวิจารพิจารณา มีพิจารณาในรูปเป็นอาทิ อันมีสภาวะเป็นที่รักและเป็นที่ยินดีนั้น “อิทำ วุจฺจติ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจำ” ดูกรภิกขุทั้งหลาย ตัณหาอันบุคคลละได้ในอารมณ์ทั้งหก มีรูปารมณ์เป็นต้น อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีในโลกนั้นก็ดี และตัณหาเมื่อจะดับ และดับในอารมณ์ทั้งหก มีรูปารมณ์เป็นอาทิ อันมีสภาวะเป็นที่รักและมีสภาวะเป็นที่ยินดีในโลก นี่แหละได้ชื่อว่าทุกขนิโรธอริยสัจจ์ เป็นเครื่องดับทุกข์ทั้งปวงด้วยประการดังนี้ เป็นใจความว่า เมื่อสมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสเทศนาทุกขนิโรธอริยสัจจ์นั้น พระพุทธองค์ยกเอาต้นเหตุเป็นกิจที่ดับตัณหา มละตัณหาเสียได้ไม่เอื้อเฟื้ออาลัยในกามคุณนั้น มาแสดงเป็นนิโรธสัจจ์ด้วยประการดังนี้ นักปราชญ์พึงรู้เถิดว่า ข้อซึ่งพระพุทธองค์ยกเอาสมุทยนิโรธ คือดับตัณหา มาตรัสเทศนาเป็นชื่อแห่งนิโรธสัจจ์นั้น หวังจะให้เป็นประโยชน์เป็นคุณที่จะให้

พิจารณาเห็นมูลเหตุคือตัณหาดุจพรรณนามาฉะนี้ “อยมฺปนตฺโถ” บัดนี้จะแสดงอัตถะเป็นบทวิวรณิยะ จะแก้ไขในอัตถะแห่งพระบาลี ที่สมเด็จพระพุทธองค์เจ้าโปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาทุกขนิโรธสัจจ์ ข้อซึ่งพระพุทธฎีกาตรัสเป็นมคธภาษาว่า อเสสวิราคนิโรโธ นั้นถ้าจะแบ่งตัดออกเป็นสามบท อเสสบทหนึ่ง วิราคบทหนึ่ง นิโรธบทหนึ่ง อเสสนั้นแปลว่าไม่เหลือ วิราคนั้นแปลว่าพระอริยมรรค นิโรธนั้นแปลว่าดับ เหตุไฉนวิราคศัพท์จึงแปลว่าพระอริยมรรค จะมีอัตถาธิบายเป็นประการใด ข้อซึ่งว่าวิราคศัพท์ แปลว่าพระอริยมรรคนั้น ด้วยสามารถจะให้เห็นอัตถาธิบายว่า เมื่อพระอริยมรรคทั้งสี่มีพระโสดามรรคเป็นอาทิ มีพระอรหัตต์เป็นปริโยสาน กระทำนิพพานเป็นอารมณ์แล้วและบังเกิดขึ้นในสันดานนั้น พระโสดามรรคก็ละเสียได้ซึ่งทิฏฐิสัมปยุตต์สี่จิตต์วิจิกิจฉาสัมปยุตต์จิตต์หนึ่งเป็นห้าจิตต์ด้วยกัน พระสกิทาคามิมรรคนั้น กระทำซึ่งกามราคและพยาบาทที่หยาบๆ นั้นให้สาบสูญเป็นอนุปปัตตินิโรธ พระอนาคามิมรรคนั้น สละเสียได้ซึ่งกามราคและพยาบาทอันละเอียด

และโทสจิตต์นั้นขาดสิ้นทั้งสองจิตต์ พระอรหัตตมรรค นั้นมละเสียได้ ซึ่งทิฏฐิวิปปยุตต์จิตต์ และอุทธัจจ-สัมปยุตต์จิตต์นั้นหนึ่ง ให้สิ้นสูญเป็นสมุจเฉท จะได้มีความยินดีอยู่ในรูปเสียงกลิ่นรส โผฏฐัพพะ กามคุณอันใดอันหนึ่งหามิได้ ตัณหาซึ่งเป็นพนักงานตกแต่งซึ่งเรือน คือกายมีปรกติกระทำให้เวียนไปในภพเบื้องน่าที่จำแนกแจกออกไปเป็นกามตัณหา ภวตัณหา วิภว-ตัณหานั้นก็ดับสูญจากสันดาน ๆ นั้นมิได้ยินดีอยู่ในภพ มิได้ยินดีอยู่ในกามคุณอันใดอันหนึ่ง มิได้หลงอยู่ในอำนาจแห่งตัณหา อาศรัยเหตุที่จะให้เห็นอธิบายฉะนี้ วิราคศัพท์ที่แปลว่า ปราศจากยินดีนั้น จึงแบ่งเป็นอธิบายว่า พระอริยมรรค แปลตามอัตถาธิบายว่า พระอริยมรรคนี้ สมกันกับอุทาหรณ์ว่า "วิราคา วิมุจฺจติ" แปลว่า "ปุคฺคโล" อันว่าบุคคล "วิมุจฺจติ" ย่อมพ้นพิเศษจากตัณหา "วิราคา" เหตุได้สำเร็จซึ่งพระอริยมรรค ตกว่าวิราคศัพท์ แปลว่า พระอริยมรรคนี้เป็นพยานกันเป็นหลายแห่งฉะนี้ ใช่จะมีแต่ทุกขนิโรธนี้แห่งเดียวหามิได้ เมื่อพระอาจารย์เจ้าแสดงอัตถะแห่ง

วิราคศัพท์ด้วยประการฉะนี้แล้ว และมาพิจารณาเห็นว่า กุลบุตรภายน่าจะมีสติปัญญาอันน้อยลงทุกชั้น ๆ จะแปลนั้นต่าง ๆ กันก็ตามอัชฌาสัยแห่งตน ๆ จะไม่ถูกไม่ต้อง จะเสียอัตถรสที่สมเด็จพระพุทธองค์ตรัสพระสัทธรรมเทศนาไว้ พระอัฏฐกถาจารย์เจ้าพิจารณาเห็นเหตุฉะนี้จึงตั้งบทวิคคหะไว้ว่า "วิราเคน นิโรโธ วิราค-นิโรโธ" แปลว่า นิโรโธ อันว่าดับ "วิราเคน" ด้วยพระอริยมรรค "วิราคนิโรโธ" อันว่าดับด้วยพระอริยมรรค วิคคหะฉะนี้แล้วจึงตั้งบทสืบต่อไปอีกเล่า "อนุสยสมุคฆาโต อเสสวิราเคน นิโรโธ อเสสนิโรโธ" แปลว่า นิโรโธ อันว่าดับ "วิราเคน" ด้วยพระอริย-มรรค "อเสโส" หาเศษมิได้ "อนุสยสมุคฆาโต" เหตุถอนขึ้นเสียได้พร้อมซึ่งกามราคาทิอนุสัย "อเสส-วิราคนิโรโธ" อันว่าดับด้วยอริยมรรคหาเศษมิได้ เหตุถอนขึ้นเสียได้พร้อมซึ่งกามราคาทิอนุสัย เมื่อตั้งบทวิคคหะไว้สำหรับจะให้แปลบทให้ยั่งให้ยืน มิให้แก่งแย่งกันได้ด้วยประการฉะนี้แล้ว พระอาจารย์เจ้าปรารถนาจะยังกุลบุตรในภายน่าให้รู้ในอัตถาธิบายอปรนัย จึงตั้ง

อถ วา ศัพท์ลงไว้ แสดงซึ่งอัตถาธิบายอปรนัยนั้นว่า "วิราโคติ ปหานำ วุจฺจติ" ว่าวิราคศัพท์อันนี้ ถ้าจะแปลออกว่ามละเสีย ก็อาจจะแปลได้ เหตุใดเหตุนั้น นักปราชญ์ผู้มีปัญญาฉลาดในอัตถรส พึงเห็นแจ้งว่า วิราคศัพท์นี้ ถ้าจะแปลว่ามละเสียนั้น พึงประกอบบทวิคคหะว่า "อเสโส วิราโค อเสโส นิโรโธ" แปลว่า "วิราโค" อันว่ามละเสีย "อเสโส" อันหาเศษมิได้ "นิโรโธ" อันว่าดับเสีย "อเสโส" หาเศษมิได้ "อเสสวิราคนิโรโธ" อันว่ามละเสียหาเศษมิได้ ดับเสียหาเศษมิได้ ถ้าจะว่าแต่โดยอัตถะนั้น วิราคศัพท์ก็แปลว่านิพพาน นิโรธศัพท์ก็แปลว่านิพพาน จาคศัพท์และปฏินิสสัคคศัพท์ก็แปลว่านิพพาน มุตติศัพท์และอนาลยศัพท์ก็แปลว่านิพพาน ตกว่าแปลว่านิพพานได้สิ้นทั้งหกศัพท์ เหตุว่าศัพท์ทั้งหกนี้เป็นเววจนะแห่งนิพพานศัพท์ เป็นคำเปลี่ยนแห่งนิพพานศัพท์สิ้นทั้งนั้น ซึ่งจะแปลว่านิพพานทั้งหกศัพท์นั้นมิได้ผิด จึ่งมีคำทัพหิกรณตระหนำซ้ำไว้อีกเล่าว่า "ปรมตฺถโต หิ ทุกฺขนิโรธำ อริยสจฺจนฺติ นิพฺพานำ วุจฺจติ" จริงอยู่ ถ้าจะว่า

โดยปรมัตถ์อัตถะอันสุขุมนั้น ทุกขนิโรธศัพท์นี้มิใช่อื่น ใช่ไกลได้แก่พระนิพพาน ๆ นั่นแหละสมเด็จพระองค์เจ้าตรัสเทศนาด้วยทุกขนิโรธศัพท์ นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่าข้อซึ่งว่า วิราคศัพท์แปลว่านิพพานนั้น มีอัตถาธิบายว่า ตัณหาจะปราศจากสันดานพระอริยบุคคลนั้นก็อาศรัยเหตุที่พระอริยมรรค หน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ พระอริยมรรคทั้งสี่มีพระโสดาปัตติมรรคเป็นต้น มีพระอรหัตต์เป็นที่สุดนั้น ก็อาศรัยเหตุได้พระนิพพานเป็นอุปนิสสัย ได้พระนิพพานเป็นอารัมณปัจจัยแล้ว พระโสดาปัตติมรรคและพระสกิทาคามิมรรคนั้นก็มละเสียได้ซึ่งกิเลสธรรมทั้งปวง ตามพนักงานแห่งตน ๆ ดุจพรรณนาแต่หลัง ฝ่ายว่าพระอรหัตตมรรคนั้นก็ขจัดตัณหาให้วิบัติปราศจากสันดานได้สิ้นเสร็จ เป็นสมุจเฉทปหาน ตกว่าสันดานจะปราศจากสังกิเลสจะปราศจากตัณหา จะปราศจากความรักความใคร่ จะปราศจากความกำหนัดยินดีในกามคุณนั้น อาศรัยเหตุที่ได้พระอริยมรรคทั้งสี่ประการ ได้พระนิพพานเป็นอารัมณปัจจัย เหตุฉะนี้ วิราคศัพท์ซึ่งแปลว่าปราศจาก

ยินดีนั้นจึงแปลเป็นอธิบายว่าพระนิพพานนั้น และข้อซึ่งว่านิโรธศัพท์แปลว่านิพพานนั้นเล่า ก็มีอัตถาธิบายว่า เมื่อพระอริยมรรคทั้งสี่กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ยุดหน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้แล้วกาลใด สังกิเลสตัณหาก็ระงับดับสูญอันตรธานไปจากสันดานโดยลำดับ ๆ กันในกาลเมื่อนั้น ตกว่าสังกิเลสและตัณหาจะดับนั้น เป็นเหตุด้วยพระอริยมรรคทั้งสี่ประการ หากกระทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้อาศรัยเหตุฉะนี้ นิโรธนั้นท่านจึงแปลตามอธิบายว่าพระนิพพาน และข้อซึ่งว่าวิราคศัพท์และปฏินิสสัคคศัพท์ มุตติศัพท์ อนาลยศัพท์แปลว่านิพพานนั้นเล่าก็มีอัตถาธิบายว่า เมื่อพระอริยมรรคทั้งสี่สละเสียได้ซึ่งสังกิเลสและตัณหาพ้นจากอำนาจแห่งสังกิเลสและตัณหา มิได้เอื้อเฟื้ออาลัยอยู่ด้วยกามคุณนั้น จะอาศรัยอารมณ์สิ่งอื่นนั้นหามิได้ พระนิพพานนั่นแหละเป็นอารมณ์กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ยุดหน่วงเอาพระนิพพานธรรมเป็นอารมณ์ได้แล้วกาลใด ก็สละเสียได้ซึ่งตัณหา พ้นจากอำนาจแห่งตัณหา มิได้เอื้อเฟื้ออาลัยอยู่ด้วยกามคุณในกาลเมื่อนั้น เหตุฉะนี้

จาคศัพท์ และปฏินิสสัคคศัพท์ มุตติศัพท์ อนาลย ศัพท์ทั้งสิ้นนี้ จึงแปลเป็นอธิบายว่าพระนิพพานได้ "ตยิทำ สนฺติ ลกฺขณำ" ถ้าจะว่าโดยลักขณะ พระนิพพานนั้นมีลักขณะอันร่างับสภาวะเป็นปัจจัยให้ร่างับเสียได้ ซึ่งโลภะ โทสะ โมหะ ร่างับเสียได้ซึ่งอวิชชาและตัณหา ร่างับเสียได้ซึ่งสังกิเลสธรรมทั้งปวง อันกระทำให้เศร้าหมองให้เวียนตายเวียนเกิด เวียนเอากำเนิดในวัฏฏะสงสาร นี้เป็นลักษณะแห่งพระนิพพาน "อจุติรสำ" ถ้าจะว่าโดยกิจ พระนิพพานมีกิจมิได้รู้จุติ ไม่เหมือนด้วยสังขตธรรมทั้งหลาย คือนามและรูปอันกุศลและอกุศลประชุมแต่งนั้น ย่อมถึงซึ่งสภาวะบังเกิดและทำลาย อันพระนิพพานธรรมนี้ เป็นธรรมอันเที่ยงมิได้รู้บังเกิดและทำลาย เหตุฉะนี้แหละจึงว่ากิจที่มิได้รู้จุตินี้เป็นกิจแห่งพระนิพพาน "อสฺสาสกรสำ วา" อีกอย่างหนึ่งว่า พระนิพพานนั้นมีกิจอันกระทำให้สันดานแห่งพระอริยบุคคลชื่นชมโสมนัส อธิบายตามคำพระฎีกาจารย์ว่า พระนิพพานนั้นมีอาการดุจดังว่าจะโลมเล้าเอาใจพระอริยเจ้า ซึ่งมีสันดานเหนื่อยหน่ายจากสังสาร-

ทุกข์ และประกอบอยู่ด้วยความกระสันนั้นให้ปราศจากความกระสัน ให้สว่างทุกข์สว่างร้อนให้มีความผาสุกรื่นเริงบันเทิงอยู่ในจิตต์สันดาน ถ้าจะว่าด้วยผลแห่งพระนิพพาน ตามอธิบายแห่งจุลฎีกาจารย์นั้นว่า "อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานนฺ" พระนิพพานนี้มีปราศจากสังขตนิมิตต์เป็นผล อีกนัยหนึ่งว่า "นิปฺปปญฺจปจฺจุปฏฺฐานนฺ" พระนิพพานนี้มีสภาวะเป็นเหตุให้รำงับดับเสียซึ่งปปัญจธรรม มีกามราคเป็นต้นเป็นผล อธิบายว่า สังขตนิมิตต์คือกุศลและอกุศลซึ่งเป็นเหตุเป็นปัจจัยประชุมแต่งนามและรูป ให้เวียนอุบัติบังเกิดเอากำเนิดในภพทั้งสาม คือกามภพ รูปภพ อรูปภพนั้น จะได้มีในพระนิพพานธรรมนั้นหามิได้ ปปัญจธรรมทั้งปวงมีราคปปัญจเป็นอาทิที่กระทำให้สัตวทั้งหลายเนินช้าอยู่ในวัฏฏะสงสารนั้นเล่า ก็มิได้รู้มีในพระนิพพาน ๆ นี้เป็นปัจจัยให้รำงับดับเสียได้ซึ่งราคาทิปปัญจ เหตุฉะนี้จึงว่าพระนิพพานธรรมนั้นมีสภาวะปราศจากสังขตนิมิตต์เป็นผล มีสภาวะเป็นเหตุให้รำงับดับเสียซึ่งปปัญจธรรมมีราคะเป็นต้นเป็นผล ด้วยประการฉะนี้ พระอัฏฐกถาจารย์เจ้าเมื่อ

สำแดงลักขณะและกิจและผลแห่งพระนิพพาน ดุจนัย ต่าง ๆ อย่างพรรณนามาแล้วแต่หลัง และมาพิจารณาเห็นว่าสืบไปเบื้องหน้าปัญญากุลบุตรจะเสื่อมลงทุกชั้น ๆ จะมิได้เชื่อได้ถือว่าพระนิพพานนั้นมีอยู่ จะเห็นไปว่าพระนิพพานนั้นไม่มี ที่เชื่อถือว่าพระนิพพานมีอยู่นั้นเล่าก็จะเข้าใจนั้นต่าง ๆ กัน บางจำพวกก็จะเข้าใจว่าอดีตอนาคตขันธ์ที่ไม่มีในปัจจุบันนั้น นั่นเป็นนิพพาน บางจำพวกก็จะเข้าใจเสียว่า ที่ไม่มีปัจจุบันขันธ์นั้นเป็นนิพพาน บางจำพวกก็จะเข้าใจว่า สภาวะไม่มีกิเลสในขณะเมื่อพระอริยมรรคบังเกิดนั้นเป็นนิพพาน บางจำพวกก็เข้าใจว่า สภาวะสิ้นราคะโทสะโมหะนั้นเป็นนิพพาน จะเข้าใจต่าง ๆ กันเป็นอาทิฉะนี้แล้ว ก็จะวิวาทถุ้มเถียงแก่งแย่งไม่ตกลงกัน หาผู้พิพากษามิได้ ก็จะเป็นหลักตอเสี้ยนหนามอยู่ในพระบวรพุทธศาสนา พระอัฏฐกถาจารย์เจ้าพิจารณาเห็นเหตุฉะนี้ จึงตั้งเป็นคำปุจฉาวิสัชชนาไว้ เพื่อจะให้ตัดความสนเท่ห์สงสัยแห่งกุลบุตรอันจะบังเกิดมา ณ ภายภาคหน้า และข้อปฐมปุจฉาที่ถามเป็นปฐมนั้นว่า “ตตฺเถว นิพฺพานํ” พระ-

นิพพานนั้น บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งจะได้พบได้เห็นรูปพรรณสัณฐานว่า เป็นประการใด ๆ ก็หามิได้ คำซึ่งว่าพระนิพพานมีอยู่นั้น เมื่อพิเคราะห์ไปเหมือนกับโลกโวหารที่ร้องเรียกว่าเขากระต่าย ถ้อยคำอันโลกโวหารเจรจากันว่าเขากระต่าย ๆ นั้นเป็นคำไม่จริง แม้มีฉันใด ถ้อยคำที่ว่าพระนิพพานมีอยู่นั้น เราก็เห็นว่าเป็นคำไม่จริง มีอุปไมยดั่งนั้น อันอัชฌาสัยแห่งเรานี้พิจารณาเห็นว่าพระนิพพานจะไม่มีเหมือนกันกับเขากระต่าย ท่านผู้เป็นอัฏฐกถาจารย์จะเห็นเป็นประการใด วิสัชชนาว่า “น อุปาเยน อุปลพฺภนิยโต” ข้อซึ่งท่านจะเอาพระนิพพานมาเปรียบกับเขากระต่าย จะเอาอธิบายว่าเขากระต่ายไม่มีฉันใด พระนิพพานก็ไม่มีฉันนั้น ท่านจะถือเอาอธิบายฉะนี้ไม่สมควรนักหนา เหตุว่าพระนิพพานนั้นบุคคลผู้เป็นกัลยาณปุถุชนจะพึงรู้ด้วยอุบายแท้จริง กัลยาณปุถุชนทั้งหลายที่ได้สดับรับรสพระธรรมเทศนาเข้าใจเอาโดยอนุมานว่าพระนิพพานมีเป็นแท้ ตามนัยพระพุทธฎีกาที่พระพุทธองค์โปรดประทานพระธรรมเทศนา และมีความอุตส่าห์ปฏิบัติในศีลขันธ์ สมาธิ

ขันธ์และปัญญาขันธ์ โดยอันสมควรแก่พระพุทธโอวาทนั้น ก็น่าจะได้รู้ได้เห็นจะได้สำเร็จพระนิพพานโดยประจักษ์สิทธิญาณ คือว่าจะได้ตรัสรู้พระนิพพานนั้นแจ้งประจักษ์ในสันดานโดยกาลกำหนดเร็วและช้า ตามสมควรแก่วาสนาบารมีแห่งตนที่ได้สร้างสมอบรมมา แต่ทว่าจะได้สำเร็จพระนิพพานนั้นแต่บุคคลที่ประกอบด้วยอุบาย กล่าวคือมีความอุตส่าห์ปฏิบัติโดยสมควรแก่พระพุทธโอวาท บุคคลที่เป็นพาลปุถุชนนั้นมิได้ปฏิบัติตามพระพุทธโอวาทนั้น มิอาจจะล่วงรู้ล่วงเห็นมิได้สำเร็จพระนิพพาน ตกว่าพระนิพพานนี้เฉพาะเห็นแจ้งแต่ในสันดานแห่งพระอริยบุคคล จะมีครุวนาฉันใด "โลกุตฺตรจิตฺตํ วิย" มีครุวนาดุจดังว่าพระโลกุตตรจิตต์ คือมรรคและผลซึ่งบังเกิดในสันดานแห่งพระอริยบุคคล ธรรมดามรรคจิตต์ผลจิตต์บังเกิดมีในสันดานพระอริยบุคคลนั้น พาลปุถุชนมิอาจจะล่วงรู้ล่วงเห็นจะรู้กันนั้นแต่พระอริยบุคคลที่ได้สำเร็จเจโตปริยญาณด้วยกัน มาตรแม้ว่าเป็นบุคคลเหมือนกันได้สำเร็จเจโตปริยญาณด้วยกันก็ดี ถ้าตัวได้สำเร็จแต่มรรคและผล

อันเป็นเบื้องต่ำก็มิอาจจะล่วงรู้ล่วงเห็น ซึ่งพระโลกุตตรจิตต์ของท่านที่ได้สำเร็จมรรคและผลในเบื้องบน ตกว่ารู้จิตต์แห่งกันนั้นเป็นชั้น ๆ เป็นลำดับกัน จะทั่วไปสิ้นเสร็จนั้นหาบ่มิได้ พระโสดาบันที่ได้สำเร็จเจโตปริยญาณนั้น ก็เฉพาะรู้แต่จิตต์แห่งปุถุชนและจิตต์แห่งท่านที่ได้สำเร็จพระโสดาปัตติผลเหมือนด้วยตน มิอาจจะล่วงรู้ขึ้นไปถึงจิตต์แห่งพระสกิทาคามิ ฝ่ายพระสกิทาคามิที่ได้สำเร็จเจโตปริยญาณนั้นเล่า ก็เฉพาะรู้แต่จิตต์แห่งปุถุชนและจิตต์พระโสดาบัน และจิตต์พระสกิทาคามิเหมือนกันกับตน มิอาจจะล่วงรู้ขึ้นไปถึงจิตต์แห่งพระอรหัตต์ แต่พระอรหัตต์ที่ได้สำเร็จเจโตปริยญาณนั่นแหละ รู้แจ้งซึ่งพระโลกุตตระจิตต์แห่งพระอริยบุคคลทั้งปวงสิ้นเสร็จหาเศษมิได้นี่แหละบัณฑิตพึงสันนิษฐานเข้าใจเถิดว่า แสนมหาแต่พระอริยบุคคลด้วยกันยังว่ารู้น้ำจิตต์แห่งกันเป็นชั้น ๆ เป็นลำดับกันฉะนี้ ก็จะป่วยกล่าวไปใยถึงพาลปุถุชนที่มีปัญญาอ่อน หนาไปด้วยกิเลสนี่เล่า พาลปุถุชนนี้หรืออาจจะล่วงรู้ซึ่งพระโลกุตตระจิตต์ ๆ นั้นเฉพาะรู้กันแต่พระอริยบุคคลที่ได้

สำเร็จเจโตปริยญาณด้วยกัน และมีครุวนาฉันใด พระนิพพานธรรมนี้ก็เฉพาะรู้เฉพาะเห็นแจ้งประจักษ์อยู่แต่ในจิตต์สันดานแห่งพระอริยบุคคล มิอุปไมยดังนั้น ซึ่งจะไม่ได้พบได้ปะจะไม่ได้รู้ได้เห็นพระนิพพานนั้น แต่บุคคลที่เป็นพาลปุถุชนหนาไปด้วยกิเลส กัลยาณปุถุชนที่ปฏิบัติสมควรแก่พระพุทธโอวาทแล้ว ก็อาจจะได้สำเร็จพระนิพพานเป็นแท้ ตามวาสนาบารมีแห่งตน อาศรัยเหตุฉะนี้ ที่ท่านจะถือเอาอธิบายว่า พาลปุถุชนหาได้พระนิพพานไม่ จะถือเอาฉะนี้มิบังควรนักหนา “นตฺถีติ น วตฺตพฺพำ” ดูกรอาจารย์ ท่านอย่าพึงกล่าวว่าพระนิพพานไม่มี “พาลปุถุชฺชนา น อุปลภนฺติ” ถ้าท่านจะเห็นเอาตามอัชฌาสัยว่า พาลปุถุชนหาได้พระนิพพานไม่ พระนิพพานไม่มี ท่านจะเห็นไปฉะนี้ก็จะผิดกับพระพุทธฎีกาที่สมเด็จพระพุทธองค์เจ้า ตรัสเทศนาสรรเสริญสัมมาปฏิบัติว่าเป็นอนวัชชะธรรม ดูกรอาจารย์ สัมมาปฏิบัติทั้งแปดประการ ตั้งแต่สัมมาทิฏฐิเป็นต้นตราบเท่าจนถึงสัมมาสมาธินั้น สมเด็จพระพุทธองค์เจ้าตรัสเทศนาสงเคราะห์เข้าในขันธ์ทั้งสาม คือศีล-

ขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ สัมมาทิฏฐิกับสัมมา-สังกัปโปนั้นสงเคราะห์เข้าในปัญญาขันธ์ สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโวนั้นสงเคราะห์เข้าในศีล-ขันธ์ สัมมาวายาโม สัมมาสติ สัมมาสมาธินั้นสง-เคราะห์เข้าในสมาธิขันธ์ สัมมาปฏิบัติทั้งแปดประการ นี้ สมเด็จพระพุทธองค์เจ้าตรัสสรรเสริญว่าเป็นอนวัชชะ ธรรม ด้วยสามารถตัดกิเลสให้สิ้นสูญแล้ว และให้ถึง ซึ่งพระอมตนฤพาน ถ้านิพพานไม่มีจริงเหมือนถ้อยคำ แห่งท่านนั้นแล้ว สัมมาปฏิบัติทั้งแปดประการก็จะมิได้ เป็นอนวัชชะธรรม จะมิอาจที่จะกำจัดกิเลสให้สิ้นสูญ จากสันดานได้ อันสัมมาปฏิบัติเป็นอนวัชชะธรรมนั้น ด้วยสามารถที่ได้ยุดหน่วงพระนิพพาน เอาพระนิพพาน เป็นอารมณ์ ฆ่ากิเลสเสียได้แล้วจึ่งเป็นอนวัชชะธรรม ได้ เพราะเหตุฆ่ากิเลส ถ้าพระนิพพานไม่มี สัมมา-ปฏิบัติมิได้มีอันใดเป็นที่ยุดหน่วง ฆ่ากิเลสเสียมิได้แล้ว คำที่ว่า สัมมาปฏิบัติเป็นอนวัชชะธรรมนั้นก็จะมิผิดไป และหรือ ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ "เจ วเทยฺยาสิ" ผิว่า ท่านจะมีคำขึ้นว่า สัมมาปฏิบัติทั้งแปดประการจะเป็น

อนวัชชนะธรรม ด้วยสามารถเป็นอุบายให้ตัดกิเลสแล้ว และให้ถึงซึ่งดับขันธ์ มิให้มีขันธปัญจกสืบต่อไป อาศัยเหตุที่ให้ถึงซึ่งดับขันธ์ นี่แหละเราจึงเห็นว่าสัมมาปฏิบัติเป็นอนวัชชะธรรมอยู่เป็นแท้ อันสัมมาปฏิบัติจะเป็นอนวัชชะธรรมด้วยสามารถให้ถึงซึ่งพระนิพพานนั้นหามิได้ ถ้าท่านจะมีคำชี้นฉะนี้ คำของท่านที่กล่าวโจทย์ว่า นิพพานไม่มี กับคำหลังที่ท่านรับเข้ามาว่า สัมมาปฏิบัติเป็นอนวัชชะธรรม ด้วยสามารถเป็นอุบายให้ดับกิเกสแล้วและให้สำเร็จที่ดับขันธ์นั้น คำทั้งสองนี้ก็ลบล้างกันลงเอง คำซึ่งรับเข้ามาว่า สัมมาปฏิบัติเป็นอนวัชชะธรรม ด้วยสามารถเป็นอุบายให้ตัดกิเลสให้สำเร็จกิจที่ดับขันธ์ นี่แหละเป็นคำปฏิญาณว่า พระนิพพานมี ในอธิบายของท่านปฏิญาณบัดนี้ว่า "ขนฺธาภาโว นิพฺพานํ" สภาวะไม่มีขันธปัญจก ขันธปัญจกไม่มีนั้นเป็นนิพพาน "น ยุตฺตํ" คำปฏิญาณของท่านนี้ยังมิได้ยุกติสมควรก่อน เหตุใดเหตุว่าอดีตขันธ์อนาคตขันธ์ไม่มีในปัจจุบันนั้น ที่จะจัดเอาเป็นพระนิพพานจะได้ชื่อว่าถึงซึ่งพระนิพพานนั้นหามิได้ ดูกรอาจารย์

ผู้โจทย์ เมื่อพิเคราะห์ไปตามนัยของท่านที่ว่าขันธปัญจก
ไม่มีนั้น จะว่าเป็นขันธ์อดีตหรืออนาคตหรือปัจจุบัน
ถ้าเป็นขันธ์ปัจจุบันแล้วก็จะว่าไม่มีกระไรเล่า ชื่นชื่อว่า
เป็นปัจจุบันแล้วก็คงมีอยู่เป็นแท้ จึงได้เรียกว่าปัจจุบัน
ขันธ์อันใดมีอยู่เป็นแท้แล้ว ขันธ์อันนั้นก็ได้ชื่อว่าปัจจุ-
บันนะขันธ์ และคำของท่านที่ว่าขันธ์ไม่มีนั้น เห็นเป็น
ขันธ์อดีต เป็นขันธ์อนาคต เหตุใดเหตุดังนั้น ขันธ์ที่เป็น
อดีตอนาคตจึงได้ชื่อว่าขันธ์ไม่มี อธิบายตามคำฎีกา
จารย์ว่า ขันธ์ที่เป็นอดีตอนาคตขันธ์ไม่มีนั้น เพราะ
เหตุว่ามิได้มีอยู่ในปัจจุบัน แท้จริง ขันธ์ที่เป็นอดีตนั้น
ได้ชื่อว่าไม่มี เพราะเหตุดับล่วงไปในอดีตมิได้มีในปัจจุ-
บัน ขันธ์ที่เป็นอนาคตนั้นเล่าก็ได้ชื่อว่าไม่มี เพราะเหตุ
ว่ายังมิได้บังเกิดสภาวะไม่มีเห็นปานฉะนี้ ถ้าจะเห็นว่าเป็น
นิพพานแล้ว นิพพานก็จะได้ทั่วไปในสันดานแห่งสัตว
ทั้งปวง เหตุว่าขันธ์แห่งสัตวทั้งปวง ที่เป็นอดีตขันธ์
อนาคตขันธ์นั้นจะได้มีอยู่ในปัจจุบันนี้หามิได้ เหตุฉะนี้
บัณฑิตพึงสันนิษฐานเข้าใจเถิดว่า ขันธ์ที่เป็นอดีตอนา-
คตถึงไม่มีในปัจจุบัน จะจัดเอาเป็นพระนิพพานว่าถึง

พระนิพพานนั้นว่าไม่ได้ อาการที่ไม่มีเห็นปานดังนั้น มิได้ชื่อว่าถึงซึ่งพระนิพพาน ต่อเมื่อใดขันธ์อันตั้งอยู่ในขันธ์ทั้งสาม คืออดีตอนาคตปัจจุบันอันมีพร้อมทั้งสามสถานแล้ว จึงจัดเป็นพระนิพพานได้ อันไม่มีขันธ์เป็นแต่เอกเทศ ไม่มีแต่เฉพาะ ๆ นั้นจะเรียกว่านิพพานไม่สมควร ในที่อันนี้พิจารณาเห็นโดยอัตตโนมัตยาธิบายว่า ฝ่ายผู้โจทย์นั้น เมื่อเห็นชอบด้วยคำเฉลยตกลงกันในที่ว่านิพพานมีเป็นแท้แล้ว ผู้โจทย์นั้นถือลัทธิว่าขันธ์ที่ดับแล้วและล่วงไป ๆ นั้น แม้ว่าดับมิได้เป็นอนุปปัตตินิโรธดับมิได้ขาด ยังเป็นเชื้อสายให้บังเกิดขันธ์อันอื่นต่อไปอีกก็ดี อาการที่ดับเป็นแต่เฉพาะ ๆ เป็นแต่เอกเทศนั้นก็ดี ก็จัดได้ชื่อเป็นนิพพานได้ ฝ่ายอาจารย์ผู้เฉลยจึงวิสัชชนาว่า ขันธ์ที่ดับแล้วและยังเชื้อสายให้บังเกิดขันธ์อันอื่นสืบต่อไป ดับมิได้เป็นอนุปปัตตินิโรธดับมิได้ขาดเห็นปานดังนั้น ถ้าจะจัดเอาเป็นนิพพานแล้วนิพพานก็จะสำเร็จทั่วไปแก่สัตว์ทั้งปวง โดยต่ำจนแต่สัตว์ที่เป็นดิรัจฉานก็จะได้ชื่อว่าสำเร็จพระนิพพาน เหตุว่าจัดเอากิริยาที่ดับมิได้ขาดเห็นปานดังนั้น อาการที่ดับ

ขันธ์เป็นแต่เฉพาะ ๆ เป็นแต่เอกเทศ ดับมิได้ขาดเห็นปานดังนั้น ถ้าจะจัดเอาเป็นนิพพานแล้ว จิตต์ที่บังเกิดขึ้นเป็นขณะ ๆ แล้วและดับล่วงไปในสันดานแห่งสัตว์ทั้งปวงนี้ก็ดี ขณะจิตต์ที่ยังมิได้บังเกิดในเบื้องหน้านั้นก็ดี ก็จะได้นามบัญญัติชื่อว่านิพพานสิ้นทั้งนั้น เหตุว่าขณะจิตต์ที่ดับล่วงไปเป็นอดีตขณะนั้น จะได้มีอยู่ในปัจจุบันนะขันธ์นี้หามิได้ ขณะจิตต์ที่ยังมิได้บังเกิดในเบื้องหน้านั้นเล่า จะได้มีอยู่ในปัจจุบันนะขณะนี้ก็หามิได้ นี่แหละเราจึงเห็นว่า กิริยาที่ดับมิได้เป็นอนุปบัติตินิโรธดับมิได้ขาด ดับแล้วและยังเป็นเชื้อสายให้บังเกิดขันธ์อันอื่นสืบต่อไปอีกนั้น จะได้ชื่อว่าถึงซึ่งพระนิพพานหามิได้ พิจารณาเห็นโดยอัตตโนมติยาธิบายแห่งตน โดยอธิบาย ด้วยประการฉะนี้ ลำดับนั้นอาจารย์ผู้วิสัชชนาจึงเอาคำโจทย์มาว่าสืบต่อไปเล่าว่า ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ "เจ วเทยฺยาสิ" ถ้าท่านจะมีคำขึ้นมาอีกเล่าว่า "วตฺตมานานมปิ อภาโว นิพฺพานนฺ" สภาวะดับขันธ์อันเป็นปัจจุบัน มิได้มีขันธ์เป็นปัจจุบันนั้นแหละได้ชื่อว่านิพพาน ถ้าท่านจะมีคำโจทย์อีกฉะนี้ "น ยุตฺตนฺ"

คำของท่านก็ยังมิได้ยุกติสมควรก่อน เหตุใดเหตุภาวะแห่งนิพพานเกิดแต่ภาวะยังมีแห่งปัจจุบันนะขันธ์นั้น "เตสำ อภาวสมฺภวโต" เหตุว่าปัจจุบันนะขันธ์ไม่มีแล้วก็ไม่มีพระนิพพาน นัยหนึ่งว่า ขันธ์อันใดมิได้มี ขันธ์อันนั้นก็มิได้ชื่อว่าปัจจุบันนะขันธ์ ตกว่าในที่อันนี้มีนัยอธิบายแห่งท่านผู้เป็นฎีกาจารย์ วิสัชชนาว่า "วตฺตมานา เจ น สนฺติ น สนฺติ เจ น วตฺตมานา" ขันธ์อันใดเป็นปัจจุบัน ขันธ์อันนั้นมีอยู่โดยแท้ ขันธ์อันใดมิได้มีแล้ว ขันธ์อันนั้นก็มิได้เป็นปัจจุบัน แต่ข้อซึ่งท่านว่ามิได้มีขันธ์อันเป็นปัจจุบันได้ชื่อว่านิพพานนั้น คำของท่านเองก็ขัดตัวท่านอยู่เอง เมื่อขันธ์เป็นปัจจุบันมีอยู่แล้ว ดังฤๅและมากล่าวว่าไม่มีเล่า เป็นปัจจุบันแล้วก็มีอยู่เป็นแท้ จึงจะเรียกว่าปัจจุบันได้ นี่แหละท่านพึงเข้าใจว่า ข้อซึ่งท่านปฏิเสธว่า ปัจจุบันมิได้มีนั้นปฏิเสธผิดสภาวะมีปัจจุบันนะขันธ์อยู่นี่อีกให้สำเร็จพระนิพพานได้ อันจะตรัสรู้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั้นก็อาศรัยแก่ปัจจุบันนะขันธ์ ถ้ามิได้มีปัจจุบันนะขันธ์เป็นที่อาศรัยก็มิได้สำเร็จพระนิพพาน เพราะว่าพระนิพพานนี้เป็นอารมณ์

แห่งพระอริยมรรคและพระอริยผล พระอริยมรรคที่กระ-
ทำนิพพานเป็นอารมณ์จะมาบังเกิดได้นั้น ย่อมอาศรัย
ซึ่งขันธ์ทั้งห้าอันเป็นปัจจุบัน ถึงบุคคลที่บังเกิดในอรูป
ภพมิได้มีรูปขันธ์ ก็ยังมีแต่เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์
สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ขันธ์ที่เป็นปัจจุบันนั้นเป็น
ที่รับรองอยู่ พระอริยมรรคซึ่งกระทำพระนิพพานเป็น
อารมณ์นั้นจึงจะมาบังเกิดได้ นักปราชญ์พึงสันนิษฐาน
เข้าใจเถิดว่า อุปจารชวนะ อนุโลมชวนะ และโคตรภู
ชวนะ บังเกิดมีในมรรควิถีนั้นแต่ล้วนจัดเป็นปัจจุบัน
วิญญาณขันธ์ทั้งสิ้น ถึงมรรคจิตต์ผลจิตต์ที่กระทำพระ-
นิพพานเป็นอารมณ์นั้นเล่า ก็จัดได้ชื่อว่าวิญญาณขันธ์
เป็นปัจจุบัน เหตุฉะนี้ จึงเห็นว่าพระนิพพานจะประพฤติ
เป็นไปได้สำเร็จพระนิพพานนั้น อาศรัยแก่มีปัจจุบันนะ-
ขันธ์ ถ้าไม่มีปัจจุบันนะขันธ์เป็นที่อาศรัยแล้ว ก็มิอาจ
จะได้สำเร็จพระนิพพาน ดูกรอาจารย์ ซึ่งท่านจะเห็น
ว่าไม่มีปัจจุบันนะขันธ์เป็นนิพพานนั้นไม่ควร ถ้าท่าน
เห็นยืนไปดังนั้น คำที่ท่านว่าพระอริยบุคคลได้สำเร็จสอุ-
ปาทิเสสนิพพานธาตุดับแต่กิเลส เบญจขันธ์ยังมิได้ดับ

คำอันนี้ก็จะผิด สอุปาทิเสสนิพพานธาตุก็จะมิได้มี นี่สิไม่เป็นกระนั้น สอุปาทิเสสนิพพานธาตุมีอยู่ พระอริยมรรคที่กระทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ อาศรัยซึ่งปัจจุบันนะขันธ์แล้วและบังเกิดนั้นมีอยู่โดยแท้ พระอริยบุคคลที่จะสำเร็จสอุปาทิเสสนิพพานธาตุดับแต่กิเลสเบญจขันธ์อันเป็นปัจจุบันยังมิได้ดับยังทรมานอยู่โปรดสัตวทั้งปวงนั้น ถ้าจะนับมีมากกว่าร้อยกว่าพันมากกว่าหมื่นกว่าแสน นี่แหละเราจึงเห็นแท้ว่าข้อซึ่งท่านจะถือเอา อธิบายว่า "วตฺตมานานำ อภาโว นิพพานำ" สภาวะไม่มีปัจจุบันนะขันธ์เป็นนิพพานหาควรไม่ ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ "เจ วเทยฺยาสิ" ถ้าแหละท่านจะมีคำเสียดเข้ามาอีกเล่าว่า "ตทา กิเลสานำ อวตฺตมานานำ โทโส" ข้อซึ่งว่าไม่มีปัจจุบันนะขันธ์เป็นนิพพานนั้น คำของเราหาผิดไม่ เหตุใดเหตุซึ่งว่าปัจจุบันนะขันธ์นั้นเราว่าด้วยกองกิเลสต่างหาก รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์นั้น เราหาได้เรียกว่าปัจจุบันนะขันธ์ไม่ แท้จริงในขณะเมื่อพระอริยมรรคกระทำพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วและบังเกิดใน

ลำดับแห่งโคตรภูชวนะนั้น พระอริยมรรคจะได้กำจัดกิเลสขันธ์ด้วยตนเองหามิได้ กิเลสขันธ์นั้นสิ้นไปด้วยอำนาจอนุโลมอันบังเกิดพร้อมด้วยอนุโลมชวนะทั้งสามนั้นแล้ว อาศรัยเหตุที่กิเลสขันธ์สิ้นไปก่อน กิเลสขันธ์ไม่มีในขณะเมื่อพระอริยมรรคบังเกิด นี่แหละเราจึงเห็นอธิบายว่า สภาวะมิได้มีแห่งปัจจุบันนะขันธ์นั้นแหละเป็นนิพพาน ถ้าท่านจะมีคำเสียดเข้ามาฉะนี้ "น ยุตฺตํ" คำของท่านยังไม่ยุกติสมควรก่อน เหตุใดเหตุว่าถือเอาอธิบายฉะนี้แล้ว พระอริยมรรคก็จะถึงซึ่งภาวะหาประโยชน์มิได้ อันพระอธิยมรรคนี้กอปรด้วยประโยชน์มากกว่ามาก ตัดรากตัดเค้าตัดมูลแห่งกิเลสธรรมทั้งปวงได้ กิเลสที่สิ้นไปด้วยอำนาจอนุโลมญาณในขณะอนุโลมชวนะทั้งสามนั้นสิ้นไป ทั้งกิเลสอย่างหยาบอย่างกลางอย่างละเอียด แต่บรรดากระทำให้ขุ่นให้หมองในคลองพระอริยมรรค กิเลสที่เป็นมลทินปิดบังกำบังไว้ มิได้เห็นซึ่งพระนิพพานธรรมนั้นเล่า อนุโลมชวนะก็กำจัดเสียได้สิ้นเสร็จ จะยังเหลืออยู่ก็แต่อนุสัย ๆ เป็นรากแก้วอันหยั่งลงเป็นอันมากนั้น อนุโลมชวนะมิอาจจะ

ร้อถอนขึ้นได้ อนุโลมชวนะกาจัดได้แต่กิเลสอย่างหยาบ อย่างกลางอย่างละเอียดนี้ มีครุวนาดุจดังว่าบุคคลสามจำพวก อันเก็บซึ่งผลมะม่วง พวกหนึ่งเป็นปฐมนั้นเก็บผลบรรดาแต่ที่ใหญ่ ๆ นำไปจนสิ้นเชิง พวกเป็นคำรบสองนั้น เก็บผลแต่บรรดาที่เป็นท่ามกลางได้สิ้นแล้วก็นำไป พวกที่มาภายหลังเป็นคำรบสามนั้น ล้างเอาจนสิ้นทั้งต้น ลูกเล็กลูกน้อยเก็บเอาจนสิ้นเชิง และต้นมะม่วงนั้นเมื่อหาผู้จะตัดต้นตัดรากมิได้ รุ่งขึ้นปีน่าถึงกำหนดเทศกาลแล้ว ก็จะออกช่อออกผลอีกเล่า จะได้ขาดได้สิ้นหามิได้ "ยถา" อันนี้แหละมีครุวนาฉันใด ผลมะม่วงอย่างใหญ่อย่างกลางอย่างน้อยนั้น มีอุปไมยดังกิเลสอย่างหยาบอย่างกลางอย่างละเอียด บุคคลสามจำพวกที่เก็บมะม่วงนั้น มีครุวนาดุจดังว่าอนุโลมชวนะทั้งสาม อันกำจัดกิเลสอย่างหยาบอย่างกลางอย่างละเอียด และกิเลสที่กำจัดจากสันดานด้วยอำนาจอนุโลมชวนะทั้งสามนั้น ถ้าหาพระอริยมรรคจะตัดเค้าตัดมูลคืออนุสัยเสียมิได้ อนุสัยยังมีอยู่ตราบใด กิเลสก็จะกลับคืนมาบังเกิดสืบต่อไปได้ในจิตตสันดาน มิได้เด็ดขาดตราบนั้น มีครุวนาดุจผลมะม่วงอันสิ้นไปแล้ว อาศรัยต้นลำยังมีอยู่ และกลับ

เป็นช่อเป็นผลอีกเล่า แท้จริง อนุโลมญาณซึ่งบังเกิดพร้อมด้วยอนุโลมชวนะนั้น มีสังขตะธรรมเป็นอารมณ์เหมือนกันกับวิปัสสนาญาณทั้งปวง มิอาจละกิเลสให้เป็นสมุจเฉทปหานได้ อันกิเลสจะเด็ดขาดจะกลับคืนบังเกิดอีกมิได้นั้น ด้วยอำนาจพระอริยมรรค ๆ เป็นผู้ตัดต้นตัดรากเห็นปานฉะนี้ และท่านจะเห็นไปว่าพระอริยมรรคไม่ได้กำจัดกิเลสทั้งสิ้นมิได้สมควร ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ แต่บรรดาคำของท่านที่กล่าวมาจำเดิมแต่ต้นว่า พาลปุถุชนหาได้นิพพานไม่ และไม่มีพระนิพพานนั้นก็ดี คำที่ว่าสัมมาปฏิบัติเป็นอนวัชชะธรรมด้วยสามารถตัดกิเลสแล้วและให้ถึงดับขันธ์ จะได้เป็นอนวัชชะธรรมด้วยสามารถให้ถึงพระนิพพานนั้นหามิได้ คำอันนี้ก็ดี "อดีตานาคตภาเว นิพฺพานาธิคโม" คำที่ท่านว่าไม่มีอดีตขันธ์อนาคตขันธ์เป็นนิพพานนั้นก็ดี คำที่ว่าไม่มีปัจจุบันนะขันธ์เป็นนิพพานนั้นก็ดี "อการณ์" คำทั้งปวงนี้ใช่เหตุใช่ปัจจัยใช่ที่ใช่ฐาน ที่จะเชื่อฟังเอาเป็นหลักเป็นประธานได้ "ปเคว" ก็จะป่วยกล่าวไปไยถึงคำที่ว่า กิเลสไม่มีในขณะพระอริยมรรคบังเกิดและ

เป็นนิพพานนั้นเล่า ข้อซึ่งว่ากิเลสไม่มีในขณะที่พระอริยมรรคบังเกิด นิพพานคำอันนี้เป็นลัทธิอันผิดใช่เหตุใช่ปัจจัย ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ "เจ วเทยฺยาสิ" ผิว่าท่านจะมีคำขึ้นอีกเล่าว่า "ราคกฺขโย นิพฺพานํ" ว่าที่สิ้นราคะโทสะโมหะนั้นแหละเป็นนิพพาน เหตุใดเหตุมีบาลีในชัมพูขาทกสูตร พระสารีบุตรมหาเถรเจ้าเทศนาแก่สงฆ์ทั้งปวงว่า "โยโข อาวุโส ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย อิทํ วุจฺจติ นิพฺพานํ" ดูกรอาวุโส สภาวะสิ้นราคะ สภาวะสิ้นโกรธ สภาวะสิ้นหลง นี่แหละได้ชื่อว่านิพพาน ประการหนึ่ง มีพระบาลีสมเด็จพระพุทธองค์เจ้าตรัสเทศนา ในธัมมายตนะวิภังค์ว่า "กตมา อสงฺขตธาตุ" อสังขตะธาตุกล่าวคือพระนิพพานนั้นเป็นดังฤา จึงมีคำวิสัชนาว่า "ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย" สิ้นราคะสิ้นโกรธสิ้นหลงนั่นแหละได้ชื่อว่าอสังขตะธาตุกล่าวคือพระนิพพาน อาศรัยเหตุที่มีพระบาลีในคัมภีร์ชัมพูขาทกสูตร และบาลีในธัมมายตนะวิภังค์ว่าไว้เป็นหลักเป็นประธานอยู่ฉะนี้ เราจึงเห็นว่า ที่สิ้นราคะโทสะโมหะนั่นแหละเป็นนิพพาน

ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ ถ้าท่านจะมีคำกล่าวขึ้นฉะนี้ "น ยุตฺตำ" ก็ยังมิได้ยุกติสมควรก่อน เหตุภาวะแห่งพระอรหัตต์ถึงซึ่งนามบัญญัติชื่อว่าอสังขตะนั้นมีอยู่ อธิบายว่า ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ ข้อซึ่งท่านอ้างอิงเอาพระบาลีว่า "ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย" นั้นแล้วและถือเอาอธิบายแต่ตามพระบาลีว่า สิ้นราคะโทสะโมหะเป็นนิพพานนั้นไม่สมควร เหตุว่าบาลีอันมีในสูตรบางแห่งนั้น ท่านแสดงเป็นชื่อแห่งพระอรหัตตผล จะได้แสดงเป็นชื่อแห่งพระนิพพานแต่สิ่งเดียวหามิได้ ดูกรอาจารย์ วาระพระบาลีในชัมพูขาทกะสูตรที่พระสารีบุตรมหาเถรเจ้าเทศนาว่า "โยโข อาวุโส ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย อิทำ วุจฺจติ นิพฺพานำ" นั้นก็ดี วาระพระบาลี ที่สมเด็จพระพุทธองค์เทศนาไว้ในธัมมายตนะวิภังค์ว่า "ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺโย อิทำ วุจฺจติ อสงฺขตธาตุ" นั้นก็ดี พระบาลีทั้งสองแห่งนี้บัณฑิตพึงสันนิษฐานว่าเป็นนยัตถะ คือกอปรด้วยนัยอันจะพึงวิสัชชนาแก้ไขสืบต่อออกไปเป็นอันมาก เหตุฉะนี้ พระอัฏฐกถาจารย์ผู้รู้พุทธาธิบายจึงวิสัชชนาว่า ข้อ

ซึ่งมีพระบาลีว่า "ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย" นั้น พึงเข้าใจเถิดว่าราคะโทสะโมหะจะพึงสิ้นไปนั้น อาศรัยแก่พระนิพาน พระอริยมรรคทั้งสี่ประการนั้นได้พระนิพพานเป็นที่อาศรัย ได้ยึดหน่วงพระนิพพานแล้ว จึงกำจัดราคะโทสะโมหะให้สิ้นไปได้จากสันดาน จึ่งมีคำฎีกาจารย์วิสัชชนาอีกเล่าว่า เมื่อโคตรภูญาณกลับจิตต์ที่เป็นปุถุชนนั้น ให้ถึงซึ่งภาวะเป็นอริยโคตรแล้วและให้น้อมไปสู่พระนิพพาน เหนื่อยหน่ายจากสังขารธรรมทั้งปวง หน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้แล้ว ลำดับนั้น พระอริยมรรคก็อาศรัยเอาพระนิพพานที่โคตรภูญาณกระทำให้แจ้งนั้น ยุดหน่วงเอาเป็นอารมณ์แห่งตน เพ่งเอาพระนิพพานที่ปราศจากสังขารนั้นเป็นที่หยุดที่ยังผูกพันเอาเป็นคติอันอุดม ยินดีในพระนิพพานอันบังเกิดเป็นอธิปติปัจจัยแล้วกาลใด "ราคาทิ เขเปติ" พระอริยมรรคนั้นก็ยังราคะโทสะโมหะ ให้สิ้นไปจากสันดานเป็นสมุจเฉท ให้ดับไปเป็นอนุปัตตินิโรธได้ในกาลเมื่อนั้น ตกว่าสิ้นราคะโทสะโมหะนั้นก็อาศรัยแก่พระนิพพาน จึ่งสิ้นไปเป็นสมุจเฉท เหตุฉะนี้พระ

บาลีว่า "ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย" นั้น ท่านจึงแสดงเป็นชื่อแห่งนิพพาน บัณฑิตผู้ปรีชาพึงพิจารณาให้เห็นในอธิบายในชัมพูขาทกสูตร และธัมมายตนวิภังค์ ดุจดังในอธิบายอันพระอัฏฐกถาฎีกาจารย์วิสัชชนาไว้ฉะนี้ อันจะเห็นเนื้อความตามพระบาลีว่า สิ้นราคะโทสะโมหะเป็นนิพพานนั้น เป็นข้อผิดเป็นอันมาก พึงเข้าใจเถิดว่าชัมพูขาทกสูตร ที่พระผู้เป็นเจ้าสารีบุตรตรัสเทศนา และธัมมายตนะวิภังค์ที่สมเด็จพระพุทธองค์เทศนานั้นยังเป็นนัยอยู่ เหมือนประดุจดังว่าพระสูตรอันหนึ่ง พระสารีบุตรมหาเถรเจ้าเทศนา มีเนื้อความสำแดงซึ่งพระอรหัตตผลว่า "โยโข อาวุโส ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย อิทำ วุจฺจติ อรหตฺตำ" พระบาลีแสดงสูตรอันนี้ พระสารีบุตรมหาเถระแสดงเป็นนัยอยู่ เมื่อพิจารณาดูเนื้อความแต่ตามวาระพระบาลีนั้น เห็นประหนึ่งว่าลักขณะที่สิ้นราคะสิ้นโกรธสิ้นหลงนั้นแหละเป็นอรหัตตผล พิจารณาดูตามพระบาลีนั้นเห็นเป็นดังนี้อยู่ แต่ว่าอย่าถือเอาอธิบายดังนั้น พึงเห็นอธิบายดังนี้ว่า พระอรหัตตมรรคญาณนั้นกระทำ

พระนิพพานเป็นอารมณ์ กำจัดเสียซึ่งอนุสัยที่เป็นต้นรากแห่งกิเลส ให้สิ้นสูญเป็นสมุจเฉทมิให้เหลือให้เศษอยู่ได้ในสันดานแล้วกาลใด พระอรหัตตผลซึ่งกระทำพระนิพพานเป็นอารมณ์นั้น จึงบังเกิดขึ้นในกาลนั้น ตกว่าพระอรหัตตผลนั้น บังเกิดในที่สุดแห่งกาลอันสิ้นกิเลส เหตุอันนี้แหละพระผู้เป็นเจ้าสารีบุตร จึงยกเอาพระบาลีว่าราคักขโยเป็นอาทินั้น มาแสดงเป็นชื่อแห่งพระอรหัตตผล บัณฑิตพึงพิจารณาให้เห็นอธิบายฉะนี้จึงจะชอบ ที่จะเห็นเอาตามพระบาลีว่า สิ้นราคะโทสะโมหะเป็นพระอรหัตตผลนั้นหาควรไม่ พระอรหัตตผลนั้นประสงค์เอาขันธ์ทั้งสี่ คือเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อันมีมรรคผลวิญญาณเป็นต้นเป็นประธานต่างหาก อาการที่สิ้นราคะโทสะโมหะนั้นจะได้เป็นพระอรหัตตผลหามิได้ พึงสันนิษฐานเถิดว่า สูตรอันพระผู้เป็นเจ้าสารีบุตรเถระเทศนา มีใจความแสดงซึ่งพระอรหัตตผลนั้น เทศนาเป็นนัยอยู่ฉันใดก็ดี ชัมพูขาทกสูตรและธัมมายตนะวิภังค์ ซึ่งมีใจความแสดงซึ่งพระนิพพานนี้ก็ยังเป็นนัยอยู่ มีครูนา

ดังนั้น เหตุดังนี้บัณฑิตผู้จะอธิบายเนื้อความในชัมพูขา-
ทกสูตร และธัมมายตนะวิภังค์นั้น พึงอธิบายตามนัย
แห่งพระอัฏฐกถาจารย์เจ้าที่แสดงมาแล้วแต่หลัง อัน
จะไม่ดูอัฏฐกถาฎีกาก่อน จะอธิบายเอาความพระบาลี
ว่า สิ้นราคะโทสะโมหะเป็นนิพพานนั้นผิดด้วยพุทธา-
ธิบาย บัณฑิตทั้งหลายพึงพิจารณาให้เห็นแต่ใกล้ ๆ
โดยในอัตตโนมัติว่า ราคาทิกิเลสนั้นเปรียบประดุจว่า
กองเพลิง พระนิพพานนั้นเปรียบปานประดุจดังว่าน้ำ
สำหรับที่จะดับเพลิง พระอริยมรรคนั้นมีครุวนาดังว่า
บุรุษอันตักน้ำมารดเห็นปานฉะนี้ และจะถือลัทธิว่าวัตถุ
ที่บุรุษนำไปตักเอาน้ำมาดับเพลิงนั้น จะได้ชื่อว่าน้ำก็หา
บ่มิได้ อาการที่เพลิงดับนั้นนั่นแหละได้ชื่อว่าน้ำ จะ
ถือเอาลัทธิอันนี้ได้ชื่อว่า ถือผิด และมีครุวนาฉันใด
เมื่อกิเลสดับไปด้วยอำนาจพระอริยมรรค อันกระทำ
พระนิพพานเป็นอารมณ์เห็นปานดังนั้น และจะถือเอา
ลัทธิว่าธรรมที่เป็นอารมณ์แห่งพระอริยมรรค ที่เป็น
อุปนิสัยให้ดับกิเลสเป็นสมุจเฉทนั้น จะได้ชื่อว่านิพพาน
ก็หาบ่มิได้ สภาวะสิ้นราคะโทสะโมหะนี้อีกได้ชื่อว่า

ถือผิดไม่สมควร มีอุปไมยดังบุคคลที่ถือเอาอาการดังเพลิงดับ กลับเสียว่าเป็นน้ำนั้น ประการหนึ่ง ในบทว่า "ขโย นิพฺพานํ" นี้ พิจารณาเห็นโดยอัตตโนมัตยาธิบายว่า ฝ่ายอาจารย์ผู้โจทย์นั้นถือลัทธิว่าอาการที่สิ้นไปแห่งราคาทิกิเลสนั้น แม้ว่าสิ้นไปแต่เอกเทศ สิ้นไปแต่ละขณะ ๆ สิ้นไปมิได้เป็นสมุจเฉท ก็อาจจะเรียกว่านิพพานได้โดยอัตตโนมัติ เห็นว่าผู้โจทย์ถือลัทธิฉะนี้ เหตุดังนั้นจึงมีพระบาลีว่า "กิญฺจิ ภิยฺโย นิพฺพานสฺส อิตรการาทิโทสโต" ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ ถ้าท่านจะถือเอาอธิบายดังว่ามานั้นแล้ว พระนิพพานก็จะถึงซึ่งอาการอันเป็นกามาพจรและเป็นสังขตะลักขณะ เหตุว่าอาการที่สิ้นกิเลสเป็นแต่ละขณะ ๆ เห็นปานดังนั้น สำเร็จด้วยกามาพจรจิตต์ สำเร็จด้วยเหตุปัจจัยประชุมแต่ง อีกนัยหนึ่ง มีคำฎีกาจารย์วิสัชชนาว่า "ปโยเคน วินาสเสเนว อธิคนฺตพฺพตฺตา" ถ้าจะถืออธิบายว่า สิ้นราคะโทสะโมหะแต่ขณะ ๆ นั้นเป็นนิพพานแล้ว บุคคลที่ไม่โลภไม่โกรธไม่หลงนั้น สันดานสงบสงัดอยู่แต่ละครู่ละพักนั้น ก็จะได้ชื่อว่าสำเร็จพระนิพพานโดยกิจ

ธรรมดาแห่งตนเอง จะต้องขวนขวายเพียรพยายาม ประพฤติซึ่งสัมมาปฏิบัตินั้นเป็นว่าหามิได้แล้ว เพราะเหตุที่ว่าได้สำเร็จพระนิพพานโดยธรรมดาจิตต์แห่งตน เพราะสิ้นโลภะโทสะโมหะแต่ละขณะ ๆ นั้น เมื่อเห็นอาการที่สิ้นโลภสิ้นโกรธสิ้นหลงแต่ละขณะ ๆ เป็นนิพพานแล้ว บุคคลทั้งปวงก็จะได้พระนิพพานสิ้นทุกตัวคน เมื่อเห็นดังนั้นแล้ว "ราคาทีหิ อคฺคีหิ อาทิตฺตำ" พระนิพพานนั้นก็จะมิได้พ้นจากเพลิง คือราคะโทสะโมหะ ๆ จะเผาผลาญพระนิพพานได้ คงอยู่ในอำนาจราคะโทสะโมหะ ๆ เผาผลาญได้อยู่แล้ว พระนิพพานก็จะประกอบด้วยทุกข์มีชาติทุกข์เป็นต้นเป็นประธาน ข้อซึ่งว่าพระนิพพานเป็นที่ระงับทุกข์นั้นก็จะผิด ข้อซึ่งว่าพระนิพพานละเอียด เป็นอารมณ์แห่งโคตรภูญาณและมรรคญาณนั้นก็ผิด เหตุฉะนี้ จึงจะเห็นแท้ว่าอาการที่สิ้นราคะโทสะโมหะแต่ละขณะ ๆ นั้นจะได้ชื่อว่านิพพานก็หาบ่มิได้ ประการหนึ่ง มีวาระพระบาลีฎีกาจารย์วิสัชชนาว่า "ราคสฺเสว ขโย น โทสราคกฺขโย น โทสาทีนำ ตถา โทสาทิขยาปี" เนื้อความว่า อาการที่สิ้นราคะ สิ้น

โกรธสิ้นหลงนั้นต่าง ๆ กันอยู่ จะได้เหมือนกัน ก็หาบ่มิได้ เมื่อสิ้นราคะนั้นจะเรียกว่าสิ้นโกรธสิ้นหลงก็เรียกบ่มิได้ เมื่อสิ้นโกรธนั้นเล่าจะเรียกว่าสิ้นราคะสิ้นหลงก็เรียกบ่มิได้ เมื่อสิ้นหลงนั้นเล่าจะเรียกว่าสิ้นราคะสิ้นโกรธก็เรียกว่าบ่มิได้ อาการที่สิ้นราคะสิ้นโกรธสิ้นหลงนั้นต่างกันอยู่ฉะนี้ เมื่อถือเอาอธิบายว่าสิ้นราคะสิ้นโกรธสิ้นหลงเป็นนิพพาน ถือเอาอธิบายอยู่ฉะนั้นแล้ว นิพพานก็จะแตกออกไปเป็นแต่ละอย่าง ๆ อาการที่สิ้นราคะก็จะเป็นนิพพานอย่างหนึ่ง อาการที่สิ้นโกรธก็จะเป็นนิพพานอย่างหนึ่ง อาการที่สิ้นหลงก็จะเป็นนิพพานอย่างหนึ่ง แยกออกไปเป็นแต่ละอย่าง ๆ ฉะนี้ เพราะเหตุว่าอาการที่สิ้นราคะสิ้นโกรธสิ้นหลงนั้นต่าง ๆ กันมิได้เหมือนกัน เมื่อเป็นพระนิพพานแต่ละขณะ ๆ ที่สิ้นกิเลสนั้นแล้ว นิพพานก็จะแตกออกไปโดยประเภทมากกว่าร้อยกว่าพัน คือขณะเมื่อสิ้นอุปาทานทั้งสี่ พระนิพพานก็จะเป็นสี่อย่าง สิ้นนิวรณ์ห้า พระนิพพานก็จะเป็นห้าอย่าง สิ้นตัณหาภายในทั้งหก พระนิพพานก็จะเป็นหกอย่าง สิ้นอนุสัยทั้งเจ็ด สิ้นมิจฉัตต-

นิยมทั้งแปด สิ้นตัณหามูลเก้า สิ้นสังโยชน์ทั้งสิบ พระนิพพานก็จะแตกเป็นเจ็ดอย่างแปดอย่างเก้าอย่างสิบอย่าง ตามลำดับกิเลสที่สิ้นไปโดยกำหนดมากและน้อย ขณะเมื่อตัดกิเลสพันห้าร้อย พระนิพพานก็จะแตกเป็นพันห้าร้อยอย่าง จะเป็นต่าง ๆ โดยประเภทเป็นอันมากฉะนี้ เพราะเหตุที่เห็นเนื้อความเอาแต่ตามพระบาลีว่าสิ้นราคะสิ้นโกรธสิ้นหลงนั้นเป็นพระนิพพาน เหตุนี้ผู้มีปรีชาพึงเห็นอธิบายในบทว่า "ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย" ราคะโทสะโมหะจะสิ้นไปเป็นสมุจเฉทนั้นอาศรัยแก่พระนิพพาน ๆ นั้นจะแตกออกไปโดยประเภทต่าง ๆ เป็นแต่ละอย่าง ๆ มากกว่าร้อยกว่าพันดังว่า มานั้นหามิได้ พระนิพพานธรรมก็อย่างเดียวนั้นแหละ แต่ว่าเป็นเหตุดับกิเลสทั้งปวงมีราคะโทสะโมหะเป็นต้นนั้น อาศรัยแก่พระนิพพานแล้วจึ่งสิ้นไป เหตุฉะนี้ พระบาลีว่า "ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย" ศัพท์ทั้งสามนี้ท่านจึ่งแสดงเป็นชื่อแห่งพระนิพพาน พึงเห็นอธิบายอย่างนี้ อย่าพึงเห็นอธิบายว่า อาการที่สิ้นราคะโทสะโมหะเป็นนิพพาน อย่าเห็นดังนั้นไม่ชอบ ถ้าไม่ละ

ทิฏฐิยังเห็นยืนอยู่ดังนั้น พระนิพพานก็จะแตกแยกออกไปเป็นแต่ละอย่าง ๆ มากกว่าร้อยพัน ครั้นแตกออกไปเป็นอย่าง ๆ เป็นนิพพานแต่ละขณะ ๆ ที่สิ้นกิเลสดังนั้นแล้ว กิริยาที่สิ้นกิเลสไปเป็นตทังคปหานก็จะเป็นนิพพานสิ้นด้วยกัน เมื่อจัดเอากิริยาที่สิ้นกิเลสไปเป็นตทังคปหานนั้นเป็นนิพพานแล้ว พระนิพพานก็จะได้ทั่วไปในสันดานสัตว์ทั้งปวงมิได้เลือกหน้า มาตรแม้ถ้าว่าคนอันธพาลหาบัญญามิได้เป็นคนมืดมนทีเดียว ก็อาจจะได้พระนิพพานในกาลบางคาบบางที เหตุว่าสันดานแห่งชนอันธพาลนั้น ใช่ว่าจะอากูลมูลมองไปด้วยราคะโทสะโมหะสิ้นกาลเป็นนิตย์หามิได้ บางคาบก็รู้สิ้นราคะลงบ้าง รู้สิ้นโกรธลงบ้าง รู้สิ้นหลงลงบ้าง เป็นเอกเทศจำเพาะ "อนุตมโส" โดยกำหนดเป็นที่สุด จนแต่สัตวดิรัจฉานเป็นต้นว่า เสือเหลือง เนื้อ และวานร ก็มีกำหนดสิ้นราคะสิ้นโกรธสิ้นหลงอยู่แต่ละครู่ละสมัยโดยเพศวิสัยแห่งตน ๆ ที่เป็นชาติสัตวดิรัจฉาน "ที่ปิ-มิคมกฺกฏาทีนมฺปิ สุวิญฺเญยฺโย" และอาการที่สิ้นราคะสิ้นโกรธ สิ้นหลง แห่งสัตวดิรัจฉานทั้งหลาย มีเสือ

เหลือง และเนื้อ และวานรเป็นอาทินั้น บุคคลทั้งปวงจะพึงสังเกตได้โดยง่าย ๆ ถ้าสิ้นราคะโทสะโมหะแต่ละขณะ ๆ นั้นจะเป็นนิพพานได้แต่ละอันแล้ว พระนิพพานนั้นก็จะถึงทั่วไปแก่สัตวดิรัจฉานอันเป็นอเหตุกปฏิสนธิจะพึงมีทั่วไปในสัตวดิรัจฉาน พระนิพพานก็จะเป็นธรรมอันหยาบ เป็นธรรมอันบุคคลทั้งหลายจะพึงรู้ง่าย พระนิพพานนี้เป็นธรรมอันสุขุมละเอียดยิ่งนัก เป็นธรรมอันบุคคลทั้งหลายจะตรัสรู้ได้เป็นอันยาก มิได้รู้มีในสันดานแห่งคนอันธพาล และสันดานแห่งสัตวดิรัจ-ฉานอันเป็นอเหตุกปฏิสนธิ เหตุฉะนี้ จึงเห็นแท้ว่า ซึ่งอาจารย์ผู้โจทย์ถือลัทธิว่า อาการที่สิ้นราคะโทสะโมหะเป็นนิพพานนั้นเป็นอันผิด มิควรที่จะเชื่อฟังเอาเป็นปทัฏฐานได้ ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ "เจ เวเทยฺยาสิ" ผิว่าท่านจะมีคำเสียดเข้ามาอีกเล่าว่า "ยสฺมา ขยโต ปฏฺฐาย น ภิยฺโย ปวตฺติ นาม โหติ ตสฺมา นิพฺพานภาวโต น โทโส" อาการที่สิ้นกิเลสเป็นปัจฉิมที่สุด ราคาที่กิเลสมิได้ประพฤติเป็นไปในเบื้องน่าอีกแล้ว นั่นแหละเราเห็นว่าเป็นนิพพานแท้ไม่ผิดเลย ในที่อันนี้พิจารณาเห็น

โดยอัตตโนมัตยาธิบายว่า ฝ่ายผู้โจทย์นั้นถือลัทธิว่ากิเลสที่สิ้นไปจากสันดานเป็นวิกขัมภนะปหาน ด้วยอำนาจฌานนั้น แม้ว่าสิ้นไปมิได้เป็นสมุจเฉท สิ้นมิได้ขาดไปอีกเป็นห้าสิบปีหกสิบปี ไปหนึ่งสองสามสี่ชาติจึงเป็นสมุจเฉทก็ดี ถ้ากิเลสนั้นระงับอยู่ได้ด้วยอำนาจฌานนั้น ไม่กลับคืนมาเกิดอีกเป็นแท้แล้ว ถึงสิ้นไปยังมิได้เป็นสมุจเฉทก็อาจจะเรียกว่านิพพานได้ พิจารณาเห็นโดยอัตตโนมัตยาธิบายฉะนี้ เหตุดังนั้น จึงมีคำวิสัชชนาว่า "น ยุตฺตำ" คำของท่านซึ่งกล่าวเสียดเข้ามาฉะนี้ยังมิได้ยุกติสมควรก่อน เพราะว่าอาการที่สิ้นกิเลสอันเป็นปัจฉิมที่สุดทั้งปวงเห็นปานดังนั้น จะได้เป็นอารมณ์แห่งพระอริยมรรคอริยผลหามิได้ และธรรมอันใดมีนามบัญญัติชื่อว่าพระนิพพานนั้น ประสงค์เอาซึ่งธรรมอันเป็นอารมณ์แห่งพระอริยมรรคอริยผลต่างหาก อาการที่สิ้นกิเลสเป็นปัจฉิมที่สุดทั้งปวงเห็นปานดังนั้น มิได้เป็นอารมณ์แห่งพระอริยมรรคอริยผลได้ อาศรัยเหตุฉะนี้ ที่จะเรียกชื่อว่านิพพานนั้นมิได้ สมควร "กิญฺจาปี ภิยฺโย" ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ ข้อซึ่ง

ท่านจะมาถือลัทธิว่า อาการที่สิ้นกิเลสอันเป็นปัจฉิมที่สุดทั้งปวงเป็นนิพพานนั้น มีข้อผิดเป็นอันมาก คือ พระนิพพานนั้นจะถึงซึ่งภาวะเป็นกามาพจร และเป็นสังขตะลักขณะเป็นต้น โดยนัยที่สำแดงมาแล้วแต่หลัง เพราะว่าบุคคลยังมิได้สำเร็จพระนิพพาน และสิ้นกิเลสด้วยอำนาจฌานเป็นวิกขัมภนะปหาน สิ้นไปช้านาน สองสามชาติ แล้วจึงได้สำเร็จพระอรหัตต์ตรัสรู้พระนิพพานธรรมนั้นมีอยู่แท้จริง บุคคลที่เป็นกุลบุตร มีบุญญาภิสมภารอันแก่กล้า พิจารณาเห็นโทษแห่งกามคุณแล้ว มละเสียซึ่งฆราวาสออกทรงบรรพชา จำเริญฌานสมาบัติอันเป็นโลกีย์ ข่มขี่เสียซึ่งราคะกิเลสด้วยอำนาจฌาน "อปริหีนชฺฌาโน" มีฌานมิได้เสื่อม ได้คลาย "กาลำ กตฺวา" ครั้นทำลายเบญจขันธ์แล้ว ได้ขึ้นไปอุบัติบังเกิดในพรหมโลก "ยาวตายุกำ ฐตฺวา" ตั้งอยู่ในพรหมโลกนั้น ตราบเท่ากำหนดสิ้นอายุแล้ว จุติลงมาบังเกิดในมนุษยโลก ก็เป็นสัตวอันบริสุทธิ์ มิได้ยินดีในกิเลสกามและพัสดุกาม ละเสียซึ่งฆราวาส ออกทรงบรรพชาในพระศาสนา ได้บรรลุถึงพระอร-

หัตต์ตรัสรู้ ซึ่งพระนิพพานธรรมในปัจฉิมชาติที่สุด เหมือนดังปิบผลิมานพ คือองค์พระมหาอริยกัสสป และนางภัททกาปิลานีมหาเถรีฉะนั้น ตกว่าสิ้นกิเลสมีราคะเป็นต้นด้วยอำนาจฌาน อันเป็นวิกขัมภนะปหาน อยู่แต่ก่อนน่า ที่ยังมิได้พระนิพพานนั้นถึงสองสามชาติ เป็นดังนี้ก็มี และกุลบุตรที่มีอุปจิตสมภารบางจำพวกนั้นเล่า ตั้งแต่ปฐมวัยน้อย ๆ อยู่ก็เห็นโทษในฆราวาส เหนื่อยหน่ายจากฆราวาสออกทรงบรรพชาในพระศาสนา เจริญฌานสมาบัติได้สำเร็จฌานอันเป็นโลกีย์สิ้นราคาทิกิเลสเป็นวิกขัมภนะปหาน ยับยั้งอยู่สิ้นกาลช้านานตราบเท่าย่างเข้าปัจฉิมวัย จึ่งบัลลุพระอรหัตต์ตรัสรู้พระนิพพานธรรมในปัจฉิมวัย ตกว่าสิ้นราคะกิเลสอยู่แต่ก่อนน่ายังมิได้พระนิพพานนั้น ตั้งแต่ปฐมวัยนั้นมาตราบเท่าถึงมัชฌิมวัย เป็นอย่างนี้ก็มี และบุคคลที่สิ้นราคาทิกิเลสด้วยอำนาจฌานเห็นปานดังนี้ จะได้ชื่อว่าถึงพระนิพพานหามิได้ กิเลสที่สิ้นไปด้วยอำนาจฌานนั้นสิ้นมิได้ขาด ถ้าแม้นประสพพบปะอารมณ์อันใดอันหนึ่ง อันควรจะพึงกำหนดเป็น

อาทินั้นแล้ว กิเลสนั้นก็จะกลับคืนมาเกิดอีกต่อไปได้ เหตุใดเหตุว่าปัญญาอันสัมปยุตต์ด้วยฌาน มีปฐมฌานเป็นอาทินั้น มีสมมติสัตว์เป็นอารมณ์ มิอาจจะละกิเลสให้เป็นสมุจเฉทปหานได้ เหตุฉะนี้ จึงเห็นว่าสภาวะสิ้นกิเลสด้วยอำนาจฌานนั้น ถ้าแม้จะจัดเอาเป็นนิพพานแล้ว พระนิพพานก็จะจัดเป็นกามาพจร และเป็นสังขตะลักขณะ ประกอบด้วยโทษต่าง ๆ ดังพรรณนามาแต่หลัง ซึ่งจะอาศรัยอ้างเอาพระบาลีที่แสดงพระอริยมรรคคือ "ขโย นิพฺพานํ" เป็นอาทิฉะนี้ แล้วและเห็นว่า ปัญญาที่กระทำให้สิ้นราคาทิกิเลส เป็นสมุจเฉทปหานนั้นแหละได้ชื่อว่านิพพานนั้น ถ้าจะว่าอย่างนั้นแล้วก็จะต้องเอาพระอริยมรรคทั้งสี่ มีพระโสดาปัตติมรรคเป็นอาทินั้นกลับขึ้นเป็นพระนิพพาน ก็จะผิดที่ผิดฐานไม่ต้องด้วยบทอันพระอริยมรรคกับพระนิพพานนั้น จะได้เป็นธรรมอันเดียวกันหามิได้ บัณฑิตพึงสันนิษฐานเถิดว่า สำหาแต่พระอริยมรรคแล้วจะกลับเอาขึ้นเป็นพระนิพพานสิยังว่าผิด จะป่วยกล่าวไปไยถึงจะเอาการที่สิ้นราคะโทสะโมหะมาเป็นนิพพานนั้นเล่า ข้อซึ่ง

อาจารย์ผู้โจทย์ถือลัทธิว่า อาการที่สิ้นไปแห่งราคะโทสะโมหะเป็นนิพพานนั้นเป็นลัทธิอันผิด เปรียบเนื้อความเหมือนบุคคลหายโรคด้วยยา เห็นในว่าอาการที่หายโรคนี่แหละเป็นยา สัมภาระทั้งหลายเป็นต้นว่าตรีกะฏุกและตรีผลา ที่แพทย์เอามาให้กินให้ทานั้นจะได้เป็นยาหามิได้ บุคคลอันถือเอาว่าอาการที่หายโรคนั้น เป็นยาได้ชื่อว่าถือผิดแท้ และมีฉันใด ลัทธิผู้โจทย์ถือว่าอาการที่สิ้นราคะโทสะโมหะเป็นนิพพานนั้น ก็ได้ชื่อว่าถือผิดแท้ มีอุปไมยดังนั้น เหตุดังนี้บัณฑิตผู้มีวิจารปัญญา พึงพิจารณาให้เห็นแจ้งว่าราคาทิกิเลสที่สิ้นไปเป็นสมุทจเฉท เป็นอนุปปัตตินิโรธขัยนั้น จะว่าสิ้นไปด้วยพระอริยมรรคสิ่งเดียวก็ว่ามิได้ จะว่าสิ้นไปด้วยพระนิพพานสิ่งเดียวก็ว่ามิได้ ตกว่าพระนิพพานสิ่งเดียวเป็นที่อาศรัยแห่งอริยมรรค แพทย์อันวิเศษกล่าวคืออริยมรรคนั้น เมื่อได้โอสถอันเลิศกล่าวคือพระนิพพาน ยึดหน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้แล้ว ก็ยังโรคาพยาธิอาพาธทั้งปวง ให้ถึงซึ่งอันตรธานสูญหาย กล่าวคือ บำบัดราคะโทสะโมหะกิเลส

ทั้งปวงให้สิ้นสูญไป เป็นอนุปบัติตินิโรธขัย เออก็เมื่อพระอริยมรรคกับพระนิพพานกระทำให้กิเลสสูญไปเป็นอนุปบัติตินิโรธขัยเห็นปานฉะนี้ ดังฤาและมิได้เห็นว่าธรรมที่เป็นอารัมณปัจจัยแห่งพระอริยมรรคนั้นเป็นนิพพาน และอาการที่สิ้นไปแห่งราคะโทสะโมหะ ที่มิได้เป็นอารมณ์แห่งพระอริยมรรค ที่มิใช่พระนิพพานนั้น กลับเห็นว่าเป็นพระนิพพานอีกเล่า เห็นไปในที่อันผิดฉะนี้มิได้สมควร พึงเข้าใจเป็นใจความเถิดว่า ขยะศัพท์ที่มีในบทว่า "ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย" นั้น บางคาบก็แปลว่าพระอริยมรรค บางคาบก็แปลว่านิพพาน เป็นเหตุที่แปลได้สองสถานอยู่ฉะนี้ พระบาลีว่า "ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย" นั้น ท่านจึ่งแสดงเป็นชื่อแห่งพระอรหัตต์ ในสูตรบางแห่งแสดงเป็นชื่อแห่งพระนิพพาน ในสูตรบางแห่งเป็นชื่อแห่งพระอริยมรรค และขยะศัพท์นี้เมื่อแปลเป็นอธิบายว่า พระอริยมรรคนั้นแปลได้โดยเหตุเพราะว่าพระอริยมรรคนั้น เป็นเหตุให้สิ้นกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน เมื่อแปลว่า นิพพานนั้นแปลได้โดยผลูปจาร อธิบายว่ายกขึ้นซึ่งผล ๆ นั้นได้แก่

อนุปปัตตินิโรธขัย สภาวะสิ้นกิเลสไปเป็นอนุปปัตติ-นิโรธกิเลสดับสูญขาดจากสันดาน มิได้บังเกิดสืบต่อไปในเบื้องน่านั่นแหละเป็นผลแห่งพระนิพพาน ๆ นั้นเป็นเหตุ พระนิพพานนั้นถึงซึ่งสภาวะควรจะกล่าวว่า เป็นอุปนิสัยแห่งอนุปปัตตินิโรธขัย แต่ว่าจะเป็นอุปนิสัยแท้หามิได้ ด้วยปริยายและข้อซึ่งว่าขยะศัพท์แปลว่านิพพานได้โดยผลูปจารนั้น เหมือนด้วยอุทาหรณ์ว่า "เสมุหคุโพ" เป็นอาทิฉะนี้ ในบทเสมหะนั้น ถ้าจะแปลว่าน้ำอ้อยก็อาจจะแปลได้ แต่ว่าพึงเข้าใจว่า เมื่อแปลว่าน้ำอ้อย แปลได้โดยผลูปจาร คือยกขึ้นซึ่งผลอธิบายว่าเสมหะจะบังเกิดก็มีนั้น อาศรัยแก่กลืนกินซึ่งน้ำอ้อย ๆ เป็นเหตุให้บังเกิดผลคือเสมหะ เหตุฉะนี้ เสมหะศัพท์ซึ่งแปลว่าน้ำอ้อยนั้น บัณฑิตพึงเห็นอธิบายว่าแปลได้โดยผลูปจาร เหมือนขยะศัพท์ที่แปลว่านิพพานโดยผลูปจารนั้น

ถ้ามีผู้โจทย์เข้ามาอีกว่า เหตุไฉนพระพุทธองค์เจ้าเมื่อตรัสเทศนาแสดงพระนิพพานนั้นจึงมิได้แสดงโดยสรุป ฝ่ายว่าจิตต์และเจตสิกและรูปทั้งปวงนั้น พระองค์แสดงไว้โดยสรุป ว่ารวบรัดไว้ทุกสิ่งทุกอัน แต่

นิพพานนี้พระองค์มิได้แสดงโดยรอบคอบ รวบรัดไว้เหมือนจิตต์และเจตสิกรูปธรรมทั้งปวงนั้น อาศรัยแก่เหตุผลเป็นประการใด

วิสัชชนาว่า "อติสุขุมตา" ข้อซึ่งพระพุทธองค์มิได้ตรัสเทศนาแสดงพระนิพพานโดยสรุป เป็นเหตุด้วยพระนิพพานนั้นละเอียดสุขุมยิ่งนัก แท้จริง พระนิพพานนี้เป็นธรรมพิเศษยอดธรรมทั้งปวง เป็นอารมณ์แห่งพระอริยมรรคอริยผลอันละเอียด พ้นวิสัยที่บุคคลทั้งปวงจะล่วงรู้ล่วงเห็น เฉพาะเห็นแต่ปัญญาพระอริย-บุคคล ซึ่งจะรู้เห็นแจ้งทั่วไปในสันดานแห่งสัตวทั้งปวงหามิได้ ถึงจะเทศนาโดยสรุปพิสดาร ก็พ้นวิสัยที่ปัญญาปุถุชนจะหยั่งรู้ได้ ต่อเมื่อใดได้สำเร็จมรรคและผลแล้วก็อาจจะกระทำให้แจ้ง ซึ่งพระนิพพานธรรมด้วยปัญญาจักขุ เหตุฉะนี้ พระองค์จึงทรงขวนขวายน้อย มิได้ตรัสเทศนาแสดงพระนิพพานนั้นโดยสรุป เหมือนด้วยอมต-ธรรมทั้งปวง

ในที่อันนี้มีคำฎีกาจารย์วิสัชชนาไว้ว่า ข้อซึ่งมีคำพระอัฏฐกถาว่าพระนิพพานละเอียดยิ่งนัก พ้นวิสัยซึ่ง

บุคคลทั้งปวงจะหยั่งรู้หยั่งเห็น จำเพาะเห็นแต่ปัญญาพระอริยบุคคลนั้นสมควรนักหนา ว่าฉะนี้สมกับพระพุทธฎีกาที่สมเด็จพระมหากรุณาตรัสเทศนาแก่มาคัณฑิย-พราหมณ์ว่า "มาคณฺฑิย อริยจกฺขุ นตฺถิ เยน ตฺวํ อาโรคฺยํ ชาเนยฺยาสิ นิพฺพานํ ปสฺเสยฺยาสิ" ดูกรบัณฑิตพราหมณ์ ตัวท่านนี้ยังหาอริยจักขุมิได้ ท่านจึงยังมิได้เห็นซึ่งพระนิพพาน ยังมิได้รู้จักซึ่งธรรมอันหาโรคมิได้กล่าวคือพระนิพพาน ถ้าท่านได้สำเร็จซึ่งอริยจักขุกล่าวคือได้ซึ่งปัญญาอันเป็นของพระอริยเจ้า แจ้งประจักษ์ในสันดานแล้ว ท่านก็จะได้เห็นซึ่งพระนิพานจะรู้จักซึ่งธรรมอันหาโรคมิได้ กล่าวคือพระนิพพานในกาลเมื่อนั้น พระพุทธฎีกาอันพระองค์ตรัสเทศนาแก่มาคัณฑิยพราหมณ์ฉะนี้ สมควรกับที่ว่าพระนิพพานละเอียด เฉพาะเห็นแต่ปัญญาแห่งพระอริยบุคคล

ประการหนึ่งเล่า มีคำฎีกาจารย์วิสัชชนาว่า พระอัฏฐกถาผู้รู้พุทธาธิบายเห็นว่า ผู้ที่มีสำนวนนั้นจะสอบถามเข้ามาว่า พระนิพพานสิเป็นสภาวะธรรมมิได้นับเข้าในสันดานสัตว คือว่ามิได้จัดเข้าในกองรูปธรรม

นามธรรมอันใดอันหนึ่งหามิได้ อาการแห่งพระนิพพานนั้นเห็นเป็นประหนึ่งว่าจะเป็นสรรพสาธารณ์ มีครุวนาดุจโรงที่ประชุมอันมีอยู่ในหนทางสี่แพร่ง ธรรมดาว่าที่ประชุมอันมีอยู่ในหนทางสี่แพร่งนั้น ย่อมเป็นสาธารณะใครพอใจจะนั่งก็นั่ง ใครพอใจจะนอนก็นอน ใครพอใจจะหยุดพักก็หยุดพัก ตามอัชฌาสัยแห่งตน ๆ โรงที่ประชุมตั้งอยู่ในหนทางสี่แพร่งทั่วไปแก่ชนทั้งปวง และมีฉันใด พระนิพพานก็เห็นประหนึ่งว่าจะทั่วไปแก่ชนทั้งปวงมีครุวนาดั่งนั้น "กสฺมา" เออก็เหตุดังฤๅ พระนิพพานจึ่งมิได้ทั่วแก่ชนทั้งปวง พระอัฏฐกถาพิจารณาเห็นว่า จะมีผู้สอดถามเข้ามาฉะนี้ จึ่งกล่าวพระบาลีวิสัชนาว่า "มคฺคสมงฺคินา นาปตฺตพฺพโต สาธารณ์ วา" ข้อซึ่งพระนิพพานมิได้ทั่วไปแก่ชนทั้งปวงนั้น เพราะว่าพระนิพพานนั้นบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยพระอริยมรรคจะพึงถึง บุคคลที่เป็นปุถุชนยังมิได้พร้อมเพรียงด้วยพระอริยมรรคอริยผลนั้น จะได้ถึงพระนิพพานหามิได้ ตกว่าเฉพาะเห็นแจ้งประจักษ์พระนิพพานนั้น แต่พระอริยบุคคลมีกำหนดอยู่ฉะนี้ พระนิพ-

พานจึงเป็นอสาธารณะธรรมมิได้ทั่วไปแก่ชนทั้งปวง นัยหนึ่งว่า พระนิพพานนั้นหาที่เดิมเกิดมิได้ เหตุว่าที่สุดเบื้องต้นแห่งพระนิพพานนั้น มิได้มีที่กำหนดกฎหมายไว้ว่า พระนิพพานนี้มีมาแต่ครั้งพระศาสนาแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น จะกำหนดฉะนี้กำหนดมิได้

ฝ่ายปุจฉาจึงมีคำเสียดเข้ามาอีกเล่าว่า พระนิพพานนั้นมีเดิมเกิดมีอยู่ ซึ่งว่าพระนิพพานไม่มีเดิมเกิดนั้นเราไม่เห็นด้วย พระอริยมรรคนั้นมิใช่เป็นเดิมเกิดแห่งพระนิพพานหรือ

วิสัชชนาว่า พระอริยมรรคนั้นจะได้เป็นเดิมเกิดแห่งพระนิพพานหามิได้ เหตุว่าพระนิพพานเป็นอารมณ์แห่งพระอริยมรรคแล้ว และจะถือเอาพระอริยมรรคเป็นเดิมเกิดแห่งพระนิพพานนั้นมิได้ควร พระนิพพานจะได้บังเกิดด้วยอำนาจแห่งอริยมรรคหามิได้ ฝ่ายพระอริยมรรคนั้นเล่า จะได้เป็นปัจจัยให้บังเกิดพระนิพพานนั้นก็หามิได้ เหตุฉะนี้ พระนิพพานจึงได้ชื่อว่าเป็นธรรมหาเดิมเกิดหาที่เกิดมิได้ "อชรามรณ์" พระนิพพานนั้นครั้น

ว่าหาเดิมเกิดมิได้แล้ว ก็ปราศจากชราและมรณะ ความแก่ความชราฉิบหายนั้นมิได้มิในพระนิพพาน "ปพฺภว ชรามรณานำ อภาวโต นิจฺจำ" พระนิพพานนั้นหาที่เกิดมิได้ หาความชรามรณะมิได้เห็นปานดังนั้น ก็ตั้งอยู่ในที่เป็นนิจธรรมเป็นธรรมอันเที่ยงแท้ มิได้รู้แปรรู้ปรวน มิได้รู้วิปริตแปรผันด้วยเหตุอันใดอันหนึ่ง

จึงมีคำปุจฉาว่า ข้อซึ่งว่าพระนิพพานเที่ยงนั้น เที่ยงเหมือนด้วยสิ่งอันใด จะว่าเที่ยงเหมือนธุลีอันละเอียดเป็นอณูปลิวอยู่ในอากาศเป็นต้นกระนั้นหรือ หรือจะว่าเที่ยงเหมือนด้วยปรกติแห่งโลก หรือว่าเที่ยงเหมือนด้วยกาลอันเป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน หรือว่าเที่ยงเหมือนด้วยเพศชายและเพศหญิงเป็นอาทิ เป็นประการใดแท้จริง ธุลีอันละเอียดซึ่งปลิวอยู่ในอากาศเห็นปรากฏในแสงพระอาทิตย์อันส่องเข้ามาตามช่องฝาเป็นอาทิ ที่มีนามบัญญัติชื่อว่าอณูนั้น เราเห็นว่าเที่ยง เพราะเหตุว่าปลิวอยู่เป็นนิตย์มิได้รู้กลับรู้กลาย และปรกติแห่งโลก คือแผ่นปฐพีและมหาสมุทรเขาพระสุเมรุราชสัตตภัณฑกิรี และขอบจักรวาฬเป็นอาทินั้น เราก็เห็นว่า

เที่ยง เพราะเหตุว่ามีกำหนดใหญ่น้อยอยู่เพียงใด ก็เป็นปรกติอยู่เพียงนั้นตามประเพณีโลกสัณฐาน จะได้แปรได้ผันและกลับกลายนั้นก็หาบ่มิได้ และกาลอันเป็นอดีตอนาคตปัจจุบันที่กำหนดเป็นวัน เป็นคืน เป็นเดือน เป็นปี ตามประเพณีโลกวิสัยนั้นเล่า เราก็เห็นว่าเที่ยง เพราะว่ามีสำหรับโลกแต่ดั้งเดิมมา จะได้วิปริตผิดผันกลับกลายนั้นหามิได้ ยังยืนอยู่โดยธรรมดาประการหนึ่ง เพศชายและเพศหญิงเป็นอาทินั้นเล่า เราก็เห็นว่าเที่ยง เพราะว่าบุรุษและสตรีนี้มีมาแต่ดั้งแต่เดิม จะได้รู้สิ้นรู้สุดไปนั้นหามิได้ มีอยู่เป็นอันเที่ยงตามประเพณีโลกวิสัย ก็แหละอณูปรมาณูเป็นอาทิซึ่งเห็นว่าเที่ยงโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ ถ้าจะเอามาเปรียบกับพระนิพพาน จะเห็นว่าเที่ยงเหมือนกับพระนิพพานนี้จะเป็นประการใด

วิสัชชนาว่า "น ยุตฺตํ" ข้อซึ่งท่านว่าอณูปรมาณูเป็นอาทิ เที่ยงเหมือนพระนิพพานนั้นมิได้สมควร เหตุใดเหตุสภาวะแห่งพระนิพพานนั้น มิได้มีแห่งอุปปัตติสาธารณะเหตุ อธิบายว่า "กุสลากุสลํ" กรรมอันใด

อันหนึ่งซึ่งจะเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สำเร็จอุปปัตติกิจ ให้บังเกิดพระนิพพานนั้นมิได้มีเลยเป็นอันขาด อย่าพึงเข้าใจว่า กุศลากุศลกรรมนี้แหละตกแต่งให้บังเกิดพระนิพพาน อย่าพึงเข้าใจดังนั้น กุศลนี้เป็นแต่ผู้ชักผู้นำเป็นแต่ผู้ช่วยอุปถัมภ์ค้ำชูไปให้ถึงพระนิพพาน เป็นผู้ส่งให้ถึงพระนิพพานต่างหาก จะได้เป็นปัจจัยตกแต่งให้บังเกิดพระนิพพานหามิได้ อันพระนิพพานนี้เป็นธรรมอันมิได้รู้เกิด มิได้รู้มีธรรมอันใดอันหนึ่งจะเป็นอุปปัตติมิได้ ก็ผ่ายอณูปรมาณูและโอกาสโลก และกาลปีเหตุให้บังเกิดหาเดือนวันคืน และเพศชายเพศหญิงนั้นย่อมมีอุปปัตติสาธารณะเหตุอยู่ ธรรมชาติอันเป็นปัจจัยให้สำเร็จอุปปัตติกิจ ให้บังเกิดอณูปรมาณูเป็นอาทินั้นมีอยู่ฉะนี้ ข้อซึ่งท่านจะเอาอณูปรมาณูเป็นอาทิซึ่งมีอุปปัตติสาธารณะเหตุนั้น มาเปรียบเทียบกับพระนิพพานอันหาเหตุมิได้ว่าเทียงเหมือนกันฉะนี้ มิได้สมควรยิ่งนักดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ “เจ วเทยฺยาสิ” ผิว่าท่านจะมีคำเสียดเข้ามาอีกเล่าว่า “นิพฺพานสฺส นิจฺจตฺตา เต มิจฺฉา” อณูปรมาณูเป็นต้นนั้น เราเห็นว่ามีอยู่เป็น

นิตย์สำหรับโลกมิได้รู้ขาด ฝ่ายข้างพระนิพพานนั้น ก็ได้ชื่อว่ามีอยู่เป็นนิตย์มิได้รู้ขาด ซึ่งจะมีอยู่แต่เฉพาะเทศกาลเหมือนอย่างพืชคามภูตะคาม อันเฉพาะเผล็ดออกผลหรือดอกตามฤดูนั้นหามิได้ ถ้าบุคคลผู้ใดประกอบด้วยอุบายประพฤติซึ่งสัมมาปฏิบัติตามพุทธโอวาท มีสีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ แก่กล้าแล้วกาลใด บุคคลผู้นั้นก็จะได้พบได้เห็น จะได้ถึงพระนิพพานโดยปัจจักขะสิทธิญาณแจ้งประจักษ์แก่อาตมะภาพในกาลนั้น ซึ่งจะได้พระนิพพานมีกำหนดเทศกาลเหมือนด้วยพฤกษาทุมาชาติพืชคามภูตะคามทั้งปวงนั้นหามิได้ และพระนิพพานซึ่งมีอยู่เป็นนิตย์เห็นปานฉะนี้ ท่านเห็นว่าเที่ยงแล้ว อณูปรมาณูเป็นต้นซึ่งมีอยู่มิรู้ขาดนั้น เราก็เห็นว่าเที่ยงเหมือนพระนิพพานนั้น ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ ถ้าท่านจะมีคำเสียดเข้ามาฉะนี้ "น ยุตฺตํ" ก็ยังมิได้สมควรก่อน เหตุใดเหตุว่ามิได้บังเกิดมีแห่งเหตุลักษณะคือหากำหนดกฎหมายแห่งเหตุนั้นมิได้ ถ้าบุคคลผู้ใดประกอบด้วยอุบายประพฤติ ซึ่งสัมมาปฏิบัติตามพุทธโอวาท มีสีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ แก่กล้า

แล้วกาลใด บุคคลผู้นั้นจะได้พบได้เห็น จะได้ถึงพระ-นิพพาน โดยปัจจักขะสิทธิญาณแจ้งประจักษ์แก่อาตมา-ภาพในกาลนั้น ซึ่งจะได้นิพพาน มีกำหนดเทศกาลเหมือนด้วยพฤกษาทุมาชาติพืชคามภูตะคามทั้งปวงนั้นหามิได้ และพระนิพพานซึ่งมีอยู่เป็นนิตย์เห็นปานฉะนี้ ท่านเห็นว่าเที่ยงแล้ว อณูปรมาณูเป็นต้น ซึ่งมีอยู่มิรู้ขาดนั้น เราก็เห็นว่าเที่ยงเหมือนพระนิพพานนั้น ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ ถ้าท่านจะมีคำเสียดเข้ามาฉะนี้ "นยุตฺตํ" ก็ยังมิได้สมควรก่อน เหตุใดเหตุว่ามิได้บังเกิดมีแห่งเหตุลักษณะ คือหากำหนดกฎหมายแห่งเหตุนั้นมิได้ อันธรรมดาว่าจะแสดงซึ่งผลนั้น พึงให้มีลัษณะที่กำหนดกฎหมายแห่งมูลเหตุเป็นที่สำคัญก่อน ถ้ากำหนดลงได้ว่ามีมูลเหตุดังนี้ ๆ อณูปรมาณูเป็นอาทิซึ่งมีอยู่เป็นนิตย์ จึงได้ชื่อว่าเที่ยง เพราะมูลเหตุดังนั้น ๆ ถ้ากำหนดลงได้ฉะนี้แล้ว จึงสมควรที่จะเชื่อฟังเอาได้ อันไม่กำหนดลงได้ซึ่งมูลเหตุ จะว่าแต่ปลายเหตุว่า อณูปรมาณูเป็นต้นมีอยู่เป็นนิตย์แล้วก็ได้ชื่อว่าเที่ยง จะว่าเอาแต่ปลายเหตุฉะนี้ มิควรจะเชื่อฟังเอาได้

และข้อซึ่งว่าพระนิพพานธรรมมีอยู่เป็นนิตย์ เป็นธรรมอันเที่ยงนั้น มีลักษณะที่กำหนดกฎหมายแห่งมูลเหตุเป็นสำคัญมีอยู่ ข้อซึ่งว่าพระนิพพานหาเหตุมิได้นั้น ว่าด้วยไม่มีอุปบัติเหตุต่างหาก อุปบัติเหตุที่จะให้บังเกิดพระนิพพานนั้น มิได้มีมูลเหตุที่แสดงผลให้เห็นว่าพระนิพานเที่ยงนั้นมีอยู่เป็นแท้ และข้อซึ่งว่าพระ-นิพพานเที่ยงนั้นโดยกิจที่มิได้รู้เกิด มิได้รู้ตาย จะได้เที่ยงโดยธรรมดาหามิได้ เหตุใดเหตุว่ามีคำพระฎีกาจารย์วิสัชนาว่า ลักษณะซึ่งจะกำหนดกฎหมายซึ่งเหตุให้เห็นว่าพระนิพพานเที่ยงนั้น จะได้กำหนดโดยเหตุอันเป็นอปัจจักขะลักขณะธรรมดาเป็นอาทินั้นมิได้ อธิบายว่า เหตุอันใดมีอยู่โดยธรรมดา สัตวมีอยู่โดยธรรมดา โลกมีอยู่ทั้งสองเหมือนกัน จะได้เฉพาะมีแต่ชายและมีแต่หญิงหามิได้ เหตุอันนั้นแหละได้ชื่อว่าอปัจจักขะลักขณะธรรมดา เหมือนอย่างธุลีที่เป็นอณูปรมาณูปลิวอยู่ในอากาศ แผ่นปฐพีที่ตั้งไม่มีกำหนดใหญ่เท่ากันกับอย่างก่อน น้ำในมหาสมุทรมีรสอันเค็ม มนุษย์มีตัวยาวไปโดยสูง สัตวดิรัจฉานมี

ตัวยาวไปโดยขวาง เป็นอย่างนี้ได้ ชื่อว่าอปัจจักขะธรรมดาเหตุ และเหตุที่แสดงผลให้เห็นว่าพระนิพพานเที่ยงนั้น จะเป็นอปัจจักขะธรรมดาเหตุอย่างนี้หามิได้ พระนิพพานเป็นธรรมอันเที่ยงนั้น ด้วยกิจที่มิได้รู้เกิดรู้ตาย มิได้แก่มิได้รู้ชรา และอณูเป็นอาทินั้นมีกิจอันมิได้รู้เกิดรู้ตาย มิได้แก่มิได้รู้ชราเหมือนพระนิพพาน หรือ ท่านจึงเอาอณูเป็นต้นนั้นมาเปรียบกับพระนิพานว่าเที่ยงเหมือนพระนิพพาน อันจะแสดงผลว่าอณูเป็นต้นเที่ยงนั้น ให้แสดงมูลเหตุออกมาให้แจ้งก่อน อันจะว่าเอาแต่ปลายเหตุว่าอณูมีอยู่เป็นนิตย์ ได้ชื่อว่าเที่ยง จะว่าฉะนี้ไม่สมควร ดูกรอาจารย์ผู้โจทย์ ถ้าท่านจะมีคำเสียดเข้ามาอีกเล่าว่า ข้อที่เราเห็นอธิบายแห่งเราว่า อณูปรมาณูเป็นอาทิเที่ยงเหมือนกับพระนิพพาน เหตุว่าอณูปรมาณูเป็นอาทินั้นมิได้มีอุปปาทขณะ และฐิติขณะ ภังคขณะ เหมือนด้วยพระนิพพาน ๆ หาอุปปาทขณะ และฐิติขณะ ภังคขณะมิได้ฉันใด อณูเป็นอาทินั้นก็หาอุปปาทขณะ ฐิติขณะ ภังคขณะมิได้เหมือนกันดังนั้น อาศรัยเราเห็นเหตุฉะนี้แหละ เราจึง

แสดงผลว่า อณูเป็นอาทินั้นเที่ยงเหมือนกันกับพระนิพ-พาน ดูกรจารย์ผู้โจทย์ ถ้าท่านจะมีคำขึ้นมาฉะนี้ คำของท่านก็ยังมิได้สมควรก่อน "อณูอาทินำ อสิทฺธตฺตา" เพราะว่าอณูเป็นอาทินั้น มิได้สำเร็จซึ่งภาวะเที่ยงตามถ้อยคำที่ท่านปฏิญาณ ดูกรอาจารย์ ข้อซึ่งท่านปฏิ-ญาณว่าอณูเป็นอาทิเที่ยงนั้น จะได้สำเร็จเป็นธรรมปฏิญาณก็หามิได้ เมื่อไม่สำเร็จเป็นธรรมปฏิญาณแล้วก็มิอาจจะให้สำเร็จผล คือสภาวะเที่ยงนั้นได้ ประการหนึ่ง อุปปาทขณะ และฐิติขณะ ภังคขณะนั้นเล่า สมเด็จพระองค์เจ้าก็ตรัสเทศนา เฉพาะมีแต่จิตต์และเจตสิก สิ่งอื่น ๆ นอกออกไปจากจิตต์และเจตสิกแล้วจะได้มีอุปปาทขณะ และฐิติขณะ ภังคขณะหามิได้ ข้อซึ่งท่านจะถือเอาอธิบายว่า อณูเป็นอาทิเที่ยงเหมือนกับพระนิพพาน เพราะเหตุที่หาอุปปาทขณะมิได้เหมือนกันนั้นหาเห็นวิเศษสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ ประการหนึ่ง อณูเป็นอาทินั้นย่อมฉิบหายด้วยเพลิงประลัยกัลป์ ลมประ-ลัยกัลป์ น้ำประลัยโลก ถึงซึ่งภาวะเป็นอนิจจลักขณะจะมั่นคงยั่งยืนอยู่เป็นอันเที่ยงแท้นั้นหามิได้ ก็ฝ่ายว่า

พระนิพพานนั้น ย่อมมิได้รู้ฉิบหาย ด้วยเพลิงประลัยกัลป์ น้ำประลัยกัลป์ ลมประลัยกัลป์ มีลักษณะอันระงับ มีกิจอันมิได้เกิด มิได้รู้ตาย มิได้รู้แก่ เหตุฉะนี้ ข้อซึ่งท่านจะเอาอณูเป็นอาทิที่เป็นธรรมชาติ รู้ฉิบหายประลัยมาเปรียบเทียบกับพระนิพพานเป็นธรรมอันประเสริฐ มิได้รู้ฉิบหายประลัย มิได้สมควรยิ่งนัก ดูกรอาจารย์ ธรรมชาติทั้งหลายมีอณูเป็นต้นเป็นประธานที่ท่านกล่าวมาแต่เดิมนั้น จะได้เป็นธรรมชาติอันเที่ยงแท้นั้นก็หามิได้ พระนิพพานนี่แหละเป็นธรรมอันเที่ยงแท้หาที่แคลงมิได้ "ยถา วุตฺตยุตฺติสภาวโต ปน อิธเมว นิจฺจ" ข้อซึ่งว่าพระนิพพานเที่ยงนี้ยุติโดยสภาวะควรโดยสภาวะ สมควรกับคำที่กล่าวมาแต่ก่อน ๆ มีอัพภาวตาเป็นอาทิ ซึ่งพรรณนาคุณแห่งพระนิพพานว่า พระนิพพานเดิมหาเกิดมิได้ พระนิพพานมิได้รู้แก่ มิได้รู้ไข้ มิได้รู้ตาย คำทั้งปวงนี้สมควรกันกับคำหลัง ที่สรรเสริญพระนิพพานว่าเป็นธรรมอันเที่ยง "อรูป" พระนิพพานนี้ได้ชื่อว่าอรูปธรรมด้วยอัตถว่าล่วงเสียซึ่งรูป จะได้มีรูปพรรณสัณฐาน ประดิสถาน

เป็นที่ประทับอยู่ในทิศอันใดอันหนึ่งหามิได้ "นาวิชฺช-มานำ" พระนิพพานนั้นมิได้มีรูปพรรณสัณฐานก็จริงอยู่แหละ แต่ทว่ามีอยู่โดยปรมัตถ์ เหตุใดจึงเห็นว่ามีอยู่โดยปรมัตถ์ "อสิถิลปรกฺกมสิทฺเธน ญาณวิเสเสน อธิคมนโต" อธิบายว่า พระอริยเจ้ามีสัมมัปปธานวิริยอันมิได้ย่อได้หย่อน ได้สำเร็จญาณปรีชาอันวิเศษกล่าวคือมรรคญาณผลญาณแล้วกาลใด ก็ได้สำเร็จพระนิพพานโดยปัจจักขะสิทธิญาณในกาลนั้นแท้จริง พระอริยบุคคลทั้งหลายอันตรัสรู้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั้น ท่านตรัสรู้แท้ตรัสรู้แจ้งประจักษ์เห็นแท้รู้แท้ มิได้รู้ด้วยสามารถเชื่อผู้อื่น และบุคคลจำพวกอื่นนอกออกไปจากพระอริยบุคคล ซึ่งจะรู้ว่าพระนิพพานมีนั้น รู้ด้วยสามารถเชื่อฟังเอาตามพระพุทธฎีกา ที่สมเด็จพระพุทธองค์เจ้าโปรดประทานพระธรรมเทศนาไว้ รู้โดยอนุมานปัญญา รู้เอาตามอธิบายแห่งสมเด็จพระสัพพัญญูเจ้า จะได้เห็นแจ้งเห็นแท้รู้แท้เหมือนพระอริยบุคคลทั้งปวงหามิได้ อาศรัยเหตุที่พระอริยเจ้ารู้โดยปัจจักขะสิทธิญาณ บุคคลนอกออกไปจากพระอริย

เจ้าแล้ว และรู้โดยอนุมานสิทธิญาณ เห็นปานดังพรรณนามาฉะนี้ จึงเห็นความชัดว่า พระนิพพานนั้นมีอยู่โดยปรมัตต์ด้วยประการฉะนี้ "วุตฺตำ เหตำ" แท้จริงสมเด็จพระมหากรุณาสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระพุทธฎีกาโปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาว่า "อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตำ อภูตำ อกตำ อสำขตำ" ดูกรภิกขุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นอารมณ์แห่งพระอริยมรรคพระอริยผล ที่ตถาคตร้องเรียกว่านิพพานนั้นมีอยู่เป็นแท้ พระนิพพานธรรมนั้น "อชาตำ" มิได้บังเกิดด้วยเหตุปัจจัย "อภูตำ" มิได้บังเกิดด้วยตนเอง "อกตำ" พระนิพพานนั้นบุคคลทั้งหลายมิอิศวรเป็นอาทิมิอาจจะตกจะแต่ง มิอาจจะกระทำได้ ด้วยกำลังอิทธิฤทธิและกำลังกาย ถึงจะมีกำลังฤทธินั้นมากเป็นประการใด ๆ จะมีกำลังกายมากสักเท่าใด ๆ ก็มิอาจจะตกจะแต่ง มิอาจจะนิรมิตซึ่งพระนิพพานนั้นได้ "อสำขตำ" พระนิพพานนั้นจะมีกุศลากุศลธรรมประชุมแต่ง เหมือนอย่างรูปธรรมนามธรรมทั้งปวงนั้นหามิได้ "สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิ ปฏินิสฺสคฺโค" พระนิพพานนั้นสมเด็จพระพุทธองค์

เจ้าตรัสพระสัทธรรมเทศนาว่า เป็นอุปนิสัยให้ระงับเสียซึ่งสังขารธรรมทั้งปวง ให้สละละเสียซึ่งอุปธิกิเลสทั้งปวง "คมฺภีโร" พระนิพพานนั้นเป็นธรรมอันสุขุมลึกล้ำคัมภีรภาพ "ทุทฺทสฺโส" ยากนักหนาที่บุคคลทั้งปวงจะล่วงเห็น "ทุรานุโพโธ" ยากนักที่จะตรัสรู้แจ้งประจักษ์ซึ่งพระนิพพาน "สนฺโต ปณีโต" พระนิพพานธรรมนั้นละเอียดเหลือละเอียดประณีตบรรจงยิ่งนัก "อตกฺกาวจโร" บุคคลทั้งหลายไม่พึงรู้ด้วยอันจะคิดเอาเองตรึกเอาเองนั้นมิได้ "นิปุโณ" พระนิพพานไพบูลย์ไปด้วยคุณอันเลิศ "ปณฺฑิตเวทนิโย" อันบัณฑิตผู้ปรีชาปฏิบัติตามพระอัษฎางคิกมรรคธรรมทั้งแปดประการนั้นแหละจะพึงรู้จะพึงเห็น สมเด็จพระพุทธองค์เจ้าตรัสเทศนาเรียกว่านิโรธสัจจ์ ด้วยอัตถะว่าเป็นอุปนิสสัยให้ดับทุกข์แท้ ๆ สรรพทุกข์ สรรพโศก-สรรพโรค สรรพภัย สรรพสะเนียดจังไร สรรพอุปัทวะทั้งปวงนั้น พระนิพพานเป็นอุปนิสสัยให้ดับเสียสิ้นเสร็จ ให้ดับเสียได้แท้ ๆ พระนิพพานนี้เป็นสุขเที่ยงมิได้เจือไปด้วยทุกข์ สุขอื่น ๆ จะสุขเที่ยงเหมือนสุขในนิพพานนั้นหามิได้

พระนิพพานนี้หามิได้ อาศรัยเหตุฉะนี้ พระนิพพานจึงเป็นที่ยินดี เป็นที่ปรารถนาแห่งอริยสัตบุรุษทั้งหลาย มีสมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นต้นเป็นประธาน พระอริยบุคคลที่ได้สำเร็จอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ดับกรรมชรูปและวิบากขันธ์สิ้นเสร็จแล้วนั้น ย่อมปราศจากชาติและชราพยาธิและมรณะ ปราศจากความโศกเศร้าโศกาอาลัยให้สิ้นถึงซึ่งความสุขอันเลิศกว่าสมบัติสุขทั้งปวงในมนุษยโลกและสวรรค์เทวโลก อันสุขในมนุษย์สุขในสวรรค์นี้เจือไปด้วยทุกข์ มีสภาวะวิปริตผิดผันแปรปรวนอยู่ ไม่มั่นไม่คงไม่ยั่งไม่ยืน ไม่เป็นสุขแท้เหมือนสุขในพระนิพพาน ๆ เป็นสุขแท้สุขอันเที่ยง มิได้เจือด้วยทุกข์ เหตุฉะนี้ สุขในพระนิพพานนั้น สมเด็จพระมหากรุณาจึงมีพระพุทธฎีกาตรัสเทศนาสรรเสริญว่า เป็นเอกันตะบรมสุขแท้ ๆ "เอวๆ" ด้วยประการฉะนี้ แสดงมาในนิโรธสัจจ์ ตามสติปัญญาสกานุรูปโดยสังเขปก็ยุติลงแต่เท่านี้

"ตตฺถ กตมๆ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจๆ อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค เสยฺยถีถๆ สมฺมาทิฏฺฐิ

สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมา-
อาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ”

ลำดับนี้ จะได้วิสัชนาในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา
อริยสัจจ์สืบต่อไป ดำเนินความว่า “ภควา” องค์สมเด็จ
พระมหากรุณาธิคุณเจ้า เมื่อพระองค์จะโปรดประทาน
พระสัทธรรมเทศนาในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์
จึงตรัสเป็นกเถตุกามยตาปุจฉาว่า “ตตฺถ กตมำ ทุกฺข-
นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสจฺจำ” ดูกรภิกขุทั้งหลาย หน-
ทางปฏิบัติเพื่อจะให้ถึงซึ่งดับทุกข์ให้สำเร็จซึ่งพระนิพ-
พานสุขนั้น อันเป็นความสัจจ์ความจริงแห่งพระอริย-
เจ้าโดยแท้นั้นจะเป็นประการใด พระพุทธองค์ตรัสปุจ-
ฉาฉะนี้แล้ว จึงตรัสวิสัชนาด้วยพระองค์เองเล่าว่า
“อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก” ดูกรภิกขุทั้งหลาย หน-
ทางธรรมปฏิบัติ คือพระอัฏฐังคิกมรรคอันประกอบไป
ด้วยองค์แปดประการนี้ อาจจะดับทุกข์ได้ให้สำเร็จแก่
พระนิพพาน เป็นความสัจจ์ของพระอริยเจ้าเป็นแท้
พระอริยเจ้าทั้งหลาย มีสมเด็จพระพุทธองค์เจ้าเป็น
ประธานนั้น ท่านย่อมปฏิบัติดำเนินตามหนทางพระอัษ-

ฏางคิกมรรคนี้ทุก ๆ พระองค์ เหตุว่าพระอัษฏางคิก-มรรคนี้ เป็นที่เผาผลาญเสียซึ่งราคาทิกิเลส และให้สำเร็จซึ่งมรรคญาณผลญาณ และพระนิพพานเป็นปริโยสานที่สุด ประการหนึ่ง พระอัฏฐังคิกมรรคนี้ไกลจากข้าศึกคือกิเลส ดุจพระยาจักรพัตราธิราชอันไกลจากอรินราชบัจจามิตรทั้งปวง ประการหนึ่ง พระ-อัฏฐังคิกมรรคนี้เป็นที่ไหลมา เป็นที่ประชุมแห่งโพธิ-ปักขิยธรรมสามสิบเจ็ดประการ ดุจดั่งพระมหาสมุทรอันเป็นที่ไหลมา เป็นที่ประชุมแห่งแม่น้ำน้อยใหญ่ทั้งปวง ประการหนึ่ง พระอัฏฐังคิกมรรคนี้เป็นยอดแห่งธรรม-ทั้งปวง ดุจดั่งดวงแก้วมณีในยอดแห่งเวชยันตปรา-สาท ของสมเด็จอมรินทราธิราชในดาวดึงษพิภพนั้น ประการหนึ่ง พระอัฏฐังคิกมรรคนี้ ย่อมให้สำเร็จความปรารถนาแก่เทพามนุษย์อันเป็นพุทธเวไนย ดุจดั่งดวงแก้วมณีโชติแปดเหลี่ยมอันใหญ่ ให้สำร็จความปรารถนาแก่พระยาจักรพัตราธิราช ประการหนึ่ง พระ-อัฏฐังคิกมรรคแปดประการนี้ ถ้าบุคคกผู้ใดปฏิบัติตามแล้ว บุคคลผู้นั้นจะรุ่งเรืองกว่าเทพามนุษย์ ดุจพระยา

กุสราช อันมีรูปชั่ว และได้แก้วมาแต่สำนักสมเด็จอมรินทราธิราช พระยากุสราชนั้นก็มีรูปโฉมอันงามโสภาขึ้นในท่านกลางแห่งสตรีทั้งปวง ด้วยสิริสวัสดิ์แห่งแก้วนั้น ประการหนึ่ง เวชยันตรถของสมเด็จอมรินทราธิราชนั้นเป็นรถอันประเสริฐ บังเกิดด้วยอำนาจผลแห่งกุศลที่พระอินทร์ได้สร้างสมอบรมมาแต่ชาติปางก่อน และเวชยันตรถนั้นเทียมด้วยม้าสินธพพันหนึ่ง มีพระมาตลีเป็นนายสารถี ท้าวโกสีย์อมรินทร์นั้นย่อมขี่ขับไปผจญด้วยหมู่อสุรข้าศึกทั้งปวงให้ปราชัยพ่ายแพ้แล้ว ก็ลีลากลับมาให้สมเด็จอมรินทราธิราชนั้นเสด็จขึ้นเวชยันตพิมานฉันใดก็ดี พระอัฏฐังคิกมรรคนี้ก็เป็นรถอันประเสริฐประดับด้วยโพธิปักขิยธรรมสามสิบเจ็ดประการ เป็นยศบริวารพระอริยสัตบุรุษทั้งปวงขึ้นขี่ขับคือปฏิบัติตามแล้วกาลใด ก็ย่อมชักพาพระอริยสัตบุรุษเหล่านั้นให้ไปผจญเสียซึ่งหมู่มาร คือตัณหาและราคาทิกิเลสเป็นต้น ให้ปราชัยพ่ายแพ้พินาศในกาลนั้นแล้วให้ขึ้นปรางคปราสาท คือพระอมตมหานครนฤพานอันเป็นที่เกษมสานต์ปราศจากชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิ

ทุกข์ และมรณะทุกข์ เป็นเอกันตบรมสุขแท้ ๆ "ตถา" ก็มีอุปมาดังเวชยันตรถนั้น ประการหนึ่ง เวชยันตรถนั้นมีอุปการช่วยอุปถัมภนาการแก่พระอินทร์ได้แต่องค์เดียว พระอัฏฐังคิกมรรครถนี้อุดมล้ำเลิศกว่าเวชยันตรถนั้นเป็นอันมาก แม้บุคคลทั้งหลายสักร้อยพันหมื่นแสนก็ดี ถ้าแม้มีความปรารถนาจะไปสู่เมืองแก้วอันกล่าวแล้วคือพระนิพพาน พระอัฏฐังคิกมรรครถแปดประการนี้ ก็อาจจะรื้อขนบุคคลเหล่านั้นไปให้ถึงเมืองพระนิพพานจนสิ้นหมดได้ ไม่เฉพาะบุคคลผู้ใดเลย พระอัฏฐังคิกมรรครถนี้ มีคุณูปการอันล้ำเลิศประเสริฐกว่าเวชยันตรถเห็นปานฉะนี้ ประการหนึ่ง สาธุชนทั้งหลายบันดาที่มีสมภารอันได้สร้างสมบำเพ็ญมามากแล้ว และได้ตรัสรู้พระจตุราริยสัจจ์ทั้งสี่ พระอัฏฐังคิกมรครถนี้ก็ย่อมขนพาสาธุชนทั้งหลายนั้นไปให้ถึงเมืองนิพพานประมาณขณะจิตต์ก็จะลุถึง ดุจยกขึ้นพ้นแผ่นปฐพีแล้ว ให้ประดิสถานอยู่เหนือยอดเขาพระสุเมรุราชก็เหมือนกัน ประการหนึ่ง พระอัฏฐังคิกมรรคนี้มีครุวนาดุจสำเภาอันใหญ่แล่นไปในมหาสมุทร และยังหมู่

พาณิชทั้งหลายให้ถึงท่าจอด อันชื่อว่ากุสาวดีนั้นก็เหมือนกัน พาณิชพ่อค้าทั้งหลายได้ความเกษมสันต์เปรมปรีดาปราโมทย์ปราศจากภัย ฉันใดก็ดี สาธุชนทั้งหลาย ครั้นถึงเมืองพระนิพพานแล้ว ก็เปรมปรีดาปราโมทย์เหมือนกันฉันนั้น

สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้า จึงตรัสปุจฉาว่า "เสยฺยถีทำ" พระอัฏฐังคิกมรรคแปดประการนั้น คือสิ่งอันใดบ้าง จึงตรัสวิสัชชนาว่า พระอัฏฐังคิกมรรคแปดประการนั้น คือสัมมาทิฏฐิประการหนึ่ง สัมมาสังกัปโปประการหนึ่ง สัมมากัมมันโตประการหนึ่ง สัมมาวาจาประการหนึ่ง สัมมาอาชีโวประการหนึ่ง สัมมาวายาโมประการหนึ่ง สัมมาสติประการหนึ่ง สัมมาสมาธิประการหนึ่ง เป็นแปดประการด้วยกันฉะนี้ โดยอุเทสวาร

ในนิทเทสวารนั้นตรัสว่า "ตตฺถ กตมา สมฺมาทิฏฺฐิ ทุกฺเข ญาณำ ทุกฺขสมุทเย ญาณำ ทุกฺขนิโรเธ ญาณำ ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณำ อยำ วุจฺจติ สมฺมาทิฏฺฐิ" องค์แห่งอริยมรรคชื่อว่าสัมมาทิฏฐินั้น

เป็นประการใด ตรัสปุจฉาฉะนี้แล้ว ก็ตรัสวิสัชชนาว่า สัมมาทิฏฐินั้น ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่กล้าหาญหน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ และรู้ไปในทุกขสัจจ์ รู้ไปในทุกขสมุทยสัจจ์ รู้แท้ในทุกขนิโรธสัจจ์ รู้แท้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์ แล้วและปฏิบัติถอนเสียซึ่งอวิชชาและตัณหานั้น เรียกชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเป็นองค์แห่งพระอริยมรรคเป็นปฐม

องค์แห่งอริยมรรคที่สอง ชื่อว่าสัมมาสังกัปโปนั้น จะเป็นประการใดเล่า อ่อสัมมาสังกัปโปนั้น ได้แก่วิตกเจตสิก ซึ่งดำริตริตรองไปในที่จะบำเพ็ญทานรักษาศีล จำเริญภาวนาในอสุภกรรมฐานก็ดี ดำริไปในที่อันมิได้พยาบาทอาฆาตจองเวรแก่กันก็ดี ดำริไปในที่จะจำเริญจตุพรหมวิหาร มีเมตตาเป็นต้นนั้นก็ดี ดำริไปในที่มิได้เบียดเบียนสัตวทั้งปวงนั้นก็ดี ดำริตริตรองสามประการนี้ ตถาคตตรัสเทศนาชื่อว่าสัมมาสังกัปโปเป็นองค์แห่งอริยมรรคคำรบสอง

องค์แห่งอริยมรรคคำรบสาม คือสัมมาวาจานั้นเป็นประการใดเล่า อริยมรรคคำรบสามคือสัมมาวาจา

นั้น ได้แก่วจีสุจริตสี่ประการ "มุสาวาทา เวรมณี" เว้นจากมุสาวาท โกหกมายาพ่อลวงสับปลับให้ท่านเสียทรัพย์สิ่งสิน "เปสุญญวาจาเวรมณี" เว้นจากเปสุญญวาจา ส่อเสียดท่านให้ได้ความเดือดร้อนใจ ให้ได้ความฉิบหาย ให้ได้ความเคืองแค้นขัดใจ "ผรุสวาจาเวรมณี" เว้นจากถ้อยคำผรุสวาจกล่าววาจาหยาบหยาม "สมฺผปฺปลาปวาจาเวรมณี" เว้นจากสัมผัปปลาปวาจกล่าวคำตลกคะนองเป็นต้น วจีสุจริตสี่ประการนั้นไซร้ ตถาคตตรัสเทศนาชื่อว่าสัมมาวาจา จัดเป็นองค์อริยมรรคคำรบสาม

องค์อริยมรรคคำรบสี่ คือสัมมากัมมันโตนั้นเป็นดังฤาเล่า อ่อองค์อริยมรรคคำรบสี่ คือสัมมากัมมันโตนั้นได้แก่กายสุจริตสามประการ "ปาณาติปาตา เวรมณี" คือเว้นจากปาณาติบาต ฆ่าสัตว์ตัวเป็นให้จำตายก็ดี "อทินฺนาทานา เวรมณี" คือเว้นจากอทินนาทานลอบลักทรัพย์ของผู้อื่น อันมิได้อนุญาตให้นั้นก็ดี "กาเมสุมิจฺฉาจารา เวรมณี" คือเว้นจากกาเมสุมิจฉาจารประพฤติล่วงประเพณีด้วยภริยาแห่งท่านผู้อื่น มิได้ชอบ

ธรรมนั้นก็ดี กายสุจริตสามประการนี้ ตถาคตตรัสเทศนาชื่อว่า สัมมากัมมันโต เป็นองค์แห่งอริยมรรคำรบสี่

องค์อริยมรรคำรบห้า คือสัมมาอาชีโวนั้น จะเป็นดังฤาเล่า ตรัสปุจฉาฉะนี้แล้ว ก็ตรัสวิสัชชนาว่า "อิธ อริยสาวโก มิจฺฉาอาชิวํ ปหาย สมฺมาอาชีเวน ชีวิกํ กปฺเปติ" พระอริยสาวกในพระบวรพุทธศาสนานี้ ปฏิบัติละเสียซึ่งมิจฉาอาชีวะ คือเลี้ยงชีวิตมิได้ชอบธรรม ประกอบด้วยอเนสนะมีฌังฆเปสนะและเวชชะกรรมเป็นอาทิ และตั้งอยู่ในสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยชอบธรรมนั้น เป็นที่สรรเสิญแห่งพระอริยเจ้าทั้งหลายนั้น ตถาคตตรัสเรียกชื่อว่าสัมมาอาชีโว เป็นองค์แห่งพระอริยมรรคำรบห้า

องค์แห่งอริยมรรคำรบหก คือสัมมาวายาโมนั้น จะได้แก่สิ่งอันใดเล่า อริยมรรคำรบหก คือสัมมาวายาโมนั้น ได้แก่สัมมัปปธานวิริยสี่ประการ "อุปฺปนฺนานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานาย" คือพระอริยสาวกในพระบวรพุทธศาสนา ประกอบด้วยวิริยภาพ เพื่อจะ

ละเสียซึ่งการอกุศลอันเกิดขึ้นแล้วนั้นให้ขาดจากสันดาน ประการหนึ่ง "อนุปฺปนฺนานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ อนุปฺปาทาย" คือพากเพียรเพื่อจะขจัดเสียซึ่งการอกุศลทั้งหลาย ที่ยังมิได้บังเกิดนั้นมิให้บังเกิดขึ้นได้ อุตส่าห์พากเพียร ขจัดเสียให้ไกลจากสันดานประการหนึ่ง "อนุปฺปนฺนานำ กุสลานำ" บันดากุศลธรรมทั้งหลายที่ยังมิได้บังเกิดขึ้นนั้น อุตส่าห์พากเพียรพยายามให้เกิดขึ้นในสันดานให้จงได้ประการหนึ่ง "อุปฺปนฺนานำ" แต่บันดากองการกุศลที่บังเกิดแล้วนั้น อย่าให้เสื่อมสูญ อย่าให้ถอยเสีย ให้จำเริญขึ้นไป อุตส่าห์พากเพียรให้ถาวรวัฒนาการขึ้นในสันดานให้จงได้ประการหนึ่ง สัมมัปปธานวิริยสี่ประการนี้เป็นที่สรรเสริญแห่งพระอริยเจ้าตถาคตตรัสเรียกชื่อว่าสัมมาวายาโม เป็นองค์แห่งพระอริยมรรคคำรบหก

องค์อริยมรรคคำรบเจ็ด คือสัมมาสตินั้นจะเป็นดังฤาเล่า จะได้แก่สิ่งใด อ่ออริยมรรคคำรบเจ็ดคือสัมมาสตินั้น ได้แก่สติปัฏฐานทั้งสี่ประการ คือกายานุปัสสนาสติปัฏฐานประการหนึ่ง เวทนานุปัสสนาสติปัฏ-

ฐานประการหนึ่ง จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานประการหนึ่ง ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานประการหนึ่ง เป็นสี่ประการด้วยกัน อธิบายว่า สติตั้งลงในรูปขันธ์ เอารูปขันธ์เป็นอารมณ์ พิจารณารูปขันธ์เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั่นแหละได้ชื่อว่ากายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่ตั้งลงในเวทนาขันธ์ เอาเวทนาขันธ์เป็นอารมณ์ พิจารณาเวทนาขันธ์โดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั้นได้ชื่อว่าเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่ตั้งลงในวิญญาณขันธ์ เอาวิญญาณขันธ์เป็นอารมณ์ พิจารณาวิญญาณขันธ์โดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั้นได้ชื่อว่าจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่ตั้งลงในสัญญาขันธ์และสังขารขันธ์เป็นอารมณ์ พิจารณาสัญญาขันธ์สังขารขันธ์โดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั้นได้ชื่อว่าธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน รูปขันธ์นั้นเป็นที่ตั้งแห่งกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนาขันธ์นั้นเป็นที่ตั้งแห่งเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน วิญญาณขันธ์นั้นเป็นที่ตั้งแห่งจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์นั้นเป็นที่ตั้งแห่งธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน "หตฺ-

ถิฏฺฐานอสฺสฏฺฐานาทีนิ วิย” เปรียบดุจประเทศที่ชัยภูมิอันเป็นที่ตั้งแห่งเสนาช้างเสนาม้า เสนารถเสนาบทจรเดิรเท้าทั้งปวง อธิบายว่า สมเด็จบรมกษัตราธิราช ผู้ปรารถนาจะกระทำการสงครามต่อยุทธ์ด้วยหมู่อริน ราชนั้น เมื่อได้ประเทศที่ชัยภูมิอันดี ตั้งจตุรงคเสนาพลทั้งสี่ลงไว้ในที่ชัยภูมิแล้ว ก็อาจจะรุกโรมโถมทับหักโหมย่ำยีกระโจมตีหมู่อริน ราช ให้พ่ายแพ้พินาศปราชัย “เสยฺยถา” อันนี้แหละมีอุปมาฉันใด พระมหากษัตริย์กล่าวคือพระโยคาวจรกุลบุตร ผู้ปรารถนาจะต่อสู้ยุทธนาการชิงชัยด้วยกิเลสสงครามนั้น ก็พึงตั้งพลขันธ์ทั้งสี่เหล่า คือพลช้างพลม้าพลราชรถพลบทจรเดินเท้า กล่าวคือกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ลงในประเทศที่ชัยภูมิ กล่าวคือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ต่อตีประจันกับด้วยกิเลสมาร หักรานล้างผลาญหมู่กิเลสมาร ให้ปราชัยพ่ายแพ้พินาศมิให้ตั้งอยู่ได้ มีอุปไมยเหมือนดังนั้น บัณฑิตผู้ปรีชาพึงสันนิษฐาน

เถิดว่า สติสิ่งเดียวเท่านั้น และจำแนกออกไปเป็นสติปัฏฐานถึงสี่ประการ ด้วยสามารถถือเอาอารมณ์ต่าง ๆ กัน เป็นหนทางดำเนินแห่งพระอริยเจ้า "ตสฺมา" เหตุดังนั้นแหละ สมเด็จพระมหากรุณาจึงตรัสเทศนาว่ากิริยาที่พระโยคาพจรกุลบุตรตั้งสติเป็นสี่สถานนี้ เรียกชื่อว่าสัมมาสติ

"ตตฺถ กตโม สมฺมาสมาธิ" พระอริยมรรคชื่อว่าสัมมาสมาธินั้น จะเป็นดังฤาเล่า จะได้แก่สิ่งดังฤา ตรัสปุจฉาฉะนี้แล้ว จึงวิสัชนาว่า "อิธ ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ" พระภิกษุในพระบวรพุทธศาสนานี้ ยังจิตต์ให้สงัดจากกิเลสกามและพัสดุกามแล้ว และเข้าปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ด้วยสมาธิจิตต์มีในฌานทั้งสี่นั้นแหละตถาคตเรียกชื่อว่าสัมมาสมาธิ อธิบายว่า ฌานนั้นจัดเป็นสองอย่าง เป็นจตุกนัยอย่างหนึ่ง เป็นปัญจกนัยอย่างหนึ่ง ในจตุกนัยนั้นว่าด้วยฌานสี่ คือปฐมฌานประการหนึ่ง ทุติยฌานประการหนึ่ง ตติยฌานประการหนึ่ง จตุตถฌานประการหนึ่ง เป็นสี่ประการ

ด้วยกันฉะนี้ เมื่อจัดองค์ในจตุกนัยนั้น ปฐมฌานมีองค์ห้า คือวิตกหนึ่ง วิจารหนึ่ง ปีติหนึ่ง สุขหนึ่ง เอกัคคตาหนึ่ง เป็นห้าประการด้วยกัน ครั้นถึงทุติยฌานนั้นมีองค์สาม คือปีติหนึ่ง สุขหนึ่ง เอกัคคตาหนึ่ง ครั้นถึงตติยาฌานมีองค์สอง คือสุขประการหนึ่ง เอกัคคตาประการหนึ่ง ครั้นถึงจตุตถฌานมีองค์สอง คือเอกัคคตาประการหนึ่ง อุเบกขาประการหนึ่ง อันนี้จัดโดยจตุกนัย ถ้าจะจัดโดยปัญจกนัยนั้น ปฐมฌานมีองค์ห้าประการ เหมือนกันกับจตุกนัย ต่างกันแต่ทุติยฌานและจตุตถฌาน ทุติยฌานข้างจตุกนัยนั้น เว้นวิตกและวิจาร ทุติยฌานข้างปัญจกนัยนั้น เว้นแต่วิตกสิ่งเดียว ทุติยฌานข้างปัญจกนัยนั้น มีองค์สี่ประการ คือวิจารประการหนึ่ง ปีติประการหนึ่ง สุขประการหนึ่ง เอกัคคตาประการหนึ่ง ครั้นถึงตติยฌานมีองค์สาม คือปีติประการหนึ่ง สุขประการหนึ่ง เอกัคคตาประการหนึ่ง ครั้นถึงจตุตถฌานมีองค์สอง คือสุขประการหนึ่ง เอกัคคตาประการหนึ่ง ครั้นถึงปัญจมฌานมีองค์สอง คือเอกัคคตาประการหนึ่ง อุเบกขา

ประการหนึ่ง ว่ามาทั้งนี้จะให้เห็นเอคัคคตา คือสมาธิ-จิตต์นั้นมีอยู่ทุก ๆ ฌาน

และสมาธิจิตต์นั้นถ้าจะว่าโดยพิสดารมีสามประการ คือขณิกสมาธิประการหนึ่ง อุปจารสมาธิประการหนึ่ง อัปปนาสมาธิประการหนึ่ง เป็นสามประการด้วยกันฉะนี้ ขณิกสมาธินั้น ได้แก่น้ำจิตต์แห่งเราท่านทั้งปวง ตั้งลงมั่นมิได้มากประมาณขณะจิตต์หนึ่ง ชั่วช้างปรบหูทีหนึ่ง แต่เท่านั้นก็ได้ชื่อว่าขณิกสมาธิ

และอุปจารสมาธินั้น ได้แก่น้ำจิตต์ที่ตั้งมั่นลงในที่ใกล้จะได้ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจมฌานอยู่แล้ว และน้ำจิตต์ตั้งมั่นลงนั้นได้ชื่อว่าอุปจารสมาธิ

และอัปปนาสมาธินั้นได้แก่องค์ฌาน มีปฐมฌานเป็นต้นเป็นประธาน น้ำจิตต์ที่ตั้งมั่นอยู่ในฌานทั้งสี่นั้นแหละได้ชื่อว่าอัปปนาสมาธิ นักปราชญ์ผู้มีปัญญาพึงสันนิษฐานเถิดว่า สมาธินี้มีลักขณะกระทำให้น้ำจิตต์แน่แน่วในอารมณ์เป็นอันเดียว "จิตฺตํ น เทติ" มิให้จิตต์นั้นฟุ้งสร้านกระสับกระส่ายวุ่นวายไปในอารมณ์

อันอื่น อันเป็นพาหิรเหตุนั้น สมาธินี้เป็นประธานแก่การกุศลทั้งปวงๆ จะสำเร็จแห่งตนได้ ก็อาศรัยแก่สมาธิจิตต์ๆ นี้เป็นที่ประชุมไว้ซึ่งกุศลธรรมทั้งปวง "ปาสาท-กูโฏ วิย" เปรียบประดุจยอดกูฏาคารปราสาท อันเป็นที่ประชุมแห่งทัพพะสัมภาระเครื่องไม้ทั้งปวง "กูฏ-สโมสรณา" ทัพพะสัมภาระทั้งปวงประชุมอยู่ในยอดกูฏาคารนั้นฉันใดก็ดี กองการกุศลทั้งปวงก็ย่อมประชุมอยู่ในพระสมาธิมีอุปไมยเหมือนดังนั้น พึงเข้าใจว่ากองการกุศลทั้งปวง จะมีผลมากนั้น ก็อาศรัยแก่สมาธิจิตต์ ประการหนึ่ง ภิกขุในพระบวรพุทธศาสนาจะสำเร็จปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจมฌานนั้น ก็ย่อมสำเร็จด้วยสมาธิจิตต์ ประการหนึ่ง พระอริยบุคคลทั้งหลายจะสำเร็จแก่มรรคญาณ ผลญาณและพระนิพพานก็ดี ก็อาศรัยแก่สมาธิจิตต์ๆ นี้เป็นที่สรรเสริญแห่งพระอริยเจ้าทั้งปวงในพระบวรพุทธ-ศาสนา เหตุการณดังนั้น สมเด็จพระมหากรุณาจึงตรัสเทศนาว่า สัมมาสมาธินี้เป็นองค์อริยมรรคคำรบแปดด้วยประการฉะนี้ บัณฑิตผู้มีปรีชาพึงพิจารณาเถิด

ว่า พระอัฏฐังคิกมรรคทั้งแปดประการนี้ "จตูสุ ภูมิสุ อุปฺปชฺชติ" ย่อมบังเกิดในภูมิทั้งสี่คือบังเกิดในกามาพจรภูมิ์ และรูปาพจรภูมิ์ อรูปาพจรภูมิ์ และโลกุตตร-ภูมิ์ เมื่อบังเกิดในโลกุตตรภูมิ์ ก็ได้ชื่อว่าโลกุตตร-มรรค เหมือนดั่งพรรณนามาแต่หลัง เมื่อบังเกิดในกามาพจรภูมิ์ก็ได้ชื่อว่าโลกิยมรรค และมรรคอันเป็นโลกีย์มีในกามาพจรนั้น คือโยคาพจรสัตบุรุษผู้มีศรัทธากระทำการกุศลปฏิบัติบำเพ็ญทานและรักษาศีล เจริญภาวนา สดับฟังพระธรรมเทศนาเป็นประธาน อธิบายว่า พระโยคาพจรบำเพ็ญทานครั้งใด ก็ได้ชื่อว่าปฏิบัติตามพระอัฏฐังคิกมรรคครั้งนั้น ถ้าได้รักษาศีลครั้งใด ก็ได้ชื่อว่า ปฏิบัติตามพระอัฏฐังคิกมรรคครั้งนั้น ถ้าได้บำเพ็ญเพียรภาวนา และสดับฟังพระสัทธรรมเทศนาเพลาใด ก็ได้ชื่อว่าบำเพ็ญพระอัฏฐังคิกมรรคในเพลานั้น เหตุพระอัฏฐังคิกมรรคแปดประการนี้ เกิดพร้อมด้วยศีลทานการกุศลทั้งปวงนั้นทุก ๆ ครั้ง ผู้มีปัญญาพึงพิจารณาเห็นผลานิสงส์ศีลทานเป็นต้นว่า กองการกุศลเหล่านี้ อาจให้สำเร็จแก่ไตรพิธสมบัติสามประการ

เมื่อปัญญาหยั่งรู้หยั่งเห็นดังนี้ ก็จัดได้ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ-บังเกิดในสันดาน วิตกเจตสิกซึ่งดำริในกองกุศลมีทานและศีลเป็นต้นนั้น ก็จัดได้ชื่อว่าสัมมาสังกัปโปบังเกิดในสันดาน วิรติไตรเจตสิกซึ่งเว้นจากวจีทุจริต เว้นจากกายทุจริต เว้นจากมิจฉาชีพเลี้ยงชีวิตผิดธรรม ในขณะเมื่อบำเพ็ญทานรักษาศีลเจริญเมตตาภาวนานั้น ก็จัดได้ชื่อว่าสัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว บังเกิดในสันดาน วิริยเจตสิกซึ่งพากเพียรในกองการกุศลมีศีลและทานเป็นต้น ก็จัดได้ชื่อว่าสัมมาวายาโม บังเกิดในสันดาน เจตสิกซึ่งระลึกไปในกองการกุศลเป็นนิตย์นั้น ก็จัดได้ชื่อว่าสัมมาสติบังเกิดในสันดาน เอกัคคตาเจตสิกซึ่งยังจิตต์ให้ตั้งมั่น มิได้จลาจลในกองการกุศล มีศีลและทานเป็นต้นนั้น ก็จัดได้ชื่อว่าสัมมาสมาธิบังเกิดในสันดาน ว่ามาทั้งนี้ด้วยสามารถพระอัฏฐังคิกมรรคบังเกิดในกามาพจร เป็นโลกิยมรรคประการหนึ่ง พระโยคาพจรจำเริญสมถะกรรมฐานภาวนา ครั้นได้สำเร็จปฐมฌานแล้ว เจตสิกทั้งห้าคือ ปัญญาหนึ่ง วิริยะหนึ่ง สติหนึ่ง วิตกหนึ่ง เอกัคคตา

หนึ่ง เจตสิกทั้งห้านี้เกิดด้วยปฐมฌานจิตต์นั้น ได้ชื่อว่ามรรคประกอบด้วยองค์ห้าประการ ด้วยว่าเจตสิกทั้งสาม คือสัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว ทั้งสามนี้มิได้บังเกิดด้วยรูปาพจรฌานจิตต์นั้น เหตุเมื่อเข้าฌานอยู่นั้นหากายกรรมวจีกรรมมิได้ มีแต่มโนทวารจิตต์สิ่งเดียว ปัญญาอันพิจารณาองค์ฌานนั้นชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ วิตกอันยกจิตต์ขึ้นสู่อารมณ์นั้นชื่อสัมมาสังกัปโป วิริยะเป็นผู้อุปถัมภ์แก่ฌานจิตต์นั้น ชื่อว่าสัมมาวายาโม สติอันดำรงฌานจิตต์ให้ตั้งอยู่มิได้ลืมนั้น ชื่อว่าสัมมาสติ เอกัคคตาเจตสิก ซึ่งยังฌานจิตต์ให้ตั้งมั่นมิได้จลาจลนั้นชื่อว่าสัมมาสมาธิ เจตสิกห้าดวงนี้ได้ชื่อว่า อัฏฐังคิกมรรคทั้งห้าบังเกิดด้วยรูปาพจรจิตต์ บัณฑิตผู้ปรีชาพึงรู้ด้วยประการดังนี้เถิด ประการหนึ่ง เมื่อโยคาพจรตั้งจิตต์เจริญสมถะภาวนาได้อรูปาพจรฌานสี่ประการ คือ อากาสานัญจายตนะฌาน และวิญญาณัญจายตนะฌาน และอากิญจัญญายตนะฌาน และเนวสัญญานาสัญญายตนะฌานนั้น เจตสิกสี่ดวง คือปัญญา วิริย สติ เอกัคคตา เจตสิกบังเกิดด้วยอรูปาพจรฌานจิตต์ทั้งสี่นั้น

ปัญญาอันพิจารณารู้จักองค์ฌานนั้น ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ วิริยะชูฌานจิตต์นั้นชื่อว่า สัมมาวายาโม สติอันดำรงฌานจิตต์นั้นชื่อว่าสัมมาสติ เอกัคคตาเจตสิกยังฌานจิตต์ให้ตั้งอยู่เป็นต้น มิได้จลาจลนั้นชื่อว่าสัมมาสมาธิ เป็นอัฏฐังคิกมรรคสี่ดังนี้ เหตุว่าอรูปาพจรฌานนั้นเป็นปัญจมฌานหาวิตกมิได้ องค์มรรคทั้งสี่เกิดด้วยอรูปาพจรจิตต์ บัณฑิตผู้มีปรีชาพึงรู้ด้วยประการดังนี้ เถิด "อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค" อัฏฐังคิกมรรคทั้งแปดนี้ เมื่อบังเกิดก็บังเกิดพร้อมกันทั้งแปดนั้น ดุจพระอัญญาโกณฑัญญเถร ได้ฟังพระธัมมจักกัปปวัตนสูตร ได้ถึงพระโสดาปัตติผลนั้น พระอัฏฐังคิกมรรคทั้งแปดนั้นบังเกิดด้วยโสดาปัตติผลจิตต์พร้อมกันทั้งแปด สัมมาทิฏฐิ คือปัญญานั้นตรัสรู้พระอริยสัจจ์ทั้งสี่ประการแจ้งดังนี้ว่า อุปาทานขันธ์ทั้งห้านั้นชื่อทุกขอริยสัจจ์ เหตุเป็นที่เกิดแห่งทุกข์ทั้งปวง ตัณหาอันปรารถนาให้บังเกิดอุปาทานขันธ์ชื่อสมุทยอริยสัจจ์ กิริยาที่ดับตัณหาขาดมิได้บังเกิดนั้น ชื่อทุกขนิโรธอริยสัจจ์ อัฏฐังคิกมรรคทั้งแปดนั้นชื่อทุกขนิโรคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์ สัมมา-

สังกัปโปคือวิตกนั้นก็ละเสีย ซึ่งมิจฉาวิตกทั้งสามประการ คือกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และวิตกทั้งสามนี้ละเสียเป็นอันขาด สัมมาวาจานั้นก็ละเสีย ซึ่งมิจฉาวาจาสี่ประการ คือมุสาวาจา เปสุญญวาจ ผรุสวาจ สัมผัปปลาปวาจสี่ประการ ดังนี้ก็ละเสียเป็นอันขาด สัมมากัมมันโตนั้นละเสียซึ่งมิจฉากัมมันโตสามประการ คือปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร ทั้งสามนี้ก็ละเสียเป็นอันขาด สัมมาวายาโม คือวิริยะนั้นละเสียซึ่งมิจฉาวายาโม พยายามผิด กิจสี่ประการดังนี้ คือมิให้บังเกิดซึ่งอกุศลอันยังมิได้บังเกิด แล้วและละเสียซึ่งอกุศลอันบังเกิดแล้ว และให้บังเกิดซึ่งกุศลอันมิได้เคยบังเกิดแต่ก่อน คือโสดาปัตติมรรค-จิตต์ และยังกุศลอันบังเกิดแล้วนั้น ให้บังเกิดเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป สัมมาสติอันเป็นไปในอารมณ์ทั้งสี่ประการ คือพิจารณารูปขันธ์คือสรีระกายว่าเป็นอศุภ และพิจารณาเห็นเวทนาขันธ์ทั้งสามนั้นว่าเป็นทุกข์ และพิจารณาเห็นวิญญาณ คือจิตต์นั้นว่าเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยงไม่แท้ และพิจารณาเห็นสัญญาขันธ์ และสังขาร

ขันธ์นั้นว่าเป็นอนัตตาหาแก่นสารมิได้ สัมมาสมาธินั้นยังองค์อริยมรรคเจ็ด มีสัมมาทิฏฐิเป็นอาทิ อันบังเกิดด้วยสัมมาสมาธินั้นให้ตั้งอยู่ในอารมณ์ คือพระนิพพานเป็นมั่นคงมิได้จลาจลไปมา อัฏฐังคิกมรรคทั้งแปดนี้ บังเกิดพร้อมกันทีเดียวในโสดาปัตติมรรคจิตต์ และกระทำกิจต่าง ๆ กันดังนี้ สัมมาสังกัปโปนั้นเป็นปัจจัยแก่สัมมาทิฏฐิ มีอุปมาดุจมืออันเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ เมื่อบุคคลจะแลดูซึ่งเงินและทองนั้น ก็จับเอาเงินทองด้วยมือกลับไปกลับมา จักขุนั้นแลดูก็รู้จักว่าดีว่าชั่ว และมีอุปมาฉันใด สัมมาสังกัปโปนั้นเป็นปัจจัยแก่สัมมาทิฏฐิ ดำริอารมณ์อยู่เนือง ๆ สัมมาทิฏฐินั้นจึงพิจารณารู้จักอารมณ์นั้นว่า ธรรมหมู่นี้เป็นกามาพจร ธรรมหมู่นี้เป็นรูปาพจร ธรรมหมู่นี้เป็นอรูปาพจร แล้วก็นำไปในอนิจจังทุกขังอนัตตานั้น สัมมาสังกัปโปนั้นเป็นพนักงานแต่ที่จะดำริอารมณ์ ให้แก่สัมมาทิฏฐิ ดุจหัตถ์อันจับเงินและทองกลับไปกลับมาให้แก่จักขุนั้น ฝ่ายว่าสัมมาวาจาสัมมากัมมันโตนั้นเล่าก็เป็นปัจจัยแก่สัมมาอาชีโว เหตุว่ากายกรรม วจี-

กรรมเป็นสุจริตแล้ว เลี้ยงชีวิตก็เป็นอันสุจริต ฝ่ายสัมมาวายาโมสัมมาสตินั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่สัมมาสมาธิ มีอุปมาดุจบุรุษสามคนอันเป็นสหายกัน จะไปเล่นงานมหรศพ จึ่งชวนกันเข้าไปในสวนอุทยานทัศนาเห็นดอกจำปา ก็ปรารถนาจะเก็บเอาดอกจำปา และต้นจำปานั้นสูงสุดจะเอื้อมมือถึงดอกจำปานั้น จึ่งบุรุษผู้เป็นสหายคำรบสองนั้น ก็น้อมหลังลงให้เหยียบ สหายเป็นคำรบสามก็น้อมกายลงให้จับ บุรุษผู้นั้นก็เหยียบหลังสหายคำรบสองจับเอาบ่าสหายผู้หนึ่ง จึ่งเก็บเอาดอกจำปานั้นได้ และมีอุปมาฉันใด สัมมาวายาโมนั้นดุจบุรุษผู้น้อมหลังให้เหยียบ สัมมาสตินั้น ดุจบุรุษอันน้อมบ่าลงให้จับ สัมมาสมาธินั้น ดุจบุรุษอันขึ้นสู่หลังแล้วและเก็บดอกจำปานั้นได้ กิริยาว่าสัมมาวายาโมกับสัมมาสตินั้น เป็นปัจจัยแก่สัมมาสมาธิ ซึ่งเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ มีอุปมาดุจบุรุษทั้งสามคนเป็นสหายแก่กันนั้น ประการหนึ่งองค์มรรคแปดประการนี้ถ้าจะจัดโดยขันธ์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปโปทั้งสองนี้ชื่อปัญญาขันธ์ สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมา

อาชีโวทั้งสามนี้ ชื่อศีลขันธ์ สัมมาวายาโม สัมมาสติ สัมมาสมาธิทั้งสามนี้ ชื่อสมาธิขันธ์ อธิบายว่าบุคคลผู้ใดเป็นอริยสาวกนั้น ก็พึงกำจัดเสียซึ่งอวิชชา คือตัวโมหะ อันมีลักขณะให้ลุ่มให้หลงนั้นด้วยปัญญาขันธ์ กำจัดเสียซึ่งโทโส คือตัวพยาบาทนั้นด้วยศีลขันธ์ กำจัดเสียซึ่งโลโภนั้นด้วยสมาธิขันธ์ ประการหนึ่ง องค์มรรคแปดประการนี้ ถ้าจะจัดโดยวิชชาและจรณะนั้น สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปโปทั้งสองนั้นชื่อวิชชา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว สัมมาวายาโม สัมมาสติ สัมมาสมาธิทั้งหกนี้ ชื่อจรณะ วิชชานั้นดุจจักขุทั้งสองข้าง จรณะนั้นดุจเท้าทั้งสองข้าง อธิบายว่า บุคคลเดิรทางนั้น ถ้ามีจักขุทั้งสองข้างบริสุทธิ์ จึงเล็งเห็นหนทางอันประกอบด้วยภัยและหาภัยมิได้ อนึ่งเล่า ถ้ามีเท้าทั้งสองข้างบริบูรณ์ จึงจะเดิรไปตามหนทาง อันปราศจากภัยนั้นได้ และมีอุปมาฉันใด "โย ปุคฺคโล" บุคคลผู้ใดได้จำเริญพระอัฏฐังคิกมรรคทั้งแปดประการนี้แล้ว และตั้งอยู่ในที่เป็นอริยสาวกนั้น ก็จะเล็งเห็นซึ่งเหตุผลว่าปฏิบัติดังนี้ เป็นเหตุอันจะให้บังเกิดทุกข์

อันหาผลหาประโยชน์มิได้ ปฏิบัติดังนี้ เป็นเหตุจะให้บังเกิดสุขอันเป็นผลเป็นประโยชน์ เล็งเห็นดังนี้ ด้วยปรีชาคือสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปโปนั้น และอริยสาวกนั้นปฏิบัติด้วยจรณะทั้งหกนั้น คือสัมมาวาจา สัมมา-กัมมันโต สัมมาอาชีโว สัมมาวายาโม สัมมาสติ สัมมาสมาธิทั้งหกประการนี้ เป็นหนทางอันปราศจากภัยทั้งปวง คือจะถึงซึ่งเมืองหลวง คืออมตะมหานครนั้นเป็นอันฉับพลัน ประดุจบุคคลอันเดิรไปในหนทางและมีจักขุอันบริบูรณ์ มีเท้าทั้งสองบริบูรณ์ ก็จะพึงถึงที่ปรารถนานั้น "ตสฺมา" เหตุดังนั้น "ภควา" องค์สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้า ทรงพระกรุณาตรัสโถมนาการพระอัฏฐังคิกมรรคทั้งแปดประการ ด้วยสารพระคาถาดังนี้ว่า "อุชุโก นาม โส มคฺโค ฯลฯ นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก" เป็นใจความว่า พระอัฏฐังคิก-มรรคนี้เป็นหนทางอันตรงไปสู่ทิศ คือนิพพานอันปราศ-จากภัยอันตรายทั้งปวง รถคือพระอัฏฐังคิกมรรคนี้มิได้กระทำเสียงเหมือนรถทั้งหลาย รถทั้งปวงนั้นครั้นหาน้ำมันทามิได้แล้ว ครั้นและว่าคนขี้นขี่เป็นอันมาก

แล้วก็ย่อมกระทำเสียงดัง รถคือพระอัฏฐังคิกมรรคนี้แม้เวไนยสรรพสัตว์ขึ้นพร้อมกันทีเดียว ถึงแปดหมื่นกัปก็มิได้กระทำเสียงประดุจดังรถทั้งปวงนั้นเลย รถคือพระอัฏฐังคิกมรรคนี้ประกอบด้วยกง คือวิริยะอันประกอบในกายและประกอบในจิตต์ และมีหิริโอตัปปะเป็นราวอันจะยุดหน่วงขึ้นนั้น ประดุจราวอันกระทำด้วยไม้ให้เป็นที่ยุดที่หน่วง แห่งเสนาโยธาผู้อยู่ในรถทั้งปวงนั้น รถคือพระอัฏฐังคิกมรรคนี้ มีโลกุตตรมรรคจิตต์เป็นนายสารถี และมีวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิปัญญาขันธ์และพระไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้นเป็นฝ่ายน่า พระอัฏฐังคิกมรรคนี้มันอยู่ในสันดานแห่งบุคคลผู้ใด บุคคลผู้นั้นก็ตั้งอยู่ในที่ใกล้นิพพานนั้น เหตุใดเหตุดังนั้น สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าจึงตรัสเทศนาแก่พระภิกขุสงฆ์ทั้งหลายว่า

"เสยฺยถาปี ภิกฺขเว คงฺคา ยมุนา อจิรวติ สรภู มหีมหานที สมุทฺทนินฺนา สมุทฺทโปณา สมุทฺทปพฺภารา เอวเมวโข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนโต นิพฺพานนินฺโน โหติ นิพฺพานโปโณ นิพฺพานปพฺภาโร"

"ภิกฺขเว" ดูกรภิกขุทั้งหลาย แม่น้ำบัญจมหานที ทั้งห้า คือคงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหิมหานที แม่น้ำทั้งห้านี้ย่อมไหลไปสู่มหาสมุทรนั้น น้อมไปสู่มหาสมุทรและมีอุปมาฉันใด ภิกขุรูปใดและจำเริญพระอัฏฐังคิกมรรค และกระทำพระอัฏฐังคิกมรรคไว้ในสันดาน ภิกขุนั้นได้ชื่อว่าโอนไปสู่นิพพาน น้อมไปสู่นิพพาน เงื่อมไปสู่นิพพาน ก็มีอุปไมยดุจบัญจมหานทีทั้งห้าอันไหลไปสู่มหาสมุทรนั้น แก้ไขมาในอัฏฐังคิกมรรคเป็นโลกียและโลกุตร ตามอัฏฐกถาวิภังค์และคัมภีร์วิสุทธิมรรคจบแต่เท่านี้

บัดนี้จะแก้ไขพระอัฏฐังคิกมรรคอันเป็นโลกีย์ ตามอันมีในนิทานชาดกเป็นสุตตันตปริยาย ให้แจ้งในมรรคละอัน ๆ นั้น นักปราชญ์ผู้มีบัญญาพึงรู้ดุจกล่าวในเบื้องน่านี้เถิด สัมมาทิฏฐิอันเป็นโลกีย์นั้น คือบัญญาอันรู้คุณพระรัตนตรัย ดุจนิทานอันมีในธรรมบทว่า "เทฺวกุมารา" ยังมีกุมารสองคนอยู่ในเมืองสาวัตถี กุมารผู้หนึ่งเป็นลูกสัมมาทิฏฐิ กุมารผู้หนึ่งเป็นลูกมิจฉาทิฏฐิ กุมารทั้งสองนี้ย่อมเล่นขลุบด้วยกันทุกวัน กุมารผู้เป็น

ลูกสัมมาทิฏฐิเมื่อจะกลิ้งลูกขลุบไปนั้น ก็ระลึกถึงคุณสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าว่า "อิติปิ โส ภควา" เป็นอาทิดังนี้แล้วก็กล่าวว่า "นโม พุทฺธสฺส" แล้วจึงซัดลูกขลุบนั้นไป ฝ่ายกุมารผู้เป็นลูกมิจฉาทิฏฐินั้นคิดถึงคุณแห่งติรถีย์แล้วก็กล่าวถ้อยคำว่า "นโม ติตฺถิยานำ" ดังนี้แล้วจึงซัดลูกขลุบนั้นไป กิริยาว่ากุมารที่เป็นลูกสัมมาทิฏฐินั้นมีชัยชนะทุกครั้ง กุมารผู้เป็นลูกมิจฉาทิฏฐินั้นแพ้ทุกครั้งทุกหน และเนื้อความนี้มีอธิบายว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในสัมมาทิฏฐินั้น ย่อมชนะแก่ผู้ที่ถือมิจฉาทิฏฐิ

ประการหนึ่ง บุคคลผู้ตั้งอยู่ในสัมมาทิฏฐิย่อมพ้นจากอันตรายทั้งหลายทั้งปวง มีอาทิคืออมนุษย์อันตรายนั้น มีในนิทานชาดกว่า "เอกทิวสำ" ณะเพลากาลวันหนึ่ง บิดาของกุมารผู้เป็นสัมมาทิฏฐินั้น จึงพาเอากุมารผู้เป็นบุตรของอาตมานั้น ใส่เกวียนออกไปตัดฟืนในป่าแห่งหนึ่ง ครั้นตัดฟืนได้แล้วก็กลับเข็นฟืนเข้ามาถึงป่าช้าแห่งหนึ่ง ณ ภายนอกพระนคร ก็ปลงเกวียนหยุดปล่อยโคให้ไปกินหญ้า โคนั้นก็หนีเข้าไปในเมือง

บิดานั้นจึงยังลูกชายของอาตมาให้อยู่เฝ้าเกวียน แล้วก็ติดตามโคเข้าไปในเมือง ครั้นจับโคได้แล้วก็กลับออกมาถึงประตูเมืองเป็นเพลาค่ำ "ทวารปาโล" คนผู้รักษาประตูเมืองนั้นก็ปิดประตูไว้ และบิดาของกุมารผู้นั้นจะออกไปหาลูกก็ไปมิได้ กุมารนั้นก็อยู่ในเกวียนแต่ผู้เดียว คอยบิดาอยู่ก็มิได้เห็นออกมา กุมารนั้นก็รลึกถึงพระคุณสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าอยู่เนือง ๆ มีอาทิคือ "อิติปิ โส ภควา" ดังนี้แล้ว ก็นอนหลับไป "เทฺว ยกฺขา" ยังมียักษ์สองตน ๆ หนึ่งเป็นสัมมาทิฏฐิ ตนหนึ่งเป็นมิจฉาทิฏฐิ ยักษ์สองตนนี้เที่ยวหาอาหารมาในเวลาราตรี ครั้นเห็นกุมารนั้นหลับอยู่ในเกวียน ยักษ์ผู้เป็นมิจฉาทิฏฐินั้นจึงว่าแก่สหายผู้เป็นสัมมาทิฏฐิว่า ดูกรสหาย เราจะเอากุมารผู้นี้เป็นอาหารเถิด ยักษ์สัมมาทิฏฐินั้นก็ห้ามยักษ์มิจฉาทิฏฐิว่า อย่าทำอย่างนี้ไม่ควร ยักษ์มิจฉาทิฏฐิก็มิได้ฟัง ก็เข้าจับเอาเท้าทั้งสองของกุมาร ๆ นั้นก็ตื่นขึ้น จึงระลึกถึงพระพุทธคุณว่า "นโม พุทฺธสฺส ๆ" ดังนี้ยักษ์ผู้นั้นก็ตกใจวางเท้ากุมารเสียแล้วก็ถอยออกไป ยักษ์สัมมาทิฏฐิจึงว่า

ท่านกระทำไม่สมควร เราควรจะลงทัณฑกรรมแก่ท่าน ท่านจงไปเที่ยวแสวงหาอาหารมาให้แก่กุมารนี้ ว่าแล้ว ยักษ์ สัมมาทิฏฐิก็อยู่เฝ้ากุมารนั้น ยักษ์ผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ก็เหาะไปในพระราชวัง เอาเครื่องพระสุธาโภชน์ข้าวหอมที่ใส่พระสุพรรณภาชน์แล้วก็นำมา "มาตาปิตุเวสำ คเหตฺวา" ยักษ์ทั้งสองตนนั้นก็เอาเพศเป็นมารดาบิดาของกุมาร ให้กุมารนั้นกินโภชนาหารแล้ว จึงจารึกอักษรลงไว้ในภาชนะ แล้วก็อธิษฐานด้วยอานุภาพแห่งยักษ์ว่า ให้แต่พระมหากษัตราธิราชพระองค์เดียวแลเห็นอักษรนี้ บุคคลผู้อื่นอย่าได้แลเห็นเลย อธิษฐานฉะนี้แล้ว ก็เอาสุพรรณภาชน์นั้นใส่ไว้ในเกวียนแล้วก็ไป "ปุนทิวเส" ครั้นเวลารุ่งเช้า ชนทั้งหลายก็โจทย์กันเซ็งแซ่ว่า พระสุพรรณภาชน์ของหลวงหาย จึ่งให้ค้นหาทั่วทั้งในเมืองและนอกเมือง ก็ได้พระสุพรรณภาชน์ในเกวียนแห่งกุมารนั้น จึ่งนำเอาพระสุพรรณภาชน์กับตัวกุมารนั้นเข้าไปถวายแด่สมเด็จพระเจ้าปัสเสนทิโกศลราช ๆ ทอดพระเนตรเห็นอักษรนั้นรู้แจ้งแล้ว จึ่งให้ถามกุมาร ๆ ก็บอกว่า มารดาบิดาใส่โภชนาหารมาให้กิน สมเด็จ

พระเจ้าปัสเสนทิโกศลราช จึงพาเอากุมารกับทั้งบิดาออกมานมัสการสมเด็จพระศาสดาจารย์ แล้วจึงทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงสวัสดิภาคย์ แต่พุทธานุสสติสิ่งเดียวนี้ รักษาไว้ซึ่งสัตวให้พ้นอันตรายได้หรือ หรือว่าธัมมานุสสติก็รักษาสัตวให้พ้นอันตรายได้

สมเด็จพระสรรเพชญ์พระองค์จึงมีพระพุทธฎีกาตรัสว่า "มหาราช" ดูกรบพิตรพระราชสมภารผู้ประเสริฐ จิตต์อันบุคคลเจริญด้วยอนุสสติทั้งหกประการนี้ก็ย่อมรักษาผู้นั้นให้พ้นอันตรายได้ แล้วมีพระพุทธฎีกาตรัสพระธรรมเทศนาว่า

สุปฺปพุทฺธํ ปพุชฺฌนฺติ สทา โคตมสาวกา
เยสํ ทิวา จ รตฺโต จ นิจฺจํ พุทฺธคตา สติ ฯลฯ
สุปฺปพุทฺธํ ปพุชฺฌนฺติ สทา โคตมสาวกา
เยสํ ทิวา จ รตฺโต จ ภาวนาย รโต มโน

อัตถาธิบายในบาทพระคาถาว่า "มหาราช" ดูกรบพิตรพระราชสมภารผู้ประเสริฐ สติอันระลึกถึงตถาคตว่า "อิติปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ" เป็นอาทิดังนี้ก็ดี สติอันระลึกถึงพระธรรมคุณว่า "สวากฺขาโต

ภควตา ธมฺโม” เป็นอาทิดังนี้ สติอันระลึกถึงคุณพระสงฆ์ว่า “สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ” เป็นอาทิดังนี้ สติอันระลึกถึงกายคตาสติภาวนาว่า “เกสา โลมา” เป็นอาทิดังนี้ สติอันระลึกถึงกรุณาภาวนาว่า “สพฺเพ สตฺตา ทุกฺขา ปมุญฺจนฺติ” เป็นอาทิดังนี้ สติอันระลึกถึงเมตตาภาวนาว่า “สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ” เป็นอาทิดังนี้ อนุสสติทั้งหกประการนี้ แม้นแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดมันอยู่ในสันดานแห่งบุคคลผู้ใด ในกลางวันก็ดี ในกลางคืนก็ดี สิ้นกาลทั้งปวงนั้นก็ดี แม้แต่วันละสามหน และหนหนึ่งก็ดี บุคคลผู้นั้นก็ได้ชื่อว่าเป็นสาวกแห่งตถาคต อนึ่งเล่า บุคคลทั้งหลายนอนหลับอยู่ก็ดี ตื่นอยู่ก็ดี ก็ได้ชื่อว่าตื่นด้วยดีเป็นนิจจกาล ย่อมพ้นจากภัยอันตรายทั้งหลายทั้งปวงนั้น นิทานนี้แสดงอัตถว่า บุคคลผู้ประกอบไปด้วยปัญญา รู้จักคุณพระรัตนตรัย และเจริญอนุสสติภาวนาหกประการดังนี้ ชื่อว่าตั้งอยู่ในสัมมาทิฏฐิอันเป็นโลกีย์

ประการหนึ่ง ปัญญาอันละเสียซึ่งมิจฉาทิฏฐิทั้งปวงนั้น ก็ได้ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ และมิจฉาทิฏฐินั้นถือ

ผิดเป็นชอบ "นตฺถิ ทานํ" ถือว่าให้ทานนี้หาผลมิได้ "นตฺถิ ยิฏฺฐํ" ถือว่าบูชาสักการทั้งปวงนี้ก็หาผลมิได้ และถือว่าวิบากแห่งกรรมทั้งหลาย อันกระทำดีและกระทำชั่วก็หาผลมิได้ "นตฺถิ อยํ โลโก" ถือว่าโลกนี้ก็หามิได้ "นตฺถิ ปรโลโก" ถือว่าปรโลกนั้นก็หามิได้ "นตฺถิ มาตา" ปฏิบัติมารดาก็หาผลมิได้ "นตฺถิ ปิตา" ปฏิบัติบิดาก็หาผลมิได้ "นตฺถิ สมณพฺราหฺมณา" สมณะก็ดี พราหมณก็ดี อันระงับบาปและปฏิบัติด้วยดี จะกระทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และปรโลกด้วยปัญญาแห่งอาตมาแล้ว และยังผู้อื่นให้รู้นั้นก็หาผลมิได้ จะให้ทานจะบูชาแก่สมณะพราหมณ์อันระงับบาป และปฏิบัติดังนี้ และรู้ซึ่งโลกนี้และปรโลก ด้วยปัญญาแห่งอาตมาแล้ว และบอกแก่ผู้อื่นให้รู้นั้นก็หาผลมิได้ "พาลา จ ปณฺฑิตา จ" ชนทั้งหลายอันหาปัญญามิได้ก็ดี อันมีปัญญาก็ดี ครั้นถึงมรณะกาลแล้วก็ขาดทีเดียว มิได้บังเกิดไปในเบื้องหน้านั้น บุคคลจำพวกนี้ชื่อว่ามิจฉาทิฏฐิ และบุคคลอันรู้จักผลทานและผลแห่งบูชา และผลปฏิบัติแก่มารดาบิดา สมณะพราหมณ์ อันประกอบไปด้วยสีลาทิคุณเป็นอาทิ

ดังนี้ได้ชื่อว่าตั้งอยู่ในสัมมาทิฏฐิ แก้ไขในบทสัมมาทิฏฐิอันเป็นโลกียก็ยุกติแต่เท่านี้

ลำดับนี้จะได้แก้ไขในองค์แห่งมรรคคำรบสอง คือสัมมาสังกัปโปสืบต่อไป จะเปรียบเทียบสาธกนิทานอันมีในสุตตันตปริยาย ยกมาแสดงให้แจ้งในบทสัมมาสังกัปโป ๆ นี้ คือความดำริชอบในอารมณ์มีสามประการ คือวิตกดำริในอารมณ์อันจะออกจากกามคุณนั้นชื่อเนกขัมมะสังกัปโป วิตกดำริในอารมณ์อันปราศจากผูกพยาปาทอาฆาตจองเวรในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ชื่ออพยาบาทสังกัปโป วิตกดำริในอารมณ์อันปราศจากเบียดเบียนสัตว์ทั้งปวงนั้น ชื่ออวิหิงสาสัมมาสังกัปโป วิตกดำริในอารมณ์ทั้งสามประการนี้ ชื่อสัมมาสังกัปโป นักปราชญ์ผู้มีปัญญาพึงรู้ในมหาชนกชาดกว่า เมื่อพระบรมโพธิสัตวเจ้าแห่งเราบังเกิดเป็นพระยามหาชนก เสวยราชสมบัติเป็นมหากษัตริย์ในเมืองมิถิลานครนั้น มีพระชนมายุได้หมื่นปี เสด็จบำเพ็ญทานบารมีศีลบารมีในราชสมบัตินั้นสิ้นพันปี แล้วมีพระไทยปรารถนาจะใคร่ละราชสมบัติออกทรงผนวชบำเพ็ญเนกขัมมบารมี พระองค์จึงปรารภราชสมบัติทั้งปวงอันมีในเมืองมิถิลามหานคร ทรงพระ

ปริวิตกว่า เมื่อไรอาตมาจะละได้ซึ่งเมืองมิถิลาอันรุ่งเรืองด้วยปราสาทราชเรือนหลวง และจตุรงคเสนาประชาราษฎร์ทั้งปวงนี้ได้ แต่ทรงพระดำริอยู่ฉะนี้สิ้นกาลช้านานถึงสี่เดือน ได้ชื่อว่าเนกขัมมสังกัปโป เมื่อพระองค์ทรงผนวชแล้วเสด็จไปในป่า ตั้งเจริญกสิณบริกรรมภาวนาก็ได้บัญญาภิญญาสมาบัติ อพยาปาท-สังกัปโปและอวิหิงสาสังกัปโป ก็บริบูรณ์ในกาลเมื่อนั้น สัมมาสังกัปโป อันเป็นโลกียก็มีแก่พระมหาชนกดังนี้ ประการหนึ่ง วิตกเจตสิกนี้ ชื่อปกิณณกะเจตสิก วิตกอันเกิดด้วยอกุศลจิตต์ก็ดี วิตกอันเกิดด้วยกุศลจิตต์ก็ดี วิตกอันเกิดด้วยอกุศลจิตต์นั้น คือดำริในอารมณ์อันเป็นอกุศล จะใคร่กระทำซึ่งกายทุจริต วจีทุจริต มโน-ทุจริต ทั้งสามนี้ได้ชื่อว่ามิจฉาสังกัปโป วิตกอันเกิดด้วยกุศลจิตต์ ดำริในอารมณ์อันเป็นฝ่ายกุศล จะบำเพ็ญกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ทั้งสามนี้ได้ชื่อว่าสัมมา-สังกัปโป ดุจพระเจ้าธรรมาโศกราช อันได้เสวยสมบัติในเมืองปาฏลีบุตรนครนั้น มีอาชญาแผ่ไปในอากาศได้โยชน์หนึ่ง อาชญาแผ่ไปในแผ่นดินก็ได้โยชน์หนึ่ง

เทพยดาทั้งหลายย่อมนำเอาผลาผลและเครื่องบริโภค
ทั้งปวงนั้นมาแต่ป่าหิมพานต์ถวายเป็นนิจจกาล เทพยดา
ทั้งหลายบางองค์ก็ตักน้ำมาแต่สระอโนดาต ถวายวัน
ละเจ็ดหาบ ๆ นกแขกเต้านั้นก็คาบเอาข้าวสาลีมาแต่
ฉัททันตะสระ มาถวายวันละเก้าพันเกวียน เนื้อความ
นี้พิสดารอยู่ในนิทานพระยาธรรมาโศกราชนั้น จำเดิม
แต่นั้นมาสมเด็จพระเจ้าธรรมาโศกราชนั้น ก็ทรงพระ-
ดำริในที่จะบำเพ็ญทาน จึงอาราธนาพระสงฆ์เจ้าเข้า
ไปรับจังหันในพระราชวังเสมอวันละหกหมื่นรูป และ
ทรงพระราชดำริจะใคร่เห็นรูปพระพุทธเจ้าแล้วจะใคร่
บูชา จึงเอาตัวพระยากาละนาคราชขึ้นมาแล้ว ก็ให้
นิมิตต์อาตมาให้เหมือนรูปพระพุทธเจ้า แล้วก็ทรง
กระทำสักการบูชาสิ้นเจ็ดวัน ทรงพระดำริที่จะใคร่รู้
พระสัทธรรมที่สมเด็จพระพุทธเจ้าตรัสเทศนาทั้งแปด
หมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ ให้สร้างพระธรรมขันธ์แปด
หมื่นสี่พัน สร้างพระเจดีย์แปดหมื่นสี่พัน บันจุพระ-
สารีริกธาตุทั้งหลายในพระนครแปดหมื่นสี่พันนคร ให้
เป็นที่ไหว้ที่บูชาแก่มหาชนทั้งปวง พระเจ้าธรรมา-

โศกราชนั้น สร้างพระเจดีย์และวิหารในอโสการามแล้ว ก็ทรงพระดำริจะแต่งการฉลองพระเจดีย์และพระวิหาร แปดหมื่นสี่พัน พร้อมกันในวิหารเดียว และท้าวเธอทรงพระดำริจะใคร่เป็นญาติในพระศาสนาอันชื่อว่าธรรมทายาทนั้น จึ่งบวชพระมหินทราชกุมาร และนางสังฆมิตตาราชธิดาให้เป็นภิกขุ และภิกขุนีในพระศาสนา แล้วทรงพระดำริจะเป็นผู้อุปถัมภกยกย่องพระศาสนา ให้พระสงฆ์กระทำการตติยสังคายนายพระไตรปิฎกธรรม แล้วทรงพระราชดำริจะเป็นอุบาสกในพระศาสนา พระองค์ก็อุตส่าห์ทรงดำรงอยู่ในพระไตรสรณคมน์ แล้วตกแต่งพระราชศาสน์ไปถึงพระเจ้าเทวานังปิยดิสในลังกาทวีป ให้ตั้งอยู่ในพระไตรสรณคมน์ แล้วทรงพระดำริในกิจการทั้งปวง เป็นต้นว่าให้พระมหินทเถร เอาพระศาสนาไปตั้งไว้ในลังกาทวีป แล้วให้อัญเชิญไม้พระมหาโพธิเอาไปปลูกไว้ในลังกาทวีป แล้วเชิญพระบรมสารีริกธาตุไปบันจุไว้ในลังกาทวีปนั้น ตกว่าพระราชดำริทั้งปวงเป็นอันมากดังนี้ ก็ย่อมบังเกิดแต่กามาพจรกุศลจิตต์ ได้ชื่อว่าสัมมาสังกัปโปสิ้นทั้งนั้น

ที่เป็นโลกิยมรรคมีแก่พระเจ้าธรรมาโศกราชนี้ นักปราชญ์ผู้มีปัญญาพึงพิจารณาในที่พรรณนามานี้เถิด

บัดนี้จะแก้ไขในบทสัมมาวาจาสืบต่อไป สัมมาวาจาอันเกิดด้วยกามาพจรกุศลจิตต์เป็นโลกิย์ก็มี ประดุจนางสุชาดาอันเป็นน้องสาวแห่งวิสาขามหาอุบาสิกา นางสุชาดานั้นเป็นสะใภ้อนาถบิณฑิกะมหาเศรษฐี นางสุชาดานั้นประกอบด้วยมานะ ว่าเป็นลูกมหาตระกูลมีสมบัติเป็นอันมาก มิได้ยำเยงพ่อผัวและแม่ผัวและสามี นางสุชาดานั้น ย่อมกล่าวถ้อยคำอันหยาบช้ากล้าแข็งเป็นผรุสวาจาประกอบด้วยวจีทุจริตผิดธรรมหยาบยิ่งนัก ชนทั้งปวงในเรือนนั้นก็บังเกิดถุ้งเถียงทะเลาะวิวาทกับนางสุชาดานั้นเป็นโกลาหลเอิกเกริกยิ่งนัก "เอกทิวสๆ" อยู่มาในวันหนึ่ง จึ่งอนาถบิณฑิกะมหาเศรษฐี นิมนต์สมเด็จพระพุทธเจ้ากับภิกขุสงฆ์เข้าไปฉันจังหันในเรือนนั้น "สตฺถา ตำ สทฺทำ สุตฺวา" สมเด็จพระพุทธเจ้าพระองค์ได้ทรงฟังเสียงชนทั้งหลายทะเลาะกันนั้น จึ่งมีพระพุทธฎีกาตรัสถามอนาถบิณฑิกะมหาเศรษฐีว่า เหตุดังฤาชนทั้งหลาย จึ่งได้กล่าวถ้อยคำวจีทุจริตผิดธรรม

เอิกเกริกเป็นนักหนา อนาถบิณฑิกะมหาเศรษฐีก็ทูลว่า "ภนฺเต" ข้าแต่สมเด็จพระพุทธองค์ นางสุชาดาผู้เป็นลูกสะใภ้ข้าพระองค์มีมานะทิฏฐิยิ่งนักหนา ด้วยว่าเป็นลูกมหาตระกูลอันมีสมบัติมาก กล่าวถ้อยคำอันหยาบช้ามิได้ยำเยงท่านผู้ใด ชนทั้งหลายจึ่งเอิกเกริกเป็นโกลาหลดั่งนี้

"สตฺถา" สมเด็จพระชินสีห์จึ่งมีพระพุทธฎีกาตรัสให้หานางสุชาดามาแล้วก็ตรัสถามว่า ดูกรนางสุชาดา ภริยาในโลกนี้มีเจ็ดจำพวก คือวธกสมาภริยาจำพวกหนึ่ง โจรีสมาภริยาจำพวกหนึ่ง อัยยาสมภริยาจำพวกหนึ่ง มาตาสมาภริยาจำพวกหนึ่ง ภคินีภริยาจำพวกหนึ่ง สหายสมาภริยาจำพวกหนึ่ง ทาสีสมาภริยาจำพวกหนึ่ง เป็นเจ็ดจำพวกดั่งนี้ นางสุชาดาจะพึงเป็นภริยาดั่งฤา "สาธูติ ปฏิสุณิตฺวา" นางสุชาดารับพระพุทธฎีกาแล้วจึ่งทูลว่า "ภนฺเต ภควา" ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงสวัสดิภาคย์ ข้าพระพุทธเจ้าขออาราธนาพระองค์จงตรัสเทศนาภริยาเจ็ดประการให้วิตถารแก่ข้าพระพุทธเจ้าในกาลบัดนี้เถิด

"ภควา" สมเด็จพระพุทธองค์จึงมีพระพุทธฎีกาตรัสว่า ดูกรนางสุชาดา ภริยาผู้ใดมีใจคิดร้ายในสามีแห่งอาตมา หาความกรุณาในสามีมิได้ ย่อมกระทำมิให้เป็นประโยชน์แก่สามี และมีแต่โสมนัสยินดีในบุรุษทั้งหลายอื่น ย่อมดูหมิ่นแก่สามี แม้ว่าสามีนั้นถ่ายเอามาเป็นภริยาก็ดี ก็มิได้รู้จักคุณสามี ย่อมขวนขวายแต่ที่จะฆ่าสามีเสีย ภริยามีสภาวะเห็นปานดังนี้ ตถาคตตรัสเทศนาชื่อว่า วธกสมาภริยา ว่าเป็นภริยาดุจดังเป็นข้าศึกเป็นเวรแก่สามี

ประการหนึ่ง ภริยาคนใดประกอบด้วยโลภนอกใจสามี และลักเอาทรัพย์อันสามีได้มาด้วยกสิกรรมวาณิชกรรม ได้ด้วยสิปปกรรมทั้งปวงก็ดี ภริยามีสภาวะดังนี้ ตถาคตตรัสเทศนาชื่อว่าโจริสมาภริยา ว่าเป็นภริยาดุจดังว่าโจร

ประการหนึ่ง ภริยาคนใดประกอบด้วยความเกียจคร้าน มีแต่จะนั่งจะนอน มิได้กระทำการงานทั้งปวง "ผรุสวจนำ วทติ" น้ำใจร้ายกาจกล่าวถ้อยคำอันหยาบช้า ข่มเหงใช้สามีให้กระทำการทั้งปวง และบังคับใช้

สามีและมิให้สามีว่ากล่าวอาตมาได้ ดูกรนางสุชาดา ภริยามีสภาวะปานดังนี้ ตถาคตตรัสเทศนาชื่อว่าอัยยาสมาภริยา ว่าเป็นภริยาดุจเป็นเจ้าแห่งสามี

ประการหนึ่ง ภริยาคนใดประกอบด้วยใจกรุณา กระทำให้เป็นผลเป็นประโยชน์แก่สามีแห่งอาตมาในกาลทั้งปวง และรักใคร่สามี อุตส่าห์รักษาพยาบาลสามีนั้นดุจมารดาอันมีใจกรุณา และปฏิบัติบุตรชายนั้น ภริยาอันมีสภาวะปานดังนี้ ตถาคตตรัสเทศนาชื่อว่ามาตาสมาภริยา ว่าเป็นภริยาดุจมารดาแห่งสามี

ประการหนึ่ง ภริยาคนใดมีความละอายแก่บาป กลัวแก่บาป และเคารพยำเกรงแก่สามี ดุจน้องหญิงอันเคารพยำเกรงแก่พี่ชายนั้น ภริยาอันมีสภาวะปานดังนี้ ตถาคตตรัสเทศนาชื่อว่าภคินีภริยา ว่าเป็นภริยาดุจน้องหญิง

ประการหนึ่ง ภริยาผู้ใดมีตระกูลและประกอบด้วยศีลน้ำใจซื่อตรงมีวัตตะปฏิบัติแก่สามี มีใจชื่นชมยินดีต่อสามีอยู่ตราบเท่าสิ้นชีวิต ประดุจสหายอันดีร่วมทุกข์ร่วมสุขด้วยกันนั้น ดูกรนางสุชาดา ภริยาอันมีสภาวะ

ปานดังนี้ ตถาคตตรัสเทศนาชื่อว่าสหายสมาภริยา ว่าเป็นภริยาดุจสหาย

ประการหนึ่ง ภริยาใดสามีคุกคามจะด่าตีด้วยไม้ก็ดีด้วยมือก็ดี มิได้ขึ้งเคียดมิได้มีน้ำใจคิดร้าย มิได้ขึ้งโกรธและอดซึ่งโทษแห่งสามี ประพฤติตามอำนาจแห่งสามี ภริยาอันมีสภาวะปานดังนี้ ตถาคตตรัสเทศนาชื่อว่าทาสีสมาภริยา ว่าเป็นภริยาดุจทาสี ดูกรนางสุชาดา ภริยาทั้งเจ็ดจำพวกนี้ย่อมมีในโลก

ภริยาสามจำพวกที่ตถาคตตรัสเทศนาแสดงในหนหลัง คือวธกสมาภริยา และโจรีสมาภริยา และอัยยาสมาภริยา ทั้งสามจำพวกนี้ "กายสฺส ภทา" ครั้นจุติจากอัตตภาพชาตินี้แล้ว ก็จะได้เสวยทุกข์ในอบายภูมิด้วยผลแห่งกรรมที่ตนได้กระทำมิชอบนั้น

ภริยาสี่จำพวกนี้ คือมาตาสมาภริยา และภคินีสมาภริยา และสหายสมาภริยา และทาสีสมาภริยา ภริยาทั้งสี่หมู่นี้ ครั้นจุติจากอัตตะภาพชาตินี้แล้ว ก็ได้ไปเสวยสมบัติในเทวโลก ด้วยผลแห่งกรรมที่ตนได้กระทำชอบนั้น "สา ธมฺมกถํ สุตฺวา" เมื่อนางสุชาดา

ได้ฟังพระสัทธรรมเทศนาดังนี้แล้ว ก็ถวายนมัสการพระบาทยุคลแห่งสมเด็จพระทศพลแล้วทูลว่า "ภนฺเต ภควา" ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงสวัสดิภาคย์ ข้าพระพุทธเจ้าอุทิศจำเพาะต่อพระพุทธรัตน ธรรมรัตน สังฆรัตน เป็นที่พึ่งที่อาศรัยแต่วันนี้ไปตราบเท่าจนสิ้นชีวิต ขอพระองค์จงทรงทราบว่า ข้าพระพุทธเจ้าเป็นอุบาสิกาในพระศาสนานี้เถิด นางสุชาดาถวายอาตมาเป็นอุบาสิกาตั้งอยู่ในพระไตรสรณคมน์แล้ว นางก็สละมิจฉาอาจารนั้นเสีย มิได้กล่าวมิจฉาวาจา เว้นจากมิจฉาวาจาด้วยกามาพจรกุศลจิตต์ดังนี้ ได้ชื่อว่าตั้งอยู่ในสัมมาวาจาอันเป็นโลกิยมรรค "อริยสาวิกา" พระอริยสาวกทั้งหลาย มีพระโสดาบันเป็นอาทิ ท่านเว้นจากมิจฉาวาจา วิรติเจตสิกก็บังเกิดด้วยโสดาปัตติมรรคจิตต์นั้น ชื่อว่าโลกุตตรสัมมาวาจา เป็นสมุจเฉทวิรัติตัดมิจฉาวาจานั้นขาดทีเดียว มิได้บังเกิดสืบต่อไป ดุจพระอริยสาวกทั้งหลายในเมืองสาวัตถีนั้น ครั้นถึงกาลอันเป็นนักษัตรฤกษ์ คนพาลทั้งหลายก็เล่นการมหรศพ อันชื่อว่าพาลนักษัตรฤกษ์มหรศพเจ็ดวัน คนพาลทั้งหลาย

กินสุราเป็นหมู่กันแล้ว ก็เที่ยวไปกล่าวถ้อยคำเป็นวาจาอันหาประโยชน์มิได้ไปทุกบ้าน ต่อเมื่อใดคนในบ้านให้ทรัพย์สิ่งสินจึ่งไปบ้านอื่น "โสดาปนฺนา" คนทั้งหลายผู้ถึงพระโสดาบัตติผลเป็นอริยสาวกนั้น หับประตูไว้ให้ทรัพย์แก่คนพาลทั้งปวงนั้นแล้ว ก็ให้ไปในสถานที่อื่น พระอริยสาวกทั้งหลายนั้น ก็เข้าไปในเรือนเจริญภาวนาพระพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติอยู่สิ้นเจ็ดวัน ครั้นมหรศพนั้นวายแล้ว จึงออกไปนมัสการสมเด็จพระพุทธเจ้าแล้วก็ทูลว่า คนพาลทั้งหลายเล่นมหรศพ กล่าวถ้อยคำเป็นอสัพภิวาจามีประการต่าง ๆ ทั้งเจ็ดวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายก็เร้นอยู่แต่ในเรือน จึ่งมิได้มาอุปฐากพระพุทธองค์ สมเด็จพระมหากรุณาจึ่งตรัสเทศนาว่า

ปมาทมนุยุญฺชนฺติ พาลา ทุมฺเมธิโน ชนา
อปฺปมาทญฺจ เมธาวี ธนํ เสฏฺฐมฺว รกฺขติ

ดังนี้ ความว่า ชนทั้งหลายผู้เป็นพาลมิได้รู้จักประโยชน์ชั่วนี้และชั่วน่า ในชาตินี้และชาติน่า และหาปัญญามิได้นั้น ย่อมประกอบซึ่งความประมาทอยู่เป็นนิจจกาล

ชนทั้งหลายผู้มีบัญญารู้จักประโยชน์ชั่วนี้และชั่วน่า ก็ย่อมรักษาอัปปมาทธรรมนั้นไว้ให้มันคงมิให้ฉิบหายเสีย อุปมาดังบุรุษอันรักษาทรัพย์อันประเสริฐคือแก้วเจ็ดประการอันได้สืบ ๆ แห่งตระกูลแห่งอาตมา อันนี้ได้ชื่อว่า อริยสาวกรักษาซึ่งสัมมาวาจาอันเป็นโลกุตรแก้ไขบทสัมมาวาจาแล้วแต่เท่านี้

ในบทว่าสัมมากัมมันโตนั้น คือวิรัติเจตสิกอันเว้นจากปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร วิรัติสามประการ คือสัมปัตตวิรัติหนึ่ง สมาทานวิรัติหนึ่ง สมุจเฉทวิรัติหนึ่ง สัมปัตตวิรัตินั้น ดุจดังจักกนะอุบาสกพี่ชายใช้ให้ไปหาเนื้อกระต่ายจะทำยาให้แก่มารดาอันอาพาธ จักกนะอุบาสกจับได้กระต่ายตัวหนึ่ง กระต่ายนั้นร้อง จักกนะอุบาสกนั้นคิดว่า อาตมาจะฆ่าชีวิตแห่งสัตว เอาไปรักษาชีวิตมารดาแห่งอาตมานี้ไม่สมควร "อิติ จินฺเตตฺวา" ครั้นคิดแล้วก็ปล่อยกระต่ายนั้นเสีย อันนี้ก็ได้ชื่อว่าสัมปัตตวิรัติ จัดเป็นสัมมากัมมันโตประการหนึ่ง "เอโก ปุริโส" ประการหนึ่ง ยังมีอุบาสกผู้หนึ่งสมาทานศีลในสำนักแห่งพระมหาเถระผู้เป็นชีต้น

แล้วก็ไปไถนา ครั้นถึงเวลาปล่อยโคไปกินหญ้าแล้ว โคนั้นก็หนีไปในป่า อุบาสกผู้นั้นจับเอาพร้าแบกไปเที่ยวหาโค ขึ้นสู่เขาแห่งหนึ่งชื่อตทันตบรรพต ยังมีงูเหลือมตัวหนึ่งมาในสถานที่นั้น เห็นอุบาสกก็เข้ารัดเอาแต่เท้าขึ้นไป อุบาสกนั้นก็คิดว่าจะฟันงูด้วยพร้า แล้วคิดว่า อาตมาได้สมาทานศีลแล้วและฆ่าสัตว์เล่าก็มิได้สมควร อุบาสกนั้นครั้นคิดดังนี้แล้วก็มิได้ฆ่างู ครั้นงูรัดเข้าเจ็บปวดก็คิดจะฆ่างูนั้นเสีย ครั้นคิดขึ้นมาถึงศีลที่ตนรักษาเล่าก็มิได้ฆ่างูนั้น แต่อุบาสกคิดว่าจะฆ่างูเสียถึงสามครั้ง ที่หลังก็คิดว่าอาตมานี้จะมาประทุษร้ายต่องูนี้ เป็นเหตุด้วยพร้าอยู่ในมือ อย่าเลยอาตมาจะทิ้งพร้าเล่มนี้เสียเถิด ครั้นอุบาสกคิดฉะนี้แล้วก็ทิ้งพร้านั้นเสียให้ห่างไกล ด้วยคิดว่าชีวิตของอาตมานี้จงฉิบหายเสียเถิด และศีลของอาตมาที่รักษานี้อย่าได้ฉิบหายเลย ด้วยเดชะอุบาสกมิให้ศีลภินทนาการสู้เสียชีวิตนั้น ตัวอุบาสกนั้นก็ร้อนดุจถ่านเพลิง งูเหลือมนั้นก็มิอาจจะรัดอยู่ได้ก็คลายออกหนีไป อุบาสกนั้นก็ได้รอดชีวิต อันนี้ชื่อว่าสมาทานวิรัติ ได้ชื่อว่าสัมมากัมมันโต ประการ

หนึ่ง มิได้สมาทานศีลและเว้นจากฆ่าสัตว ได้ชื่อว่าสัมปัตตวิรัติ อันได้สมาทานแล้วจึ่งเว้นจากฆ่าสัตวนั้นชื่อว่าสมาทานวิรัติ วิรัติทั้งสองประการนี้เกิดด้วยกามาพจรกุศลจิตต์ ได้ชื่อว่าสัมมากัมมันโต เป็นโลกิยมรรค สมุจเฉทวิรัตินั้นดุจบุรุษผู้หนึ่งอันชื่อว่าอริยบุรุษย่อมตกเบ็ดฆ่าปลาหาเลี้ยงชีวิตทุกวัน "เอกทิวสๆ" ในกาลวันหนึ่ง สมเด็จพระสรรเพชญพุทธเจ้าเล็งเห็นอุปนิสสัยอริยบุรุษผู้นั้นจะถึงพระโสดา จึ่งเสด็จพระพุทธลีลาไปในที่อันบุรุษตกเบ็ดนั้น กับด้วยพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย อริยบุรุษนั้นครั้นแลเห็นสมเด็จพระพุทธเจ้าแต่ไกล ก็บังเกิดหิริโอตตัปปะคือความละอายก็เอาเบ็ดซ่อนไว้ สมเด็จพระศาสดาเสด็จไปในสถานที่นั้น จึงเบือนพระพักตร์มาตรัสถามพระสงฆ์ทั้งปวงว่า ท่านนี้ชื่อใด พระสารีบุตรเถระก็รับพระพุทธฎีกาว่า ข้าพระพุทธเจ้าชื่อว่าสาริบุตร จึงตรัสถามตามลำดับลงไปว่าท่านชื่อใด พระสงฆ์ทั้งปวงก็กราบทูลนามแห่งตนตามลำดับ ๆ ว่า พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์มีนามชื่อว่าโมคคัลลานดังนี้ อริยบุรุษจึงดำริว่าสมเด็จพระ-

ศาสดาทรงถามนามพระสงฆ์ทั้งปวงแล้ว จักถามชื่อแห่งอาตมานี้บ้างดอกกระมัง สมเด็จพระสัพพัญญูทรงรู้วาระน้ำจิตต์แห่งอริยบุรุษนั้น จึงตรัสถามนามแห่งอริยบุรุษว่า ท่านนี้มีนามชื่อใด อริยบุรุษกราบทูลชื่อแห่งตนว่า ข้าพเจ้าชื่อว่านายอริยะ สมเด็จพระศาสดาจึงตรัสเทศนาว่า

น เตน อริโย โหติ เยน ปาเณ วิหึสติ
อหึสา สพฺพปาณานิ อริโยติ ปวุจฺจติ

ดังนี้ เนื้อความว่า ดูกรอริยบุรุษ บุคคลผู้ใดเบียดเบียนชีวิตแห่งสัตว์ทั้งหลายด้วยเหตุใด บุคคลผู้นั้นจะได้ชื่อว่าอริยะ ด้วยเหตุเบียดเบียนชีวิตแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้นหามิได้ ตถาคตตรัสเทศนาว่า บุคคลผู้ชื่ออริยะนั้น ด้วยเหตุมิได้เบียดเบียนชีวิตแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้น อริยบุรุษได้สดับพระสัทธรรมเทศนาดังนี้ ก็ถึงพระโสดาปัตติผล เมื่อเป็นอริยบุคคลแล้วก็มิได้กระทำปาณาติบาตกรรมเป็นอันขาด ด้วยสามารถสัมมากัมมันโต อันเกิดด้วยโสดาปัตติมรรคจิตต์นั้น

และสัมมากัมมันโต อันเว้นจากอทินนาทานนั้นก็ดี ดุจนางขุชชุตตราผู้หนึ่ง ใจความว่า สาวใช้แห่งนางสามาวดีและสตรีห้าร้อยซึ่งเป็นบริวารแห่งพระเจ้าอุเทนราชนั้น เมื่อพระเจ้าอุเทนราชพระราชทานทรัพย์เป็นค่าดอกไม้แก่นางสามาวดี และสตรี—บริวารห้าร้อยนั้นวันละพันกหาปณะ นางขุชชุตตรานั้นไปเบิกเอาพระราชทรัพย์วันละพัน ๆ จึงลักเอาทรัพย์นั้นวันละห้าร้อย ๆ ซื้อดอกไม้วันละห้าร้อยกหาปณะ มาถวายแก่นางสามาวดีและสตรีชาวแม่ทั้งหลายห้าร้อยนั้นทุกวัน ๆ อยู่มาในกาลวันหนึ่ง นายมาลาการเจ้าของดอกไม้นั้นนิมนต์ สมเด็จพระพุทธองค์เจ้ากับทั้งพระภิกขุสงฆ์เข้ามารับจังหันในเรือนแห่งตน แล้วบอกแก่นางขุชชุตตราว่า ดูกรแม่ขุชชุตตรา วันนี้เจ้าจงอยู่ช่วยข้าอังคาสพระสงฆ์และฟังธรรมเทศนาก่อน แล้วเจ้าจึงเอาดอกไม้ไปถวายเถิด นางขุชชุตตราก็อยู่ช่วยอังคาสจังหันครั้นได้ฟังธรรมเทศนาแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้า นางก็ลุถึงพระโสดาบัตติผล ก็มิได้ลักเอาทรัพย์ห้าร้อยดุจกาลก่อนนั้น นางก็ซื้อดอกไม้ไปสิ้นทั้งพัน เอาดอกไม้

นั้นเข้าไปถวายนางสามาวดี และพระสนมทั้งหลาย ห้าร้อยนั้น นางทั้งปวงเห็นดอกไม้นั้นมากกว่าแต่ก่อน จึ่งถามว่าวันนี้พระราชทานทรัพย์ให้มากกว่าทุกวันหรือ จึ่งได้ดอกไม้มากกว่าทุกวัน นางขุชชุตตราจึ่งบอกว่า พระราชทานค่าดอกไม้วันละพันกหาปณะ เมื่อก่อนข้า ยังมิได้ฟังธรรมเทศนา ข้าลักเอาค่าดอกไม้นั้นไว้วันละห้าร้อย ซื้อมาถวายวันละห้าร้อยกหาปณะ จึ่งได้ดอกไม้น้อย วันนี้ข้าได้ฟังธรรมเทศนาแห่งสมเด็จพระ-พุทธเจ้า ตรัสเทศนาแสดงโทษอทินนาทานกรรมนั้นว่า บุคคลผู้ใดกระทำอทินนาทานให้บังเกิดมากในสันดาน และอทินนาทานกรรมนี้ย่อมยังบุคคลผู้นั้นให้ไปบังเกิดในติรัจฉานก็มี ให้บังเกิดในอสุรกายก็มี ให้บังเกิดในเปรตวิสัยก็มี เมื่อบุคคลผู้นั้นจะมาบังเกิดเป็นมนุษย์เล่า จะเป็นคนยากไร้อนาถาหาทรัพย์สมบัติมิได้ แม้ว่ามีทรัพย์มากก็ดี ทรัพย์นั้นก็มิได้ตั้งอยู่มั่นคง ย่อมจะฉิบหายด้วยราชภัย โจรภัย อัคคีภัย อุทกภัย ข้าศึกศัตรูทั้งหลายผะเอินมี เป็นทั้งนี้เพราะโทษที่กระทำอทินนาทานกรรม เหตุดังนั้น ข้าจึ่งมิได้ลักทรัพย์ของ

แม่เจ้าทั้งปวง ข้าจึงซื้อดอกไม้ด้วยทรัพย์สิ้นทั้งพันมากกว่าทุกวัน ขอแม่เจ้าทั้งปวงจงกรุณาอดซึ่งโทษแห่งข้านี้เถิด แท้จริงนางขุชชุตตรานี้ เมื่อถึงซึ่งโสดาแล้ว ก็มิได้กล่าวซึ่งคำมุสาอำพราง บอกความแต่ตามจริงดังนี้ ก็เป็นองค์อริยมรรคคือสัมมาวาจา และนางขุชชุตตรามิได้ลักซึ่งทรัพย์นั้น ก็เป็นอริยมรรคคือสัมมากัมมันโต องค์อริยมรรคทั้งสองนี้ คือสัมมาวาจาและสัมมากัมมันโต ปรากฏแก่นางขุชชุตตราด้วยประการฉะนี้ แก้ไขในบทสัมมากัมมันโต อันเว้นจากอทินนาทานก็จบแต่เท่านี้

ประการหนึ่ง สัมมากัมมันโต อันเว้นจากกาเมสุมิจฉาจารนี้ ก็มีในนิทานพระธรรมบทว่า เศรษฐีบุตรผู้หนึ่งชื่อว่าเขมะ เป็นหลานแห่งอนาถบิณฑิกมหาเศรษฐี และเขมะเศรษฐีบุตรนี้ เมื่อชาติก่อนโน้นได้กระทำธงทองอันดี เพื่อจะบูชาพระเจดีย์อันบันจุพระสารีริกธาตุแห่งพระกัสสปทศพลเจ้าแล้วก็ปรารถนาว่า ขอเดชะผลานิสงส์ที่ข้าพเจ้าได้บูชาธงทองนี้ สตรีภาพทั้งปวงเว้นไว้แต่ญาติสาโลหิตแห่งอาตมาแล้ว สตรีภาพนอกจากนั้น

ครั้นแลเห็นซึ่งข้าพเจ้านี้ ขอจงให้มีจิตต์ประติพัทธ์ด้วย ข้าพเจ้าจงสิ้นทั้งปวงเถิด เหตุดังนั้น เมื่อมาเกิดเป็นเขมะเศรษฐีบุตรนี้ สตรีภาพผู้ใดได้เห็นก็มีจิตต์ประติพัทธ์ด้วยเขมะเศรษฐีบุตรนี้เป็นอันมาก เขมะเศรษฐีบุตรนั้น ย่อมกระทำซึ่งมิจฉาจารกรรมด้วยภริยาผู้อื่นนั้นเนือง ๆ เพลาวันหนึ่งราชบุรุษทั้งหลายจับตัวเขมะเศรษฐีบุตรนั้นได้ นำเอาไปถวายพระเจ้าปัสเสนทิโกศลราช ๆ จึงมีพระราชโองการตรัสถาม ทราบความว่า เขมะเศรษฐีบุตรเป็นหลานของท่านอนาถบิณฑิกมหาเศรษฐี ผู้เป็นอุบาสกอุปฐากสมเด็จพระพุทธเจ้า ถ้าเราจะลงโทษและลงราชทัณฑ์ให้ปรากฏ อนาถบิณฑิกมหาเศรษฐีก็จะอัปยศอายแก่ชนทั้งหลายทั้งปวงนั้น ครั้นพระมหากษัตริย์ตรัสฉะนี้แล้วก็มิได้กระทำโทษปล่อยไปเสีย ฝ่ายเขมะเศรษฐีบุตรก็กระทำมิจฉาจารกรรมสืบไปเล่า ราชบุรุษจับได้ถึงสามครั้ง ครั้นกราบทูลท้าวเธอก็ให้ปล่อยเสียถึงสามครั้ง ภายหลังอนาถบิณฑิกมหาเศรษฐี จึงพาเขมะเศรษฐีบุตรนั้นไปกราบทูลสมเด็จพระพุทธองค์เจ้า ขอให้เทศนาสั่ง

สอนเขมะเศรษฐีบุตรนั้น พระพุทธองค์ก็ตรัสเทศนาว่า "จตฺตาริ ฐานานิ นโร ปมตฺโต" เป็นอาทิฉะนี้ ความว่า ดูกรคหบดีบุตร บุคคลผู้ใดหาสติอันจะพิจารณาซึ่งกุสลากุสลกรรมมิได้ และสร้องเสพย์ภริยาแห่งท่านผู้อื่นทั้งหลาย บุคคลนั้นย่อมถึงการอันจะเป็นโทษให้เกิดทุกข์นั้นสี่ประการ คือจะให้เสวยผลแห่งอกุศลนั้นเป็นอันมาก อันนี้เป็นโทษเป็นประถม ประการหนึ่ง บุคคลผู้ใดเสพย์ด้วยภริยาผู้อื่นนั้น มีความชื่นชมยินดีเป็นอันมากนอนมิได้หลับ เหตุว่ากลัวภัยนั้น อันนี้ก็เป็นโทษคำรบสอง ประการหนึ่ง บุคคลผู้ใดเสพย์ด้วยภริยาผู้อื่นนั้นจะได้ซึ่งความติเตียนนินทาหาผู้ใดจะสรรเสริญมิได้ อันนี้ก็เป็นโทษคำรบสามประการหนึ่ง บุคคลผู้ใดเสพย์ด้วยภริยาผู้อื่นนั้น ครั้นจุติจากอาตมาก็ได้ไปเสวยซึ่งทุกข์ในนรกนั้น อันนี้ก็เป็นโทษคำรบสี่ เขมะเศรษฐีบุตรครั้นได้สวนาการฟังเทศนา ก็ได้บันลุพระโสดาบัตติผล เป็นอริยบุคคลแล้วมิได้กระทำมิจฉาจารกรรมสืบต่อไป ก็ละเสียซึ่งมิจฉาจารกรรมนั้นเป็นอันขาดด้วยองค์อริยมรรคคือ สัมมากัมมันโต

อันบังเกิดด้วยโสดาปัตติมรรคจิตต์นั้น แก้ไขในบท สัมมากัมมันโต อันเว้นจากปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร ด้วยนิทานละอัน ๆ ก็ยุกติแต่เท่านี้

บัดนี้จะได้แก้ไขในองค์อริยมรรคคำรบห้า ว่าด้วยสัมมาอาชีโวนั้นสืบต่อไป กิริยาที่เว้นจากการค้าขายเลี้ยงชีวิตผิดธรรมนั้น คือเลี้ยงชีวิตด้วยค้าขายห้าประการ สัตตวณิชชา คือขายมนุษย์ เมื่อซื้อมาเอาแต่ค่าน้อย เมื่อขายเอาค่าขึ้นให้มากเอาทรัพย์นั้นมาเลี้ยงชีวิตก็ดี สัตถวณิชชา คือขายหอกดาพศัสตราวุธทั้งปวง อันจะประหารชีวิตแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้น และเอาทรัพย์นั้นมาเลี้ยงชีวิตก็ดี มังสวณิชชา คือเลี้ยงสัตวทั้งหลายเป็นอาทิ คือเนื้อและสุกรเป็ดไก่ไว้ แล้วและฆ่าเองก็ดี ให้ผู้อื่นฆ่าก็ดี ขายเอาทรัพย์นั้นมาเลี้ยงชีวิต มชฺชวณิชฺชา คือขายน้ำเมาเป็นต้นว่า สุราและเมรัย เอาทรัพย์นั้นมาเลี้ยงชีวิตก็ดี วิสวณิชฺชา คือประกอบยาพิษอันจะฆ่าชีวิตแห่งสัตวทั้งหลาย ขายเอาทรัพย์มาเลี้ยงชีวิต ค้าขายห้าประการนี้ แม้กระทำแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ดี ก็เป็นมิจฉาอาชีวะ ชื่อว่าเลี้ยงชีวิตอันผิดธรรม

ประการหนึ่ง บุคคลผู้ใดเลี้ยงชีวิตด้วยค้าขาย อันประกอบไปด้วยตุลากูฏะเกียจกันด้วยชั่งนั้น มีสี่ประการ รูปกูฏะกระทำชั่งนั้นให้เหมือนกัน แต่ว่าอันหนึ่งเบาอันหนึ่งหนัก เมื่อจะชั่งของผู้อื่นนั้นเอาชั่งอันหนัก เมื่อจะชั่งของแห่งตนให้แก่ผู้อื่นนั้น เอาชั่งอันเบานั้นชั่งให้ ประการหนึ่ง กระทำเกียจกันด้วยมือ เมื่อจะชั่งเอาของแห่งคนอื่นนั้น ถือชั่งตราชูขึ้นไว้ เอานิ้วก้อยกดปลายชั่งลงไว้ เมื่อจะชั่งของตนให้คนอื่น เอานิ้วก้อยไว้ข้างหัวชั่ง กดหัวชั่งลง ประการหนึ่ง "คหณกูฏ" คือว่าเกียจกันด้วยถือตราชั่ง เมื่อจะชั่งของผู้อื่นนั้นจับไว้ให้มั่นมิให้ชั่งนั้นหกลง เมื่อจะชั่งของตนให้ผู้อื่นนั้นจับชั่งที่สุดไว้ ให้หัวชั่งนั้นหนักลง ประการหนึ่ง "ปฏิจฺฉนฺนกูฏ" คือเกียจกันด้วยอันรับไว้นั้นกระทำแล้วรวงข้างในให้เป็นช่อง ดุจปล้องแห่งไม้ไผ่นั้นแล้วเอาจุณเหล็กหรือปรอทใส่ไว้ข้างในนั้น เมื่อจะชั่งของผู้อื่น ให้จุณเหล็กและปรอทกลิ้งเข้ามาอยู่ข้างท้ายชั่ง เมื่อจะชั่งขาย ให้ปรอทและจุณนั้นกลิ้งเข้าไปอยู่หัวชั่ง บุคคลผู้ใดซื้อขาย ด้วยกลมายาเอาทรัพย์มาเลี้ยงชีวิต

ก็ได้ชื่อว่ามิจฉาอาชีวะ ว่าเลี้ยงชีวิตผิดธรรม ประการหนึ่ง "หทยเภโท" คือบุคคลถือทนานตวงน้ำมัน น้ำมันเนยก็ดี สัปปีนวนีตน้ำอ้อยเหลวน้ำตาลเหลวนั้นก็ดี เมื่อตวงของผู้อื่นนั้น คือเอาทนานใส่ไว้ในภาชนะแห่งตน เมื่อเอาสัปปีตักใส่ทนาน เผยอนิ้วมืออันบีดก้นทนานนั้นออกให้ไหลลงในภาชนะแห่งตน เมื่อจะตวงของตนให้แก่ผู้อื่นนั้น เอานิ้วมือกดทนานไว้ให้มั่นมิให้ไหลออกได้แล้วก็ให้แก่ผู้อื่น ประการหนึ่ง "สิกฺขาเภโท" คือตวงถั่วงาข้าวเปลือกและข้าวสารด้วยทนานก็ดี กระบุงกระเชอและสัดนั้นก็ดี เมื่อตวงของผู้อื่นนั้นค่อยเทลงในสัดและทนานแต่ละน้อย ๆ เมื่อจะตวงของตนให้แก่ผู้อื่นนั้น เทลงทีเดียวให้เต็มสัดแล้วให้แก่ผู้อื่น บุคคลผู้ใดค้าขายด้วยถือชั่งและทนานด้วยเล่ห์กลมายา ดังนี้ เอาทรัพย์นั้นมาเลี้ยงชีวิต ก็ได้ชื่อว่ามิจฉาอาชีวะ ประการหนึ่ง "รชฺชุเภโท" คือวัดไร่นาเอาสินจ้าง ครั้นชนทั้งหลายให้สินจ้างแก่ตน แม้มากก็วัดให้น้อย ครั้นไม่ได้สินจ้าง แม้น้อยก็วัดให้มากออกไป ประการหนึ่งเป็นตุลาการชำระความ ครั้นผู้ใดให้สินจ้างก็ย่อมให้ผู้นั้น

ชนะ เอาทรัพย์มาเลี้ยงชีวิตแห่งตน ก็ได้ชื่อว่ามิจฉาอาชีวะ ประการหนึ่ง "กำสกูฏ" คือเกียจกลพ่อลวงทำภาชนะทองคำไว้สำรับหนึ่ง และภาชนะทองเหลืองเป็นอันมาก แล้วก็แต่งอาบเคลือบให้มีพรรณเหมือนทองคำแล้วเอาไปขาย เมื่อจะขืดให้เขาดูนั้นก็เอาภาชนะทองคำนั้นขืดฝนให้ดูก่อน เมื่อจะให้ก็ให้ภาชนะอันใช่ทองคำนั้นไปให้แก่ผู้นั้น กระทำกลมายาค้าขายเอาทรัพย์มาเลี้ยงชีวิตดังนี้ ได้ชื่อว่ามิจฉาอาชีวะ ประการหนึ่ง "วญจนา" คือพ่อลวงด้วยเล่ห์กลมายาอุบาย ดุจว่าไว้ในทำเนียบดังนี้ว่า พรานเนื้อผู้หนึ่งได้เนื้อมาสองตัว ๆ หนึ่งใหญ่ตัวหนึ่งน้อย เอามาว่าจะขาย ชายนักเลงผู้หนึ่งจะซื้อ จึงถามราคาเนื้อนั้นว่า เนื้อตัวใหญ่นี้ราคาเท่าใด ตัวน้อยนี้ราคาเท่าใด พรานเนื้อจึงบอกว่าราคาเนื้อตัวใหญ่นั้นสองกหาปณะ ลูกเนื้อนั้นจะขายกหาปณะหนึ่ง นักเลงนั้นก็ให้เงินกหาปณะหนึ่ง ก็ซื้อเอาลูกเนื้อนั้นไปหน่อยหนึ่ง แล้วก็กลับมาว่าแก่นายพรานเนื้อนั้น เรามิพึงพอใจลูกเนื้อนี้ เราจะซื้อเอาตัวใหญ่นั้น พรานจึงว่า ท่านเอาทรัพย์มาให้แก่เราสอง

กหาปณะแล้ว ก็เอาเนื้อตัวใหญ่นี้ไปเถิด นักเลงผู้นั้นจึงว่า ทรัพย์เราให้แก่ท่านแต่ก่อนกหาปณะหนึ่งแล้ว และลูกเนื้อราคากหาปณะหนึ่ง ก็พอครบสองกหาปณะแล้ว ท่านเอาลูกเนื้อนี้ไป จะให้เนื้อตัวใหญ่นี้แก่เราเถิด พรานเนื้อผู้นั้นมิได้ฉลาดในถ้อยคำ ก็เห็นว่านักเลงนั้นว่าชอบ ก็เอาลูกเนื้อนั้นไว้ แล้วก็ส่งเนื้อตัวใหญ่ให้แก่นักเลงผู้นั้น พรานเนื้อจะได้ทรัพย์ราคาเนื้อสองกหาปณะหามิได้ ได้แต่กหาปณะหนึ่ง กิริยาว่าบุคคลผู้ใดพ่อลวงดังนี้ เอาทรัพย์มาเลี้ยงชีวิตแห่งตน ชื่อว่ามิจฉาอาชีวะ ประการหนึ่ง บุคคลผู้ใดกระทำโจรกรรม คือปล้นวิ่งชิงฉกชโมย ปล้นสดมภ์ข่มเหงเอาทรัพย์ของผู้อื่นมาเลี้ยงชีวิตแห่งตนดังนี้ ก็ได้ชื่อว่ามิจฉาอาชีวะ สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าเมื่อจะตรัสเทศนาสัมมาอาชีโว อันเลี้ยงชีวิตชอบธรรมนั้น ก็ตรัสเทศนามิจฉาอาชีวะอันเลี้ยงชีวิตผิดธรรมนี้ให้รู้ก่อน ดุจบุคคลอันจะบอกหนทางอันปราศจากภัย ก็บอกหนทางอันประกอบด้วยภัยให้รู้ก่อน ครั้นเว้นจากหนทางอันประกอบด้วยภัยนั้นก็เป็นหนทางอันปราศจากภัย และมี

อุปมาฉันใด ประพฤติเลี้ยงชีวิตอันเว้นจากมิจฉาอาชีวะนี้เสียแล้ว ก็ได้ชื่อว่าสัมมาอาชีโว มีอุปไมยดุจนั้น ค้าขายโดยชอบธรรมเลี้ยงชีวิตนี้ ก็มีดุจพระโพธิสัตวบังเกิดเป็นพ่อค้าเครื่องประดับ นามบัญญัติชื่อว่าเสรีวะพาณิช เหตุว่าอยู่ในเมืองเสรีวะนครนั้น เทวทัตต์นั้นบังเกิดเป็นพ่อค้ามีนามบัญญัติดุจพระโพธิสัตวนั้น พ่อค้าทั้งสองนั้นก็ข้ามแม่น้ำชื่อว่านีลพาหาไปถึงอันธปุระนคร เทวทัตต์นั้นเข้าไปก่อนร้องขายเครื่องประดับ ไปถึงตระกูลเศรษฐีแห่งหนึ่ง กิริยาว่าตระกูลนั้นมีทรัพย์สมบัติอันฉิบหายสิ้นแล้ว ยังแต่ยายกับหลานสองคน นางกุมารีผู้หลานนั้น อ้อนวอนยายให้ซื้อเครื่องประดับ ก็เรียกเทวทัตต์พาณิชเข้าไป จึงเอาถาดทองคำใบหนึ่งเป็นของเก่ามัวหมอง ก็มิได้รู้จักว่าทองคำ นำมาให้เทวทัตต์นั้นดูแล้วว่า ท่านเอาถาดใบนี้ไป จงให้สร้อยแก่นางกุมารีผู้นี้ตามแต่ท่านจะให้เถิด เทวทัตต์พาณิชนั้นจับเอาถาดทองมาแล้ว จึงเอาเข็มขีดดูก็รู้ว่าถาดนั้นเป็นทองคำควรค่าได้หมื่นตำลึง ก็บังเกิดโลภเจตนาว่า เจ้าของมิรู้ได้ว่าถาดทองคำ จำอาตมาจะ

ลวงเอาถาดทองคำนี้เถิด จึงกล่าวว่า ถาดนี้เป็นถาด
ชั่วถ่อยเป็นราคาก็มิได้ถึงกึ่งมาสก ก็วางถาดนั้นลงไว้
แล้วไปเร่ขายในที่อื่น จึงพระโพธิสัตวพาณิชก็ร้องขาย
สร้อยมาถึงตระกูลที่ยายหลานอยู่นั้น ก็เรียกพาณิช
โพธิสัตวเข้าไปจึงเอาถาดนั้นมาให้ กล่าวว่า ท่านจง
เอาถาดนี้ไป จงให้สร้อยแก่นางกุมารีนี้ตามแต่ท่านจะ
ให้เถิด พระโพธิสัตวพ่อค้าเอาถาดนั้นมาพิจารณาดู
ก็รู้ว่าทองคำควรค่าได้หมื่นตำลึง จึงบอกตามความจริง
ว่า ถาดของแม่นี้เป็นราคาถึงหมื่นหนึ่ง ทรัพย์ทั้งปวง
ของข้ามิได้ควรค่าถาดทองของแม่ ส่วนยายจึงว่าพาณิช
คนก่อนนั้นกล่าวว่าถาดนี้ชั่วถ่อย จะเป็นค่าก็มิได้ถึง
กึ่งมาสกวางถาดนี้ลงไว้เสีย บัดนี้ถาดนี้เป็นทองคำ ควร
ค่าได้หมื่นตำลึงดั่งนี้ เป็นด้วยบุญของท่านเอง ท่าน
จงเอาถาดนี้ไปเถิด จงให้สร้อยแก่นางกุมารีนี้ ตามแต่
ท่านจะให้เถิด พระโพธิสัตว์จึงเอาทรัพย์ที่ตนนั้นห้าร้อย
และเครื่องประดับทั้งปวง เป็นราคาห้าร้อยกหาปณะ
คิดเป็นทรัพย์พันหนึ่งให้แก่ยายหลานนั้นแล้ว ก็เอาถาด
ทองนั้นไปด้วยฉับพลัน ให้ทรัพย์แปดกหาปณะแก่เจ้า

ของเรือจ้างให้ส่งข้ามแม่น้ำไป ฝ่ายเทวทัตต์พาณิชนั้น ก็กลับมาสู่สถานนั้นอีก จึงว่าแก่ยายหลานว่า ท่านจงเอาถาดมาให้แก่เราเถิด เราจะให้สร้อย ยายหลานจึงว่า ท่านว่าถาดนี้ชั่วถ่อยเสียแล้ว บัดนี้พาณิชผู้หนึ่งเป็นธรรมพาณิชให้ทรัพย์แก่เราพันหนึ่ง จึงเอาถาดนั้นไปแล้ว ฝ่ายเทวทัตต์พาณิชครั้นได้ฟังวาจาดังนั้น ก็บังเกิดโศกาดูรยิ่งนัก มารำพึงคิดว่า อาตมานี้มาฉิบหายเสียจากถาดทองอันควรค่าได้หมื่นหนึ่งแล้ว ครั้นรำพึงไปก็ไม่อาจสามารถจะดำรงสติสมฤดีได้ ก็เรียรายทรัพย์ของตนเสียในประตูบ้านนั้น แล้วซัดผ้านุ่งผ้าห่มเสีย แล้วก็ฉวยได้ไม้คันชั่งเป็นตะบองไปตามพระโพธิสัตว ไปถึงริมฝั่งนทีร้องเรียกเจ้าของเรือจ้างให้ข้ามรับ เจ้าของเรือจ้างก็มิได้กลับ เทวทัตต์ก็ขึ้งโกรธนักสำรอกโลหิตออกแล้วก็กระทำกาลกิริยาตายในสถานที่นั้น แท้จริง เมื่อเทวทัตต์จะกระทำกาลกิริยา จึงกำเอาทรายมาเต็มกำมือแล้ว ก็ผูกเวราอาฆาตแก่พระโพธิสัตว จำเดิมแต่ชาตินั้นมา เนื้อความนี้มีพิสดารอยู่ในเสรีวะชาดกนั้น บุคคลผู้เป็นพาณิชค้าขายเลี้ยงชีวิตโดยชอบ

ธรรม เจ้าของยกให้เองดุจพระโพธิสัตวนี้ ก็ได้ชื่อว่าสัมมาอาชีโว นี่แหละปัจจยทานาธิบดีทั้งปวง พึงเข้าใจ เถิดว่าเลี้ยงชีวิตโดยยกโดยธรรมนี้ มิได้ฉ้อเอาของท่านผู้อื่นมาเลี้ยงชีวิต ก็ได้ชื่อว่าสัมมาอาชีโว ประการหนึ่ง บุคคลผู้ค้าขายตามประเทศ คือประเทศแห่งหนึ่ง สินค้าถูก ประเทศแห่งหนึ่งสินค้าแพง และซื้อสินค้าแต่ประเทศอันถูกไปขายในประเทศอันแพง และได้ทรัพย์มากก็หาโทษมิได้ ก็ได้ชื่อว่าสัมมาอาชีโว ประการหนึ่ง นักปราชญ์ผู้มีวิจารณปัญญาพึงเข้าใจเถิดว่า สัมมาอาชีวะเป็นประติปักษ์แก่มิจฉาอาชีวะ โดยนัยดังวิสัชนามาฉะนี้ บทสัมมาอาชีโวก็เสร็จแล้วแต่เท่านี้

วาระนี้จะได้แก้ไขในองค์มรรคเป็นคำรบห้า คือสัมมาวายาโมสืบต่อไป กิริยาว่าสัมมาวายาโมนั้น ย่อมกระทำกิจสี่ประการคือสัมมาวายาโม อันมิให้อกุศลธรรมที่ยังมิได้เกิดนั้นไม่ให้เกิดขึ้นได้หนึ่ง คือสัมมา-วายาโม อันจะละเสียซึ่งอกุศลธรรมที่บังเกิดแล้วนั้นหนึ่ง คือสัมมาวายาโม อันจะยังกุศลธรรมที่ยังมิได้เคยเกิดนั้นให้เกิดขึ้นหนึ่ง คือสัมมาวายาโม อันจะให้เจริญกุศลธรรมอันบังเกิดแล้วนั้นหนึ่ง เป็นสี่ประการดังนี้

สัมมาวายาโม อันมิให้เกิดอกุศลธรรมอันยังมิได้บังเกิดนั้น ก็มีดุจโมรชาดกอันมีในปกิณณกะนิบาตว่าพระโพธิสัตวบังเกิดเป็นนกยูงทอง มีกายใหญ่เท่าเรือนเกวียน มีตาทั้งสองข้างนั้นแดงงามดุจเมล็ดมะกล่ำมีจะงอยปากดุจแก้วประพาฬ และมีแวว แดงเวียนรอบตัวแล้วก็สร้านไปในกลางหลัง มีรูปงามยิ่งนัก นกยูงทั้งปวงก็ตั้งให้เป็นพระยาแห่งนกทั้งหลาย ในกาลวันหนึ่ง พระโพธิสัตวลงไปกินน้ำในท้องธาร เล็งเห็นรูปของตนงามแล้วก็ปริวิตกว่า อาตมาจะอยู่ด้วยนกทั้งหลายในทางมนุษย์นี้ ภัยจะบังเกิดแก่อาตมา ๆ จะไปอยู่ในป่าหิมพานต์แต่ผู้เดียวให้เป็นสุขเถิด ในกาลเมื่อราตรีค่ำนกยูงทั้งหลายหลับสิ้นแล้ว พระโพธิสัตวก็มิให้นกยูงตัวใดตัวหนึ่งรู้ บินไปสู่ป่าหิมพานต์ ข้ามพ้นภูเขาสามชั้น เข้าไปถึงภูเขาเป็นคำรบสี่ เห็นสระใหญ่ดาดไปด้วยไม้ทั้งหลายในป่านั้น มีไม้ไทรต้นหนึ่งใหญ่ในภูเขา พระโพธิสัตวปรารถนาจะอยู่ในสถานที่นั้น ก็จับลงในตีนภูเขาแทบปากถ้ำนั้น สัตวทั้งหลายมิอาจขึ้นบนภูเขานั้นได้ เหตุว่าภูเขานั้นสูงและชัน หา

ที่จะขึ้นจะลงมิได้ และพ้นจากภัยศัตรูหมู่ทีฆชาติและมนุษย์ทั้งหลาย พระโพธิสัตวรู้ว่าสบายแล้ว ก็อยู่ในสถานที่นั้น ครั้นรุ่งเช้าพระอาทิตย์อุทัยขึ้นมา พระโพธิสัตวก็บ่ายหน้าต่อบุรพทิศ แลเห็นปริมณฑลพระอาทิตย์นั้น ประณมบีกทั้งสองข้างเข้าไว้ แล้วก็เจริญพระปริตรว่า "อุเทตยญฺจกฺขุมา เอกราชา หริสฺสวณฺโณ" เป็นอาทิตั้งนี้ เพื่อจะรักษาอาตมาในเพลากลางวัน จึ่งบินไปสู่ที่แสวงหาอาหาร ครั้นเพลาเย็นพระโพธิสัตวก็บินมาจับเหนือยอดภูเขา แลดูปริมณฑลพระจันทร์แล้วก็กล่าวพระคาถาว่า "อปฺเปตยญฺจกฺขุขา เอกราชา หริสฺสวณฺโณ" เป็นอาทิตั้งนี้แล้วก็อยู่ในกลางคืนนั้น ตกว่าพระโพธิสัตวอุตส่าห์เพียรพยายามดังนี้ เป็นนิจกาลทุกวัน ก็ยังอกุศลธรรมทั้งปวงมิให้บังเกิดขึ้นในสันดาน สิ้นกาลช้านานประมาณเจ็ดร้อยปี อย่างนี้จัดได้ชื่อว่าสัมมาวายาโมเป็นโลกิยมรรค บังเกิดด้วยกามาวจรกุศลจิตต์นั้น

สัมมาวายาโม อันละเอียดซึ่งอกุศลธรรมอันบังเกิดแล้วนั้น ก็มีดุจในบัญจอุโบสถชาดกในปกิณณกะ

นิบาตว่า ครั้งหนึ่งพระโพธิสัตวเกิดในตระกูลพราหมณ์ มีสมบัติมาก ก็ละสมบัติออกทรงบรรพชาเป็นดาบส ตั้งอาศรมอยู่ในสถานที่ควรจะชื่นชมยินดี อันมีในระหว่างเมืองทั้งสามมีเมืองมคธราษฎร์เป็นอาทิ ยังมีนกพิราพตัวหนึ่งกับภริยาอยู่ในกอไม้ไผ่ ใกล้อาศรมแห่งพระดาบสนั้น งูเหลือมตัวหนึ่งอยู่ในจอมปลวกใกล้อาศรม และสุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่ง ก็อยู่ในสุมทุมใกล้อาศรมแห่งพระดาบสนั้น หมีตัวหนึ่งก็อยู่ในพุ่มไม้ใกล้อาศรมแห่งพระดาบสนั้น ในกาลวันหนึ่ง นกพิราพไปเที่ยวหาอาหารกับภริยา มีเหยี่ยวตัวหนึ่งบินมาฉาบเอาภริยานั้นไปกิน นกพิราบนั้นปราศจากภริยา ราคะหากเบียดเบียนให้ลำบาก จึงเข้าไปสู่อาศรมบทสมาทานเอาอุโบสถศีลในสำนักพระดาบส เพื่อจะข่มเสียซึ่งราคะนั้นว่าราคะแห่งเรานี้ยังมิได้ระงับตราบใด อาตมาก็มิได้ไปหาอาหารตราบนั้น นกพิราพก็อดอาหารอยู่รักษาอุโบสถกรรมในสถานที่นั้น ฝ่ายงูนั้นก็ออกมาคิดว่าจะไปหาอาหาร และยังมีอุสุภราชตัวหนึ่งขาวล้วนทั้งตัวเป็นวัวมงคลแห่งนายโคบาล โคอุสุภราชนั้นไปเที่ยว

แสวงหาอาหารแทบจอมปลวกที่งูอยู่ ก็เหยียบลงที่คอ งู งูก็ขบเอาโคอุสุภราชนั้นตาย และนายโคบาลทั้งหลายเที่ยวหามาพบทรากโคเข้าแล้ว ก็ร้องไห้รักโคอุสุภราชตัวนั้น กระทำสักการบูชาแล้วก็ขุดหลุมฝังโคอุสุภราชนั้นไว้ในที่นั้น งูนั้นครั้นมาเห็นก็ดำริว่า อาตมาลุอำนาจแก่โทโส กระทำให้โคอุสุภราชของชนทั้งหลายตาย ชนทั้งหลายเป็นทุกข์เศร้าโศกเพราะอาตมา ควรอาตมาจะอดโทโสนั้นเสีย งูนั้นจึงเข้าไปสู่ที่อาศรมบทแล้วสมาทานซึ่งอุโบสถศีลในสำนักพระดาบส ด้วยคิดว่าโทโสนี้ยังมิระงับตราบใด อาตมาก็มิได้ไปหาอาหารตราบนั้น ถ้าโทโสนี้ระงับเมื่อใด อาตมาจึงจะไปหาอาหารเมื่อนั้น งูนั้นก็รักษาอุโบสถกรรมแล้วก็นอนอยู่ในสถานที่ควร ฝ่ายสุนัขจิ้งจอกนั้นก็ไปเที่ยวแสวงหาอาหาร พบช้างตายอยู่ตัวหนึ่ง สุนัขจิ้งจอกกัดทวารแห่งช้างนั้นแล้ว ก็เข้าไปกินพุงณะภายในแล้วก็นอนอยู่ในท้องช้างนั้น จึงรำพึงว่าอาหารและที่นอนก็มีในท้องช้างนี้แล้ว ก็จะประโยชน์อันใดด้วยจะไปหาอาหารในที่อื่นเล่า สุนัขจิ้งจอกนั้นก็ยินดีมิได้ออกจากภายใน

นอนอยู่ในท้องช้างนั้น ในอปรภาคเบื้องน่าทรากช้างนั้นต้องลมและแดดก็แห้งเข้า ทวารแห่งช้างนั้นก็ปิดเข้า สุนัขจิ้งจอกก็นอนอยู่ในท้องช้างนั้น มีสรีระอันชุบผอมไม่เล็งเห็นที่จะออกมาได้ อยู่มากาลวันหนึ่งห่าฝนอกาลเมฆตกหนัก ทวารช้างนั้นชุ่มด้วยน้ำฝนเผยออกหน่อยหนึ่ง สุนัขนั้นก็ลอดออกมาโดยช่องทวารอันแคบนั้น สุนัขนั้นมีขนอันลุ่ยหลุดออกสิ้นทั้งตัว ออกมาได้แล้วก็รำพึงว่า อาตมาได้ทุกข์ทั้งนี้เหตุด้วยโลโภ อาตมายังมิได้ข่มโลโภเสียตราบใด อาตมาก็มิได้ไปหาอาหารตราบนั้น สุนัขจิ้งจอกนั้นไปสู่อาศรมแล้ว ก็สมาทานอุโบสถศีลในสำนักพระดาบสนั้น แล้วก็นอนอยู่ในสถานอันควร ฝ่ายหมีนั้นก็มีความปรารถนาอาหารครอบงำยิ่งนัก ออกจากพุ่มไม้เข้าไปหาอาหารในป่าชนทั้งหลายแลเห็นแล้ว ก็ถือธนูและท่อนไม้ไล่ตีหมีนั้นจนศีรษะแตก มีเลือดอันไหลออกแล่นหนีไป จึงรำพึงว่าอาตมาต้องเวทนาทั้งนี้ เหตุด้วยโมโหหลงด้วยอันจะเข้าไปหาอาหารในป่านั้น อาตมายังมิได้อดเสียซึ่งโมโหได้ตราบใด อาตมาก็มิได้ไปหาอาหารตราบนั้น

คิดแล้วก็ไปสู่อาศรมบท สมาทานอุโบสถศีลในสำนักพระดาบสนั้นแล้ว ก็นอนอยู่ในสถานที่ควรแห่งหนึ่ง ฝ่ายพระดาบสนั้นมานะด้วยชาติว่า อาตมานี้เป็นพราหมณ์ชาติประเสริฐกว่าชนทั้งหลาย ครั้นมีมานะด้วยชาติฉะนี้ ก็มิอาจยังฌานสมาบัติให้เกิดได้ ยังมีพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง รู้ว่าดาบสผู้นี้เป็นหน่อพุทธังกูรจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า ควรเราจะกระทำพระดาบสนั้นให้สละมานะเสียในกาลบัดนี้เถิด พระปัจเจกพุทธเจ้า จึงมานั่งอยู่เหนือพื้นศิลาอันเป็นที่นั่งแห่งพระดาบสนั้น พระดาบสออกมาได้ทัศนาการเห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าก็มิได้ถวายนมัสการ พระ-ปัจเจกพุทธเจ้าจึงกล่าววาจาว่า ดูกรมหาบุรุษ อาตมะภาพนี้ได้ตรัสเป็นพระปัจเจกโพธิญาณ และท่านไซร้จะได้ตรัสแก่สรรเพชญดาญาณ เป็นพระพุทธเจ้าในแผ่น-ดินนี้ ดังฤาจึงมาลุอำนาจแก่มานะดังนี้ ไม่สมควรแก่ท่าน เมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าให้โอวาทความสั่งสอนฉะนี้ พระดาบสก็มิได้ไหว้มิได้นมัสการพระปัจเจกพุทธเจ้านั้น อนึ่งก็มิได้ไต่ถามว่า ข้าจะได้ตรัสเป็นพระในกาล

เมื่อใด เพราะเหตุด้วยมานะนั้น พระปัจเจกพุทธเจ้าจึงมีวาจาว่า ดูกรดาบส ท่านจงรู้ซึ่งสภาวะคุณแห่งอาตมะภาพนี้ว่า ประเสริฐกว่าชาติแห่งท่านเถิด ผิว่าท่านอาศรัยชาติว่าประเสริฐดี ท่านจงเหินเหาะขึ้นไปเที่ยวในอากาศดุจอาตมะภาพฉะนี้เถิด พระปัจเจกพุทธเจ้าจึงเหาะขึ้นสู่อากาศ ดุจเรี่ยรายซึ่งธุลีในบาทานั้นลงเหนือชฎาปริมณฑลแห่งพระดาบสนั้น ก็ไปสู่ป่าพระหิมพานต์ เมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าไปแล้ว ฝ่ายดาบสนั้นก็บังเกิดธรรมสังเวชว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าองค์นี้มีศีลประเสริฐนัก ท่านจึงปลิวไปในอากาศดุจสำลีอันลมพัด ฝ่ายอาตมานี้มีมานะด้วยชาติ จึงมิได้ไหว้พระปัจเจกพุทธเจ้า ชาตินี้จะเป็นประโยชน์ดังฤๅ ศีลนี้ประเสริฐดีในโลกนี้เที่ยงแท้ ฝ่ายมานะครั้นเจริญขึ้นก็จะพาอาตมานี้ไปสู่นรกเที่ยงแท้ อาตมายังมิได้ข่มมานะเสียได้ตราบใด อาตมาก็จะมิได้ไปหาผลไม้ตราบนั้น พระดาบสก็เข้าไปในบรรณศาลาสมาทานอุโบสถศีล เพื่อจะข่มเสียซึ่งมานะนั่งอยู่ในบรรณศาลา อุตส่าห์ข่มเสียซึ่งมานะนั้นด้วยเพียรพยายาม แล้วก็ตั้ง

กสิณภาวนาให้บังเกิดอภิญญาสมาบัติ แล้วก็ออกมานั่งเหนือแผ่นศิลาในที่สุดที่จงกรมนั้น นกพิราพก็ตั้งเพียรพยายามเพื่อจะข่มราคะนั้นเสีย งูเหลือมกระทำเพียรพยายามเพื่อจะข่มโทโสเสียนั้นก็ดี สุนัขจิ้งจอกกระทำเพียรพยายามเพื่อจะข่มโลโภเสียนั้นก็ดี หมีกระทำเพียรพยายามเพื่อจะข่มโมโหเสียนั้นก็ดี พระดาบสกระทำเพียรพยายามเพื่อจะข่มมานะเสียนั้นก็ดี ความเพียรพยายามทั้งสี่นี้ ก็ได้ชื่อว่าสัมมาวายาโมเป็นโลกิยมรรคบังเกิดด้วยกามาวจรกุศลจิตต์นั้น

สัมมาวายาโม อันจะให้บังเกิดกุศลธรรมอันยังมิได้บังเกิดนั้น ก็มีดุจนิทานในพระธรรมบทว่า ยังมีพราหมณ์ผู้หนึ่ง เล็งเห็นพระภิกขุทั้งหลายเข้าไปบิณฑบาต และยืนคลุมผ้าจีวรอยู่ในสถานที่แห่งหนึ่ง ชายจีวรแห่งภิกขุนั้นต้องน้ำค้างในใบหญ้า ชายจีวรนั้นชุ่มไปด้วยน้ำ พราหมณ์ผู้นั้นก็บังเกิดกามาพจรกุศลจิตต์คิดว่าอาตมาจะถากหญ้าในสถานที่นี้เสีย ให้ภิกขุทั้งหลายคลุมผ้าจีวรในที่นี้เถิด พราหมณ์ผู้นั้นจึงถากหญ้านั้นเสีย ในกาลวันหนึ่งเล่า พราหมณ์ผู้นั้นแลเห็นชาย

จีวรแห่งภิกขุทั้งหลายนั้นต้องฝุ่นในที่ถากหญ้านั้น จึงเอาทรายมาเรี่ยรายลงไว้ให้ภิกขุทั้งหลายคลุมผ้าจีวรในที่นั้น ในกาลวันหนึ่งเล่า พราหมณ์ผู้นั้นแลเห็นภิกขุทั้งหลายอันยืนคลุมผ้าจีวรในที่นั้น และต้องรัศมีพระอาทิตย์มีสิริระประกอบด้วยเหงื่อ พราหมณ์ผู้นั้นจึงกระทำเพดานให้ร่มแดด ในกาลวันหนึ่งเล่า พราหมณ์ผู้นั้นแลเห็นภิกขุทั้งหลายคลุมผ้าจีวรอยู่ในเพดานนั้น ฝนตกผ้าจีวรนั้นชุ่มด้วยน้ำฝน จึงกระทำศาลาให้ร่มแดดและฝนเป็นอันมั่นคง ให้ภิกขุทั้งหลายอาศรัยคลุมผ้าจีวรสบายในศาลานั้น ครั้นเมื่อจะฉลองศาลาจึงนิมนต์สมเด็จพระศาสดากับภิกขุสงฆ์ ให้กระทำภัตตกิจในศาลานั้น แล้วก็กราบทูลเหตุทั้งปวงให้ทรงทราบ สมเด็จพระพุทธองค์จึงโปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาว่า

"อนุปุพฺเพน เมธาวี โถกๆ ขเณ เขณ
กมฺมาโร รชตสฺเสว นิทฺธเม มลมตฺตโน"

ดังนี้ มีความว่า ดูกรพราหมณ์ ช่างทองทั้งปวงอันจะเลี้ยงทองหล่อและตีแต่ทีเดียว ก็มิอาจเพื่อจะนำมลทินแห่งทองนั้นเสียและกระทำเป็นเครื่องประดับได้ ช่าง

ทองนั้นต้องหล่อเนือง ๆ ตีเนือง ๆ นำมลทินนั้นเสียให้สิ้นแล้ว จึงทำเป็นเครื่องประดับอันมีประการเป็นอันมากนั้นได้ และมีอุปมาฉันใด บุคคลผู้มีปัญญาก็ชำระมลทินมีอาทิ คือโลภะมัจฉริยะอันบังเกิดในจิตต์แต่คราวละน้อย ๆ ในโอกาสนั้น ๆ โดยลำดับ ๆ ปราศจากมลทินทั้งปวงแล้ว จึงกระทำกุศลทั้งปวงเนือง ๆ ก็มีอุปมาดุจช่างทองอันเลียงทองให้ปราศจากมลทิน แล้วและกระทำเครื่องประดับได้เป็นอันมากนั้น พราหมณ์ผู้นั้นได้ฟังธรรมเทศนา ก็ลุถึงพระโสดาปัตติผลเป็นอริยบุคคลในพระศาสนา พราหมณ์กระทำเพียรพยายามในการกุศลธรรมทั้งปวงนั้น ได้ชื่อว่า สัมมาวายาโม เป็นโลกิยมรรคบังเกิดด้วยกามาพจรกุศลจิตต์นั้น เมื่อพราหมณ์นั้นถึงโสดาแล้ว สัมมาวายาโมอันเป็นโลกุตรก็บังเกิดด้วยโสดาปัตติมรรคจิตต์

และสัมมาวายาโม อันยังกุศลธรรมที่บังเกิดแล้วให้ตั้งอยู่และให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็มีดุจนิทานอุบาสกห้าร้อยชวนกันรักษาศีลห้าประการ แล้วและปรารถนาให้ศีลนั้นยิ่ง ๆ ขึ้นไป จึงสมาทานศีลแปดประการ แล้ว

ก็สมาทานศีลสิบประการ แล้วบรรพชาเป็นสามเณรในพระศาสนา ปฏิบัติอภิสมาจาริกวัตร แล้วจึงอุปสมบทเป็นภิกขุ ทรงพระจตุปาริสุทธศีล และความเพียรพยายามดังนี้ ได้ชื่อว่าสัมมาวายาโม เป็นโลกิยมรรคบังเกิดด้วยกามาวจรกุศลจิตต์นั้น แก้ในบทสัมมาวายาโมเป็นโลกิยมรรคด้วยชาดกและนิทานจบแต่เท่านี้

บัดนี้จะแก้ไขในบทสัมมาสตินั้นต่อไป สัมมาสตินั้นได้แก่สติที่ประกอบด้วยอารมณ์สี่ประการ คือตั้งสติเอาสรีระกายเป็นอารมณ์ และเจริญสมถะวิปัสสนานั้นหนึ่ง คือตั้งสติเอาเวทนาเป็นอารมณ์ และเจริญสมถะวิปัสสนานั้นหนึ่ง คือตั้งสติเอาจิตต์นั้นเป็นอารมณ์เจริญพระสมถะวิปัสสนานั้นหนึ่ง คือตั้งสติเอาธรรมเป็นอารมณ์ คือสัญญาขันธ์ สังขารขันธ์เป็นอารมณ์และเจริญสมถะและวิปัสสนานั้นหนึ่ง สตินั้นอันมีอารมณ์สี่ประการดังนี้ มีลักขณะสองประการ คืออปีลาปน-ลักขณะสติหนึ่ง อุปริคหณลักขณะสติหนึ่ง อปีลาปนลักขณะสตินั้น ยังพระโยคาวจรกุลบุตรให้รู้ผูกกุศลธรรมทั้งปวงไว้เช้าค่ำ มิให้ลืมกุศลธรรมทั้งหลายนั้น

อุปมาดุจภัณฑาคาริกรัตนขุนคลังแก้ว แห่งสมเด็จบรม-จักรพัตราธิราช อันถวายบาญชีเช้าค่ำเป็นนิจนิรันดร์ว่า ข้าแต่สมเด็จบรมบิตร ช้างแห่งพระองค์เจ้ามีเท่านี้ ม้าและรถพลนิกายแห่งพระองค์เจ้ามีเท่านี้ หิรัญสุวรรณรัตนแห่งพระองค์เจ้ามีเท่านี้ พระราชทรัพย์ทั้งปวงอันเป็นของอุปโภคบริโภคของพระองค์เจ้ามีเท่านี้ พระองค์-เจ้าจงทรงพระอนุสรระลึกพระราชทรัพย์ทั้งปวง อันเป็นของพระองค์นี้เถิด อันนี้และมีอุปมาฉันใด อบีลา-ปนลักษณะสตินั้นก็ยังพระโยคาวจรให้ระลึกถึงซึ่งคุณกุศลธรรมทั้งหลายดังนี้ว่า "อิเม จตฺตาโร สติปฏฺฐานา" ธรรมทั้งหลายสี่ประการนี้ชื่อสติปัฏฐาน "อิเม จตฺ-ตาโร สมฺมปฺปธานา" ธรรมทั้งหลายสี่ประการนี้ชื่อสัมมัปปธาน "อิเม จตฺตาโร อิทฺธิปาทา" ธรรมทั้งหลายสี่ประการนี้ชื่ออิทธิบาท ธรรมทั้งหลายห้าประการนี้ชื่ออินทรีย์ ธรรมทั้งหลายห้าประการนี้ชื่อพละ ธรรมทั้งหลายเจ็ดประการนี้ชื่อโพชฌงค์ ธรรมทั้งหลายหมู่นี้ ชื่ออริยมรรคมีองค์แปด ธรรมทั้งหลายหมู่นี้ชื่อสมถะ ธรรมทั้งหลายหมู่นี้ชื่อวิปัสสนา ธรรมทั้งหลาย

หมู่นี้ชื่อสัจจะ ธรรมทั้งหลายหมู่นี้ชื่อวิมุตติ ธรรมทั้งหลายหมู่นี้ชื่อโลกุตตระ อปีลาปนลักขณะสตินี้ มีอุปไมยดั่งภัณฑาคาริกรัตนนั้น ฝ่ายอุปริคหณลักขณะสตินั้น มีอุปไมยดุจปรินายกรัตนขุนพลแก้วแห่งสมเด็จบรมจักรพรรติราช อันพิจารณาซึ่งฝูงชนทั้งปวง และรู้ว่าชนทั้งหลายหมู่ใดอันมิได้กระทำให้เป็นประโยชน์แก่สมเด็จบรมจักรพรรติราช ก็ยังชนทั้งหลายหมู่นั้นให้ออกไปไกลจากสมเด็จบรมจักรพรรติราช ชนทั้งหลายหมู่ใดกระทำให้เป็นประโยชน์แก่สมเด็จบรมจักร-พรรติราช ก็ยังชนทั้งหลายหมู่นั้นให้เข้ามาใกล้สมเด็จบรมจักรพรรติราชนั้น และมีอุปมาฉันใด อุปริคหณลักขณะสตินั้น ก็แสวงหาสติแห่งธรรมทั้งหลายดั่งนี้ว่า ธรรมทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้น อันหาประโยชน์มิได้ก็บรรเทาเสีย ธรรมทั้งหลายมีกายเป็นอาทิ เป็นประโยชน์แล้วและถือเอา ก็มีอุปไมยดุจปรินายกรัตนแห่งสมเด็จบรมจักรพรรติราชนั้น แก้ไขมาในบทสัมมาสติก็จบแต่เท่านี้

บัดนี้จะแก้ไขในบทสัมมาสมาธิต่อไป และในบทสัมมาสมาธินั้นมีลักขณะสองประการ คือปาโมกข-

ลักขณะหนึ่ง อวิกเขปนลักขณะหนึ่ง ปาโมกขลักขณะสัมมาสมาธินั้น เป็นประธานแก่กุศลธรรมทั้งหลาย อุปมาดุจยอดกูฏาคารปราสาทอันเป็นประธานแก่กลอนทั้งหลาย เหตุดังนั้น พระนาคเสนเถรเจ้าจึงอุปมาถวายแก่สมเด็จพระเจ้ามิลินทราชว่า "เสยฺยถาปี มหาราช กูฏาคารสฺส ยากาจิ โคปานสิโย ปพฺภารา กูฏงฺคมา โหนฺติ" เป็นอาทิ เนื้อความว่า "มหาราช" ดูกรบพิตรพระราชสมภาร "ยากาจิ โคปานสิโย" กลอนทั้งหลายแห่งกูฏาคารปราสาทนั้นแหละมีเท่าใด กลอนทั้งหลายนั้นก็ย่อมมียอดกูฏาคารปราสาทเป็นประธานกลอนทั้งหลาย ก็น้อมไปโอนไปเงื้อมไปสู่ยอดกูฏาคารปราสาทอันเป็นที่ประชุม ยอดกูฏาคารปราสาทนั้นเป็นอันล้ำเลิศประเสริฐกว่ากลอนทั้งหลายนั้น อุปมาฉันใด กุศลธรรมทั้งหลายมีประมาณเท่านั้น ย่อมเงื้อมไปโอนไปน้อมไปในสัมมาสมาธินั้น และสัมมาสมาธินี้เป็นที่ประชุมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย มีอุปไมยดุจยอดกูฏาคารปราสาทนั้น อวิกเขปลักขณะสัมมาสมาธินั้น มีสภาวะยังธรรมทั้งหลายให้บังเกิดด้วยสัมมาสมาธินั้น

มิให้พุ่งซ่านด้วยอุทธัจจะ และให้ตั้งอยู่เป็นอันมั่นคงในอารมณ์อันเดียว เหตุดังนั้น จึงอุปมาดังนี้ "ยถา จ เสนางฺคำ ปสฺสิตฺวา ราชา นาม" ชื่อว่าพระมหากษัตราธิราช เมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปสู่สงครามยุทธนั้น ก็ทอดพระเนตรแลดูเสนาทั้งหลายทั้งปวง ครั้นเห็นเสนาย่อหย่อนในสถานที่ใด ก็เสด็จไปในสถานที่นั้น ยังเสนาบดีให้บริบูรณ์แล้วก็ยังเสนาผู้อื่นให้แตกไปแล้วก็ให้ประพฤติเป็นไปตามอำนาจแห่งพระมหากษัตราธิราชนั้น และมีอุปมาฉันใด สัมมาสมาธิอันชื่อว่าอวิกเขปนลักขณะ เหตุว่าสัมมาสมาธินั้นมิให้กุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดนั้นฟุ้งสร้านเรี่ยรายไปด้วยอุทธัจจะให้ครอบงำอุทธัจจะเสีย แล้วก็ให้ตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียวตามอำนาจแห่งสัมมาสมาธิ อุปไมยดุจพระมหากษัตราธิราชนั้น "สมฺมาสมาธิ อวิกฺเขปนวเสน เอกวิโธ" สัมมาสมาธินั้นมีประการหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งสภาวะมิได้ฟุ้งสร้านไปนั้น "อุปจารอปฺปนาวเสน ทุวิโธ" สัมมาสมาธิมีประการสอง ด้วยอำนาจแห่งอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ "หีนมชฺฌิมปณีตวเสน ติวิโธ" สัมมา-

สมาธิมีประการสาม ด้วยอำนาจแห่งหีนสัมมาสมาธิ และมัชฌิมสัมมาสมาธิ และปณีตสัมมาสมาธิ "ทุกฺขา-ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญาทิวเสน จตุพฺพิโธ" สัมมาสมาธิมีสี่ประการ ด้วยอำนาจแห่งทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาหนึ่ง ทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญาหนึ่ง สุขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิหนึ่ง สุขาปฏิปทาขิปปาภิญญาสมาธิหนึ่ง "ปญฺจมชฌานงฺคเวเสน ปพฺภาวิโต" สัมมาสมาธิมีประการห้าด้วยอำนาจแห่งปฐมฌานสมาธิหนึ่ง ทุติย-ฌานสมาธิหนึ่ง ตติยฌานสมาธิหนึ่ง จตุตถฌานสมาธิหนึ่ง ปัญจมฌานสมาธิหนึ่ง ประเภทแห่งสัมมาสมาธิมีห้าประการ ด้วยประการดังนี้ แก้ไขในบทสัมมาสมาธิเป็นองค์แห่งอริยมรรคคำรบแปดเสร็จแต่เท่านี้

ใจความว่า สมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิภาคย์เจ้าทรงพระมหากรุณาตรัสเทศนาพระธัมจักกัปปวัตตนสูตรนั้น คือเทศนาพระโพธิปักขิยธรรมและเทศนาพระปฏิจจสมุป-ปาทธรรม และเทศนาพระจตุราริยสัจจธรรม ซึ่งมีอัตถะอันทราบตลอดซึ่งกันเกี่ยวพันกัน มิครุนาดุจดุมเกวียนและกำเกวียนกงเกวียน อย่างนี้แหละจึงได้ชื่อ

ว่าพระธรรมจักร "ตีปี ทุวิธ" ประการหนึ่ง พระธรรมจักรนั้นมีสองประการ คือปฏิเวธญาณธรรมจักรนั้นประการหนึ่ง เทศนาญาณธรรมจักรนั้นประการหนึ่ง เป็นสองประการด้วยกัน ปฏิเวธญาณธรรมจักนั้น ได้แก่พระญาณอันตรัสรู้ซึ่งพระจตุราริยสัจจ์ มีปริวัฏสาม มีอาการสิบสอง ฆ่าเสียซึ่งฆ่าสึกคือกิเลส เป็นสมุจเฉทประหานขาดจากสันดานแห่งพระองค์แล้ว และนำมาซึ่งพระอริยผล ครั้นเมื่อเสด็จทรงนั่งเหนืออปราชิตบัลลังก์ ณ ภายใต้ร่มไม้พระมหาโพธิพฤกษมูล และเทศนาญาณธรรมจักรนั้นได้แก่พระญาณอันอบรมด้วยพระมหากรุณาธิคุณ พระองค์ตรัสเทศนาพระจตุราริย-สัจจ์นี้ มีปริวัฏสาม มีอาการสิบสอง ยังสาวกทั้งหลายมีพระอัญญาโกณฑัญญเถระเป็นประธาน ให้ได้สำเร็จพระอริยมรรคพระอริยผล ตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาน และพระธรรมจักรทั้งสองประการ มีนัยดังพรรณนามาฉะนี้ ประสงค์ยกขึ้นว่าในที่นี้แต่เทศนาญาณธรรมจักร "ติปริวัฏฏำ ทฺวาทสาการำ" และข้อซึ่งว่าพระองค์ตรัสเทศนาพระจตุราริยสัจจ์ มีปริวัฏสาม

มีอาการสิบสองนั้นเป็นประการใด "สจฺจกิจฺจกตญฺ-ญาณ์ จตุธา จตุธา กตๆ ติปริวฏฺฏๆ ทฺวาทสาการๆ" มีคำวิสัชชนาว่า ปริวัฏสามประการนั้นได้แก่ปัญญาสามประการ คือสัจจญาณประการหนึ่ง กิจจญาณประ-การหนึ่ง, กตญาณประการหนึ่ง สัจจญาณนั้นคือพระปรีชาอันตรัสรู้ซึ่งพระจตุราริยสัจจ์ด้วยพระองค์ หาบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเป็นครูเป็นอาจารย์แห่งพระองค์นั้นมิได้ กิจจ-ญาณนั้นคือพระปรีชาอันแทงตลอดไปในจตุสัจจกิจตรัสรู้แจ้งว่า "ทุกฺขๆ ปริญฺเญยฺยๆ" ทุกขสัจจ์นี้สมควรที่พระอริยบุคคลจะพึงกำหนดกฎหมายเอาเป็นอารมณ์ "ทุกฺขสมุทโย ปหาตพฺโพ ทุกฺขนิโรโธ สจฺฉิกาตพฺโพ" ทุกขสมุทัยอริยสัจจ์นี้ สมควรที่พระอริยบุคคลจะพึงมละเสีย นิโรธสัจจ์คือพระนิพพานนั้น สมควรที่พระอริยบุคคลจะพึงกระทำให้แจ้งในขันธสันดาน "ทุกฺขนิโรธคา-มินีปฏิปทา ภาเวตพฺพา" มรรคสัจจ์อันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงซึ่งดับทุกข์นั้น สมควรที่พระอริยบุคคลจะพึงเจริญไว้ในสันดาน พระปรีชาอันรู้ในกิจอันจะพึงกระทำในพระจตุราริยสัจจ์ทั้งสี่ ดุจพรรณนามาฉะนี้

และได้ชื่อว่ากิจจญาณ และกตญาณนั้นคือพระปรีชาอันรู้แจ้งในจตุสัจจกิจอันกระทำสำเร็จแล้วและรู้ว่า "ทุกฺขำ ปริญฺญาตำ" ทุกขสัจจ์นี้อาตมาได้กำหนดเอาเป็นอารมณ์อยู่แล้ว "ทุกฺขสมุทโย ปหีโน" สมุทัยสัจจ์ คือตัณหานั้นอาตมาก็สละละเสียได้ขาดจากสันดานแล้ว "ทุกฺขนิโรโธ สจฺฉิกโต" นิโรธสัจจ์คือพระนิพพานธรรมนั้น อาตมาก็กระทำให้ประจักษ์แจ้งในสันดานแล้ว "ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา ภาวิตา" มรรคสัจจ์อันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงซึ่งดับทุกข์นั้น อาตมาก็ได้เจริญบริบูรณ์อยู่แล้ว ปัญญาอันรู้แจ้ง เห็นแจ้งรู้แท้เห็นแท้ว่า กิจในพระจตุราริยสัจจ์นั้น ได้กระทำแล้วเสร็จทุกสิ่งทุกอันดุจพรรณนามาฉะนี้แล ได้ชื่อว่ากตญาณ สัจจญาณ กิจจญาณ ญาณทั้งสามประการนี้แหละจัดเป็นปริวัฏสามประการ และอาการสิบสองประการนั้น ถ้าจะใคร่รู้ให้ตั้งอริยสัจจ์ทั้งสี่ลง เมื่อตั้งอริยสัจจ์ทั้งสี่ลงแล้ว จึงเอาญาณทั้งสามคือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ มาคูณลง สี่สามหน จึงเป็นอาการสิบสอง ก็มีด้วยประการฉะนี้ "เอตาทิส

ญาณ์” พระปรีชาญาณอันประกอบด้วยปริวัฏสาม และอาการสิบสองเห็นปานฉะนี้ ได้ชื่อว่าพระธรรมจักร ด้วยอัตถว่าผัดผันห้ามเสียซึ่งข้าศึกคือกิเลส ล้ำเลิศประเสริฐกว่าวชิราวุธแห่งสมเด็จอมรินทราธิราชอันมีอานุภาพมาก วชิราวุธนั้นถ้าสมเด็จอมรินทราธิราชทรงพระพิโรธแล้ว ทิ้งไปในอากาศฝนจะแล้งไปได้เจ็ดปี ถ้าทิ้งไปในแผ่นพสุธาดล ต้นไม้และกอหญ้าเครือเขาเถาลดาชาติทั้งปวง ก็จะฉิบหายมิได้งอกเลยช้านานถึงสิบสองปี “สเจ มหาสมุทฺเท” ถ้าทิ้งไปในท้องพระมหาสมุทร น้ำในพระมหาสมุทรก็จะเหือดแห้งไป ถ้าทิ้งในยอดเขาพระเมรุ ๆ ก็จะแตกตลอดถึงอโธภาค อำนาจจักรแก้วชิราวุธแห่งสมเด็จอมรินทราธิราชเรี่ยวแรงกล้าหาญถึงเพียงนี้ ก็มิอาจจะสังหารกิเลสธรรมทั้งปวงให้ยับย่อยไปได้ เหตุฉะนี้ จึงว่าพระธรรมจักรนี้ประเสริฐกว่าวชิราวุธแห่งสมเด็จอมรินทราธิราช “ปวตฺติเต จ ภควตา ธมฺมจกฺเก” ในเมื่อพระธรรมเทศนาพระธรรมจักกัปปวัตนสูตร อันสมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์พระองค์ตรัสเทศนาจบลง ณ ครั้งนั้น

แผ่นปฐพีในโลกธาตุก็กัมปนาทหวาดหวั่นไหวบ่วนปั่น "อุจฺฉุยนฺตฺว ปีฬิตฺ เตลยนฺตฺ ยถา จกฺกฺ" มีครุวนาดุจจักรหีบน้ำมัน และยนต์หีบอ้อยอันบุคคลผัดผัน "สฺขุภิ สมุทฺโท" พระมหาสมุทรก็บันลือลั่น เสียงคลื่นซัดอยู่เครงครื้น "คิรินฺโท โอนมิ" เขาพระเมรุก็โอนอ่อนน้อมค้อมดุจดังว่าจะกัมศิโรตม์อุตมางค์น้อม ถวายอภิวาทวันทา "ยาวพฺรหฺมโลกา" เสียงสนั่นครั่นครื้นตลอดถึงพรหมโลก แล้วก็โอภาสสว่างกระจ่างไปในอนันตโลกธาตุ ล่วงลบกลบเสียซึ่งรัศมีแห่งเทพบุตรและเทพยดาอินทร์พรหมทั้งปวง "อเนกานิ อจฺฉริยานิ" มหัศจรรย์ก็บังเกิดมากกว่ามากเป็นอเนกอนันต์ "อญฺญาตโกณฺฑญฺญปฺปมุขา" ครั้งนั้นพรหมทั้งหลายสิบแปดโกฏิ มีพระอัญญาโกณฑัญญเถรเป็นประธาน ก็ได้สำเร็จแก่พระอริยมรรคอริยผลเป็นพระอริยบุคคลอันวิเศษ ในขณะเมื่อจบพระสัทธรรมเทศนา "คณนโต อสงฺเขยฺโย" และเทพยดาอื่นนอกจากพรหมสิบแปดโกฏินั้นได้สำเร็จพระอริยมรรคอริยผล เป็นอริยบุคคลในพระศาสนา มากกว่ามากจะนับจะคณนามิได้

ในขณะเมื่อจบพระสัทธรรมเทศนาพระธัมมจักกัปป-
วัตตนสูตร ขององค์สมเด็จพระมหากรุณาธิคุณเจ้านั้น
"ภควา" ในความว่า เมื่อองค์สมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิ-
ภาคย์ทรงพระมหากรุณาตรัสเทศซึ่งพระธัมมจักกัปปวัต-
ตนสูตรจบลงแล้ว "ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู" พระปัญจวัคคีย์
ภิกขุทั้งหลายห้า ก็มีจิตต์ชื่นชมยินดีซึ่งพระพุทธภาสิต
แห่งสมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิภาคยเจ้านั้น "อิมสฺมิญฺจ ปน-
เวยฺยากรณสฺมึ" ในเมื่อ พระสูตรเวยยากรณภาสิตนี้
อันองค์ สมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิภาคย์ทรงตรัสเทศนานั้น
"ธมฺมจกฺขุ" พระโสดาบัตติมรรคอันปราศจากธุลี
คือราคะ และปราศจากมลทินคืออกุศลธรรม ก็บังเกิด
ขึ้นแก่พระผู้เป็นเจ้าโกณฑัญญเถระผู้มีอายุ "ยังกิญฺจิ
สมุทยธมฺมํ" อกุศลธรรมอันใดอันหนึ่งอันมีสภาวะให้
บังเกิดด้วยดี "ตํ ธมฺมํ" อกุศลธรรมทั้งปวงนั้น ก็มี
สภาวะเป็นนิโรธธรรมดับโดยหาเศษมิได้ในเมื่อพระ-
ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้า
ทรงพระมหากรุณาหากให้ ประพฤติเป็นไปด้วยประการ
ฉะนี้

"ภุมฺมา เทวา" เทพยดาทั้งหลายอันชื่อว่าภุมมะ-เทพยดานั้น ครั้นได้สดับแล้วก็ยังศัพทสำเนียงเสียงร้องป่าวประกาศ ให้ได้ยินดีขึ้นไปดังนี้ว่า "เอตํ ธมฺม-จกฺกํ" อันว่าพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตรอันประเสริฐหาสิ่งจะเสมอมิได้นี้ อันสมณะและพราหมณ์เทพยดาและมารพรหมพวกใดพวกหนึ่งในโลกจะสำแดงมิได้นั้น พระพุทธองค์เจ้าหากมาให้ประพฤติเป็นไปแล้ว ในราวป่าอิสิปตนะมฤคทายวันใกล้กันกับพระนครพารา-ณสีณะกาลบัดนี้ "ภุมฺมานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา จาตุม-มหาราชิกา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ์ จาตุมฺมหาราชิกานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา ตาวตึสา เทวา สทฺทมนุสฺ-สาเวสุ์ ฯ ล ฯ อกนิฏฺฐกา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ์ เอตมฺภควตา พาราณสิยํ อิสิปตเน มิคทาเย อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ อปฺปฏิวตฺติยํ สมเณน วา พฺราหฺม-เณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา เกนจิ วา โลกสฺมินฺติ อิติห เตน ขเณน เตน มุหุตฺเตน ยาวพฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉิ อยญฺจ ทสสหสฺสี โลกธาตุ สงฺกมฺปี สมฺปกมฺปี สมฺปเวธิ อปฺปมาโณ

จ โอพาโร โอภาโส โลเก ปาตุรโหสิ อติกฺกมฺเมว เทวานํ เทวานุภาวนฺติ อถโข ภควา อุทานํ อุทาเนสิ อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญติ อิติหิทำ อายสฺมโต โกณฺฑญฺญสฺส อญฺญา โกณฺฑญฺโญ เตฺวว นามำ อโหสีติ" ในกาลเมื่อภุมมะเทพยดาทั้งหลาย ยังศัพทสำเนียงเสียงอุกโฆษนาการให้ได้ยินขึ้นไปดุจนัยที่กล่าวมาแล้วนั้น "จาตุมฺมหาราชิกา" ฝ่ายเทพยดาทั้งหลายที่อยู่ในชั้นจาตุมมหาราชาชิกาเทวโลกนั้น ครั้นได้สดับศัพทสำเนียงอุกโฆษนาการแห่งภุมมะเทพยดาทั้งหลายแล้ว ก็ยังสำเนียงเสียงประกาศให้ได้ยินต่อขึ้นไปถึงเทพยดาในชั้นดาวดึงษ์ ๆ ก็ประกาศให้ได้ยินขึ้นไปถึงเทพยดาในชั้นยามา ๆ ประกาศต่อขึ้นไปถึงชั้นดุสิต ตกว่าร้องประกาศสำเนียงให้ได้ยินต่อ ๆ กันขึ้นไปโดยนิยมดังนี้ ตราบเท่าตลอดขึ้นไปจนถึงอกนิฏฐภวัคคะพรหมดังนี้ว่า "เอตำ ธมฺมจกฺกำ" อันว่าพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตรอันประเสริฐ หาสิ่งอื่นจะประเสริฐกว่ามิได้ อันสมณะและพราหมณ์เทพยดาและมารพรหมพวกใดพวกหนึ่งในโลก จะยังพระธัมม-

จักกัปปวัตตนสูตรอันประเสริฐนั้นให้เป็นไปมิได้ และสมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิภาคย์เจ้า พระองค์มาทำพระธัมมจักกัปปวัตตสูตรอันประเสริฐนั้น ให้ประวัตตนาการประพฤติเป็นไปได้ในป่าอิสิปตนะมิคทายวัน ใกล้กับพระนครพาราณสีนั้นแล้ว ตกว่าเสียงเทพยดาทั้งหลายร้องป่าวกันด้วยศัพทสำเนียง ด้วยประการฉะนี้ “สทฺโท อพฺภุคฺคจฉิ” และสำเนียงสรรเสริญสาธุการก็เพื่องพุ้งตลอดขึ้นไปแต่ใต้หล้า “ยาวพฺรหฺมโลกา” จนถึงอกนิฏฐภวัคคะพรหม ระดมดังเป็นอันหนึ่งอันเดียวในขณะหนึ่งครู่หนึ่งนั้น ด้วยประการฉะนี้ “อยญฺจ ทสสหสฺสี โลกธาตุ” อนึ่งโลกธาตุนี้ก็หากกัมปนาการบ่วนปั่นหวั่นไหวไปในเบื้องบนและเบื้องต่ำ “สมฺปเวธิ” หวั่นไหวไปในทิศานุทิศทั้งปวง แสงสว่างโอภาสนาการอันยิ่งก็บังเกิดปรากฏทั่วโลกธาตุจะนับจะประมาณมิได้ “อติกฺกมฺเมว” ล่วงลบกลบเสียซึ่งเทวานุภาพแห่งเทพยดาทั้งหลายในโลก “อถโข ภควา” ลำดับนั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์ พระองค์จึงทรงพระบันลือ ซึ่งพระพุทธสิงหนาทเป็นอุทานวาจาว่า “อญฺ-

ญาสิ วตโภ โกณฺฑญฺโญ อญฺญาสิ วตโภ โกณฺ-ฑญฺโญ" ดังตถาคตสรรเสริญชม ดูราณะท่านทั้งหลาย ผู้เจริญ สำแดงโกณฑัญญะภิกขุได้ตรัสรู้พระโลกุตตร-ธรรมแล้วดังนี้ "อิทำ ภควโต อุทานำ" และพระบรมพุทธ-อุทานวาจาของสมเด็จพระพุทธองค์ เป็นนามกรของพระผู้เป็นเจ้าโกณฑัญญเถระผู้มีอายุ ก็มีนามปรากฏชื่อว่า พระอัญญาโกณฑัญญเถระจำเดิมแต่นั้นมา ด้วยประการฉะนี้ แท้จริง วิสัชชนามาในพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ก็เสร็จเนื้อความลงแต่เพียงนี้ ฯ